

ГЕННАДІЙ
ФЕСЕНКО

ПТАХИ НАВКОЛО НАС

наука для всіх наука для всіх наука для всіх наука для всіх

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПРИРОДОЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

ГЕННАДІЙ
ФЕСЕНКО

**ПТАХИ
НАВКОЛО
НАС**

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2024

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.499.358>

УДК 598.2:502

Ф44

Рецензенти:

А.А. Бокотей, доктор біологічних наук,
професор кафедри зоології Львівського національного
університету імені Івана Франка

М.Д. Матвеев, кандидат біологічних наук,
доцент кафедри біології та екології Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

А.Б. Чаплигіна, доктор біологічних наук, професор,
завідувач кафедри зоології Харківського національного
педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного природознавчого музею НАН України
(протокол № 6 від 30.06.2023)*

**Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення
умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»**

Фесенко Г.В.

Ф44 Птахи навколо нас / Геннадій Фесенко; Державний при-
родознавчий музей НАН України. — Київ: Академперіодика,
2024. — 358 с.

ISBN 978-966-360-499-2

Книга містить оповіді у популярному стилі, написані на основі спостережень за птахами. Автор ділиться враженнями, отриманими під час орнітологічних екскурсій, описує птахів деяких ландшафтів природного довкілля, а також особливо цікаві випадки у стосунках людини з пернатими. У розділах книжки висвітлено умови існування птахів, особливості їхньої поведінки, характер пристосованості до перебування поряд з людиною. Чільну увагу приділено поясненням походження назв птахів. Видання ілюстроване колоритними фотографіями пернатих, яких знято у їхньому природному оточенні. Книжка буде цікавою для широкого загалу читачів — від початківців-птахолюбців до досвідчених природолюбів, оскільки спонукатиме до отримання власних вражень від уважних і обережних спостережень у природі.

УДК 598.2:502

© Державний природознавчий
музей НАН України, 2024

© Академперіодика,
оформлення, 2024

ISBN 978-966-360-499-2

*Моїй любій дружині
Олені Олександрівні Калюжній,
щирому природолюбів і відданій
учительці присвячую*

Передмова

Шипшина важко вігдає плоди.
Вона людей хапає за рукава.
Вона кричить: – Людино, підожди!
О, підожди, людино, будь ласкава.
Не всі, не всі, хоч ягідку облиш!
Одна пташина так мене просила!

Ліна Костенко

З птахами ми знайомимося із самого малечку. Достатньо лише пригадати, як дворічна дитина, усміхаючись, підтюпцем прямує до зграї голубів на газоні міського скверу. Голуби сполохуються і з наближенням маленького дослідника здіймаються вгору, відлітають трохи далі. Дитині їхнє злітання дуже подобається. Вона ніби «керує» цим захопливим дійством, не вгамовується і знову поспішає до перелетілих на інше місце голубів, аби ще раз побачити злітання птахів. Подорослішавши, цей малюк, можливо, й не буде завзятим природолюбом, однак його рання допитливість значно розширює межі сприйняття світу. І в цьому зростанні особистості беруть участь і птахи – як невід’ємна частина нашого довкілля.

Мабуть, мислення людини неможливе без образів різних птахів. Варто лише згадати пісенні фольклорні й авторські рядки. Ось кілька з них: «Ой кувала зозуленька / В лісі на горісі. / Шануй мене, мій миленький, / Як ластівку в стрісі», «Ох і закувала сива зозуленька в лузі», «Не летить, літа, так дуже швидко, / Хай поплава з лебедем лебідка», «Налетіли лебеді з броду, / Сколотили в криниченьці воду», «Ой летіли дикі гуси, / Ой летіли у неділю дощову», «Гей, сірі гуси воду сколотили», «Іди, іди, селезню, додо-

му», «За городом качки пливуть, / Каченята квачуть», «Ой плили качата бистрою водою», «Ой лелеко, лелеченько, / Ти мені підкажи. / Ой лелеко, лелеченько, / Ти мені розкажи», «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: / Чому я не сокіл, чому не літаю?», «Лети, лети, соколоньку, / Та й на мою сторононьку», «Сокіл, мати, коло хати», «А вже з тої криниченьки / Орли воду п'ють», «Вилітали орли / З-за крутої гори», «Ой горе тій чайці, / Чаєцці-небозі, / Що вивела чаєняток / При битій дорозі!», «Ой з-за гори кам'яної / Голуби літають», «Голуб сивий, голуб сивий, голубка сивіша», «Де сонечко сяє, / Там моя голубка / З жалю завмирає», «Ой летіла орлиця через сад», «Ой у гаю при Дунаю / Соловей щєбече», «Соловей щєбече – / Золотої трави кличе», «Ой у саду на вишеньці / Соловейко щєбетав», «Летять галочки у три рядочки», «Чижику та горобчику, / Скажи мені усю правдоньку». Більшість зі згаданих у цих рядках птахів є птахами-символами нашої країни, її пташиними образами.

Іноді спілкування з птахами зовсім неочікувано впливає на людину. Один орнітолог розповів мені про надзвичайний випадок, що стався з ним. Як і більшість зоологів у минулому, він був завзятим мисливцем. Колись йому випала нагода полювати на перепілок на яйлі, альпійській луці в горах Криму. Як зазвичай трапляється, чергова перепілка злетіла раптово, і він автоматично підвів рушницю й так само, не замислюючись, вистрелив. Мисливець поцілив перепілку в крило, перебивши його. Травмований і переляканий птах, упавши і потім зіп'явшись на ноги, здавалося б мав тікати від свого кривдника. Та сталося протилежне. Підстрелена перепілка не кинулася геть, а підбігла впритул до стрільця, ніби просячи в людини порятунку в раптовій скруті. Як розповів мисливець, така поведінка птаха його вкрай приголомшила, і він у пориві незбагненності вдарив рушницею об землю, назавжди зіпсувавши її.

Досліджуючи різні аспекти життя птахів, доводилося самому стикатися з цікавими випадками або чути про них від своїх друзів, колег, родичів, знайомих. Тож виникло бажання розповісти про ці випадки, дивовижну пристосованість птахів до існування в довкіллі. Оповіді виникали поступово, впродовж двадцяти років, майже всі вони опубліковані в освітньому журналі «Біологія і хімія в рідній школі», а також у виданнях, що були його попередниками.

У цій книжці нариси згруповано в двох розділах. У першому з них – «В оточенні птахів» – представлено переважно ті, в яких згадано не один вид, а низку. Ми дізнаємося про птахів передусім з їхніх назв, тому саме їм присвячено перше оповідання цієї книжки. В інших описано екскурсії у природу, під час яких пощастило натрапити на чимало цікавих видів птахів. У частині розповідей ідеться про птахів у певних природних ландшафтах, зокрема у водно-болотних угіддях. Окрім того, кілька оповідей засвідчують факти, коли людина стикається з птахами не тільки, так би мовити, наживо. Різного роду пташині означення представлено в назвах вулиць населених пунктів, а зображення птахів широко використовують у філателістичних колекціях. У такий спосіб людина має відношення до птахів опосередковано, і це важливо для формування нашого дружнього ставлення до природи.

Як впливає з назви другого розділу книжки – «Кожен вид – неповторний», окремі оповіді присвячено певним видам птахів. Автор розповідає не лише про спосіб життя того чи іншого птаха, а й докладно пояснює, чому виникли його основна назва й назви-синоніми, з'ясує, який переклад має латинська назва і що могло спричинити її появу. Зазвичай ці оповіді містять епізоди як про характерну, так і незвичну поведінку птахів стосовно людини, пояснення того, як перетворення природи людиною впливає на існу-

вання птахів поряд з нами. У деяких випадках описано, за якими особливостями можна розрізнити зовні дуже подібні види.

Майже кожна розповідь має особливе емоційне забарвлення. І це не випадково, оскільки розмаїття способів існування птахів та їхнє вміння пристосовуватися до змін у природі часто викликають подив і захоплення ними. Власні емоційні враження від дослідження та споглядання птахів хочеться донести до читача найперше з надією, що в кожного, хто прочитає цю книжку, виникне бажання відчувати їх самому. А для цього потрібно лише бути дружньо налаштованим до пернатих і отримати свій, безперечно позитивний, досвід спостереження за птахами.

Висловлюю глибоку вдячність Наталії Демиденко за її щиру зацікавленість у фаховому супроводі укладання кожної з оповідей цієї книжки впродовж багатьох років.

Особливо вдячний Василеві Ільчуку за меценатську фінансову підтримку додаткового тиражу.

*В оточенні
птахів*

Пташині імена

Називаючи горобця горобцем або ластівку – ластівкою, мабуть, мало хто зважає на те, як виникли такі назви, тим паче, що вони майже однаково звучать скрізь по Україні-Русі. Коли ж виявляєш, що одного й того самого птаха в одній місцевості називають чайкою, а в іншій – книгою, тоді й може виникнути зацікавленість, яким чином утворено назви наших пернатих сусідів.

Науковці присвоюють птахам, та й усім тваринам і рослинам, латинські назви, що їх використовують у наукових працях, написаних різними мовами. Тож усім, хто знає ці назви, легко зрозуміти з наукової літератури, про якого з птахів ідеться. Скажімо, чайкою і книгою в Україні-Русі називають кулика *Vanellus vanellus* з чорним верхом і чубом із довгого пір'я на голові, а не водоплавних птахів роду *Larus* із переважно білим оперенням тулуба і сизувато-сірими верхом крил та спиною. Останніх звать мартінами. Науковці скільки завгодно можуть закликати жителів сіл і містечок охороняти рідкісного птаха *Aquila chrysaëtos* або *Tetrax tetrax*, або *Burhinus oedicnemus*, або ще якогось, та якщо вони не вкажуть їхні українські назви – бérкут, хохітв́а і лéжень, то їхні звернення будуть для людей незрозумілими.

Тож учені водночас використовують і національні назви птахів, інакше наукові знання залишилися б знаннями самих лише науковців, у будь-якому разі їх було

би складно поширювати серед усього люду тієї чи іншої країни.

Мабуть, у кожній мові якихось птахів позначають кількома назвами, тобто синонімами, що їх вживають в одних місцевостях і зовсім не використовують – в інших. Кожен із синонімів має право на існування, і безглуздо примушувати людей відмовитися від добре знайомої назви птаха. Проте вкрай важливо з-поміж синонімів обрати загальнонаціональну назву, щоб вона стала звичною для всіх людей незалежно від того, в якій частині країни вони мешкають. Це сприяло би поширенню знань про птахів і, як нині кажуть, об'єднало б увесь інформаційний простір країни.

Такої думки, схоже, дотримувалися ті з дослідників, котрі розпочинали збирати народні назви птахів, щоб у подальшому створити українську зоологічну номенклатуру, тобто обрати загальнонаціональні назви, зокрема птахів. У другій половині XIX ст. такою справою займався Іван Верхратський, який зібрав понад 2000 назв птахів з усієї Галичини й опублікував їх у своїх працях. А впродовж 1920-х років існував Інститут української наукової мови, за програмою якого працював Микола Шарлемань. Саме він створив одну з частин видання «Словник зоологічної номенклатури», що стосувалася птахів і була схвалена Зоологічною секцією Природничого відділу згаданого інституту. Для кількох видів у цьому словнику наведено понад 50 назв-синонімів, а для одного – навіть 80. Серед синонімів було обрано головні назви птахів, які мали стати офіційними або ж українськими науковими назвами, тобто загальнонаціональними. Умовами укладання словника не були передбачені пояснення походження народних назв, а наводився лише їх перелік. Але ж питання виникнення назв є особливо цікавим.

Увесь склад назв птахів можна розділити на дві великі групи: одну становлять ті, що беруть свій початок безпосередньо з української мови, їх ще називають автентични-

ми, а до другої групи належать назви, запозичені з інших мов. До речі, в «Словнику зоологічної номенклатури» назви птахів, що було обрано як головні, мали здебільшого автентичне походження.

Запозичення іншомовних назв – це окрема історія, про яку, звісно, цікаво дізнатися. Втім, чи не найцікавіше довідатись, яким чином утворювалися власне українські назви, що саме спонукало людину назвати птаха так, а не інакше. Підставою ж для виникнення назви могли бути характерні особливості, властиві птахові, – його зовнішній вигляд, поведінка, голос, місце, якому він віддає перевагу, те, чим полюбляє живитися.

Наприклад, особлива зовнішня риса стала приводом для виникнення української назви одного з куликів – чоботáр. Справді, походжає собі мілиною довгоногий птах з довгим, тонким і загнутим догори дзьобом, наче криве чоботарське шило, то чому б не назвати його чоботарém, бо ж при ньому завжди чоботареве знаряддя.

Ще цікавішою є назва, яку люди дали іншому птахові, – пірнікоза. У шлюбний період пірнікоза велика, або латиною *Podiceps cristatus*, має два пучки оздобних пер на голові, які чимось нагадують роги кози. Можна було такого птаха назвати просто козою. Та птах-коза живе на воді й уміє чудово пірнати, ось і поєдналися в назві пірнікоза вказівки на зовнішню ознаку птаха й особливість його поведінки. Назва пірнікоза є притаманною українській мові. Зважте, що в ній існують такі прізвища людей, як Козоріз, Стельмах, Кравець, Швидкий, Поміркований, Шульга, Головатий, Черевко та інші, в яких відображено рід заняття, риси характеру та зовнішні особливості людей. Для них спочатку було вигадано відповідні прізвиська, а згодом вони стали прізвищами. Схоже, через характерність назви пірнікоза її закріплено за кількома птахами у «Словнику зоологічної номенклатури» Миколи Шарлеманя. Але пізніше цих птахів у науковій літературі

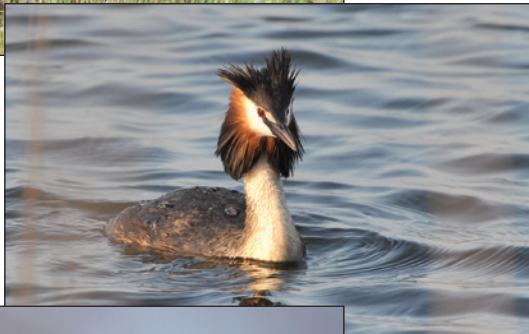
почали називати *норцями*, попри те, що в тлумачному «Словарі української мови», укладеному Борисом Грінченком, зазначено: «Норець. 2) Родъ утки: нырокъ *Mer- gus albellus*», а «Пірнікоза... чомга, *Podiceps cristatus*». До речі, латинське *cristatus* перекладається як чубатий. Пір'я чубом і пір'я ріжками – дуже близькі фізичні риси, тому латинська назва птаха перегукується саме з назвою пірнікоза.

Один із найменших птахів, які заселяють простори нашої країни, отримав назву *волове око*. Погодьтеся, в слові око звучить лагідне ставлення людей до цієї пташини. Оскільки пташка невеличка, не більша від волового ока, тому Іван Верхратський уважав, що саме малі розміри спричинили виникнення такої назви. Можливо, й так. Та особливу інтригу створює пояснення у словнику Бориса Грінченка – «Волове око. а) Птица крапивникъ. *Troglodytes parvulus*». Нині цього птаха латиною називають *Troglodytes troglodytes*. Але в тому самому словнику є й таке: «Очко волове, риб'яче. Птица *Sylvia nisoria*», тобто мова йде про кропив'янку рябогрудку. Спробуємо поміркувати. Назва *волове око*, крім натяку на малі розміри, схоже, говорить про темне око птаха або й про його темне оперення загалом – ці риси властиві, так би мовити, справжньому воловому очку. У варіанті *очко волове* є суттєве доповнення *риб'яче*, що вказує на власне світле око з чорною зіницею, а це вже ознака, характерна для кропив'янки рябогрудкої. Тепер, здається, зрозуміло, чому жвавий малюк *Troglodytes troglodytes* став в Україні-Русі *воловим очком*.

Людина не лише фіксувала в пам'яті риси зовнішності птахів, але завдяки своїй допитливості дізнавалася про окремі особливості їхньої поведінки. Спостереження за поведінкою стали основою того, що за одним із птахів закріпилася назва *косар*. Птахи, які отримали цю назву, у дуже своєрідний спосіб здобувають собі їжу: вони збираються на мілководді і ходять там, зануривши дзьоби

Шлюбна пара
чайки чубатої

Пірникоза
велика
у шлюбному
вбранні

Волове око

Самка
рибалочки
блакитного

Кульон
великийГрицик
великийКоловодник
ставковийСамець
костогриза

у воду, при цьому кожен птах поводить головою спочатку в один бік, потім – в інший, і так безліч разів. Така поведінка нагадує рухи косаря, який водить держакосом з боку в бік, викошуючи духмяну траву на лузі.

Поведінка іншого птаха також підказала людині, як можна його назвати. Уявіть... Сидять собі рибалки на березі, закинувши у воду вудки, і чекають, доки хоча б щось почне клювати. А недалечко від них, на гілці над водою, припустилася чепурненька, ошатна пташка, її пір'я виблискують сапфірово-смагродвим вогником у сонячному промінні. Нудьгуючі рибалки не можуть не помітити цю живу коштовність. Пташина трохи посиділа, потім раптом – шубовість у воду, за мить виринає і летить на гілку з упійманою рибинкою. Таке мале створіння, а як талановито ловить рибу! От і стали цю пташку називати *рибáлочкою*. Зауважимо, що рибалочка саме талановитий, а не талановита, бо це зменшувально-пестлива форма від слова *рибáлка*, яке належить до чоловічого роду.

Голос птахів – ще одна підстава для утворення їхніх назв. Мабуть, багатьом відома назва *крóншнеп*. Вона німецького походження: *Kronschnepe*, від *Krone* – *вінець*, *корона* і *Schnepe* – *кулік*. Звісно, корони на голові цього птаха немає, але кроншнеп великий – найбільший з куликів, масою до 1 кг, він, так би мовити, посідає перше місце серед куличиноного роду і, схоже, є вінцем мрій для мисливця, який полює на куликів. Та в українській мові існує чуда власна назва – *кульон*, позбавлена будь-якого натяку на гастрономічну привабливість цього птаха. Вона є звуковідтворенням голосу кульона великого, колись досить поширеного в Україні-Русі з-поміж трьох видів кульонів (нині всіх занесено до Червоної книги України). У кульона великого гучний, навдивовижу мелодійний і чарівливий голос – його можна передати як «кууу-лііі» або як «кюююііі». Той, хто хоч раз почує цей голос, запам'ятає назавжди. Ось звідки українська назва цього птаха – ку-

льон. Варто зазначити, що навіть у далекій Англії в назві цього кулика звучить меланхолійна мелодія його голосу, бо називають його там келью.

Добре, коли звуки голосу птаха чіткі, чисті, тоді і в Англії, і в Україні-Русі їх передають майже однаково, як у випадку з кульоном або, скажімо, із зозулею. Але більшість птахів подає менш чіткі звуки, до того ж у різних регіонах птахи одного виду часто демонструють свої особливості звучання голосу, так би мовити, місцевий діалект. А ще зважте на те, що кожна людина по-своєму сприймає голос птаха, іноді зовсім інакше від того, як сприймає той самий голос інший слухач. Тож одного й того самого птаха в різних місцевостях, а тим паче країнах, через його голос називають по-різному.

Визначний орнітолог Олександр Кістяківський голос одного з куликів, що означений латинською назвою *Limosa limosa*, записав як «веретень... веретень... веретень». А от за словами відомого орнітолога Миколи Книша, на Сумщині місцеві жителі голос того самого птаха передають як «гритю-гритю-гритю» або «грицю-грицю-грицю». Тому й не дивно, що *Limosa limosa* отримав українську назву *грицик*, а точніше – грицик великий. На доказ того, як несхоже сприймають люди голос цього птаха в різних регіонах, наведемо записи, зроблені англійськими орнітологами. Тож голос грицика великого в Англії відтворюють так: «кіу-ві-ві-ву», «кі-віїку», «кррреоо», «ківії-у-ківії». Погодьтеся, ці звуки є досить відмінними як від «гритю-гритю-гритю», так і від «веретень... веретень... веретень».

Нерідко підставою для утворення назви птаха є одна з характерних особливостей місцевості, де він оселяється. Скажімо, представники цілої групи птахів отримали українську назву *пісочник*. Найпоширеніший із них – пісочник малий заселяє піщані коси вздовж річок та інших водойм, іноді гніздиться і на галькових косах. Його співбрат – пісочник морський обирає для гніздування солончаки, та-

кож він трапляється на піщаних косах уздовж узбереж морів. Перебування інших видів – пісочника великого і рідкісних залітних пісочників каспійського та товсто-дзьобого – також пов'язане з відкритими піщаними місцевостями.

Окремішну групу становлять кулики, яких називають *коловодниками*. Як виникла ця назва? І коловодник звичайний, і занесений до Червоної книги України коловодник ставковий, як і решта видів цієї групи, у гніздовий період заселяють заболочені ділянки берегів річок, лук, ставків, болота, отже, на цих птахів найчастіше можна натрапити не біля відкритих водних просторів річок чи озер, а на перезволожених, покритих водою ділянках, які заросли травою або невеликим чагарником, тобто коло мілкої води.

До іншої групи належать кулики, які трапляються на території України-Русі лише впродовж сезонних міграцій навесні та восени. У цей час вони тримаються вздовж берегів великих річок, переважно Дніпра, на узбережжях морів та на приморських лиманах. Пристрасть цих птахів до берегових місцевостей стала підставою для того, щоб їм дали назву *поберєжник* – *побережник малий*, *побережник білохвостий*, *побережник червоногрудий*, *побережник чорногрудий* та інші.

Серед назв птахів трапляються й такі, що прямо вказують на те, чим живиться пернатий. Наприклад, дуже влучною є назва одного з хижих птахів – *змієїд*. Майже всі, кому доводилося спостерігати цього птаха після вдалого полювання, розповідають, як він у польоті тримає дзьобі довгу змію і поступово ковтає її. Полює *зміїд* також на ящірок і жаб. А одного з невеликих співочих птахів називають *коноплянкою* за те, що полює ласувати насінням коноплі, хоча це зовсім не означає, що в його раціоні є лише це насіння. *Коноплянка* вигодовує своїх пташенят комахами, та й дорослі птахи не відмовляються

від цієї тваринної їжі. Однак значну частину корму коноплянки становить насіння різних бур'янів.

Птахи, які отримали назву *шишкарі*, майже виключно рослиноїдні, спеціалізуються на добуванні насіння з шишок хвойних дерев. Тож не дивно, що шишкарів завжди бачать там, де ростуть ялини або сосни. Природа дала цим птахам бездоганне знаряддя, яким вони дістають насіння з-під цупких лусок шишки: у шишкарів міцний дзьоб і кінці щелеп схрещені.

У пташини з назвою *костогриз* дзьоб – також надійний інструмент для луцення насіння. Дзьобик він має справді нівроку, його висота біля основи більша за товщину пальця людини. Можете за нагоди переконатися, але пальці до таких «обценьок» краще не сунути. Своім дзьобом костогриз з легкістю розлущує кісточки вишень і, як кажуть, навіть кісточки слив. Яка ж то міць у костогризовому дзьобі! Спробуйте-но розкусити вишневу чи сливову кісточку, щоб відчути, яка сила для цього потрібна. Утім, краще не експериментуйте, хай ваші зуби залишаться цілими.

Пташині імена можуть багато цікавого розповісти про вподобання, норів, пристрасті, навіть про вади їхніх володарів.

Орнітофауна Дніпра

Дніпро – славетна ріка, символ України-Русі, оспівана в народних піснях, прославлена поетами. З Дніпром пов'язана історія східнослов'янських народів. З усіма своїми притоками він уособлює дерево життя, що підтримує існування всього, що його оточує.

Саме від північних кордонів нашої країни Дніпро розливається широкою, глибоководною рікою. Довжина Дніпра на території України-Русі перевищує 1100 км. Він слугує головною водною артерією країни. На його мальовничих берегах розташувалися не лише столиця – Київ, а й чотири обласні центри: Черкаси, місто Дніпро, Запоріжжя, Херсон, а також інші великі населені пункти, серед них шанований усіма українцями Канів.

Вода Дніпра – джерело водопостачання для промисловості та сільського господарства не лише Придніпров'я, а й Криму та Донбасу. З огляду на значні потреби у воді та електроенергії на Дніпрі збудовано шість великих водосховищ завдовжки від 100 до 220 км кожне. У межах України-Русі незарегульованими залишилися тільки 100 км у пониззі Дніпра, нижче від Нової Каховки. У минулому сторіччі Дніпро, його широка заплава зазнали докорінних перетворень, що позначилося на фауні та флорі Придніпров'я.

Попри значні негативні зміни в ландшафтах, Дніпро та прилеглі до нього території вирізняються великим роз-

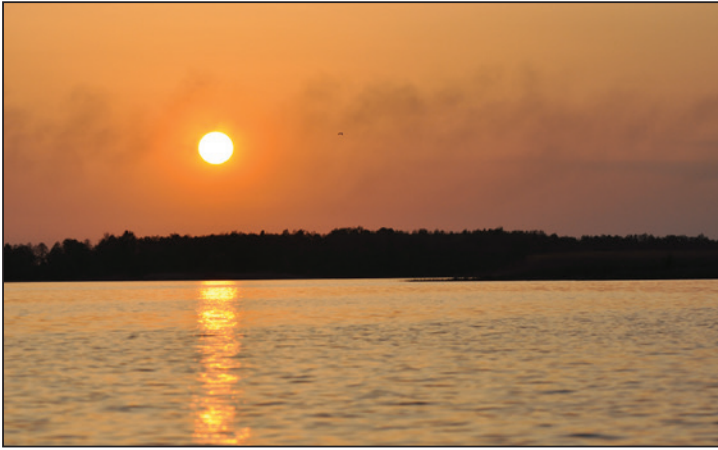
маїттям орнітофауни. Із 446 видів птахів нашої фауни понад 100 видів гніздяться на островах Славутича, по старицях, у заплавах лісах і болотах, а ще майже 100 видів трапляються під час міграцій, зимівлі та зальотів. Із 25 рядів птахів вітчизняної фауни поблизу Дніпра можна побачити представників щонайменше 17-ти з них.

Спокійні дніпрові плеса або розбурхані вітром водні простори найчастіше у багатьох людей асоціюються з біло-сивими мартинами і крячками, які легко кружляють над водою чи потужно долають шквали над гребенями хвиль. Загалом на Дніпрі і в його заплаві трапляються 16 видів мартинів і крячків, найпоширеніші з них – мартин звичайний і жовтоногий, крячки річковий, чорний та білокрилий. На водосховищах Дніпра їх гніздиться не менше десяти тисяч пар.

Створення на Дніпрі каскаду водосховищ-морів стало стимулом для розселення видів, раніше нечисленних у середній течії річки. Так, мартин жовтоногий, який у минулому гніздився лише на приморських лиманах півдня країни, за кілька десятиліть поступово заселив усі дніпровські водосховища.

Мартин каспійський, занесений до Червоної книги України, також почав гніздитися на водосховищах, але не вище від Запорізького водосховища. Так само сталося і з бакланом великим, який просунувся на гніздуванні до Київського водосховища включно. Водночас із північних регіонів Європи з'явилися мартини малий і сивий, які загніздилися на двох північних водосховищах – Київському та Канівському.

Більшість мартинів і крячків є колоніально гніздовими птахами. Гнізда вони влаштовують на піщаних островах, косах, болотяні крячки будують наплавні гнізда на старицях і болітцях. А мартин жовтоногий почав лаштувати гнізда навіть на бетонних плитах дамб, що оточують водосховища.

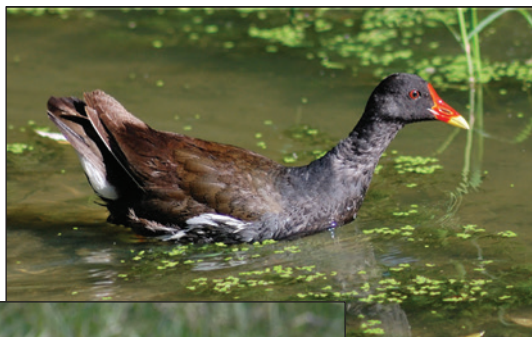
Дніпро поблизу Києва

*Мартин
звичайний
у шлюбному
оперенні*

*Колонія
баклана
великого*

Доросла
курочка
водяна

Дорослий
пісочник
малий

Доросла
чапля жовта

Пастушок
водяний зали-
шається зиму-
вати зріпка

Колоніальне гніздування дуже притаманне коловодним птахам, що трапляються на Дніпрі: колоніями гніздяться чаплі сіра і руда, чепури мала і велика, квак, пірнікóзи велика, мала, сірошока і чорношия, баклан великий тощо. Пірнікoзи влаштовують досить масивні наплавні гнізда, а решта видів може гніздитися на деревах і на заламах очерету.

До характерних птахів мілководних верхів'їв водосховищ належать лиска і курочка водяна. Розріджений рогіз по краю незарослих плес – найкраще місце їхнього перебування. Як і більшість птахів, вони є доволі потайними, але в шлюбний, весняний, період у цих місцях часто можна почути їхні грубуваті гучні крики. Лиска в найпривабливіших місцях може гніздитися так щільно, що утворює поселення на зразок колоній.

Коли згадуєш про річкову затоку із заростями очерету і білого латаття, уява нерідко малює зграйку качок, котрі збирають ряску по тихих заводях. Справді, пов'язаність качок з водою незаперечна, поміж них навіть виокремлюють особливу групу – «річкові качки», до яких належать шилохвіст, нерозень, крижень, широконіска, чирянки велика і мала. Після спорудження водосховищ їхня чисельність на Дніпрі різко зменшилася; шилохвіст, наприклад, тут уже майже не гніздиться. Більш-менш звичайним залишається крижень. Цікаво, що річкові качки, а ще їх називають благородними, розміщують свої гнізда нерідко за кілька сотень метрів від води, крижень – іноді на деревах у старих гніздах ворон сірих. А от інші качки – черні – гніздяться лише на плавах, невеликих острівцях, біля води на берегах плес. Серед них найзвичайніший – попелюх.

Однією з найчисленніших груп коловодних птахів, що трапляються на Дніпрі, є кулики – приблизно 30 видів, з яких лише 10 видів гніздяться на прибережних територіях, а інші трапляються переважно у період міграцій. На заплавах луках і болотах тримається коловодник зви-

чайний – один з наймасовіших з-поміж наших куликів. Майже не поступається йому за чисельністю чайка чубата, що гніздиться поряд. Нечисленний грицик великий також обирає для гніздування зволожені луки дніпровської заплави. По піщаних косах і кар'єрах гніздиться пісочник малий. Піщаним територіям віддають перевагу кулик-сорока і лежень, занесені до Червоної книги України; вони гніздяться у нас майже винятково по Дніпру та морському узбережжю.

У дніпровській заплаві гніздяться не тільки ці рідкісні види, тут зосереджене найчисленніше в Україні-Русі угруповання орлана-білохвоста, одного з найбільших видів хижих птахів. Біля Дніпра, від Чорнобиля до Запоріжжя, виводять потомство кілька десятків пар цього червонокнижного птаха. Проте найпоширеніший із хижих – очеретяний лунь, середнього розміру птах з легким виражним польотом, темний силует якого можна завжди побачити над очеретяно-рогозовими заростями.

Плинучи з півночі на південь, а потім – на південний схід, Дніпро перетинає три природні зони – Полісся, Лісостеп і Степ. Зі зміною зон також змінюється склад орнітофауни. Тільки в північній частині по Дніпру і його притоках гніздяться кулик мородунка, чернь чубата й очеретянка прудка, котра потрапила до Червоної книги України, тоді як лише на півдні, зокрема в пониззі Дніпра, виводять пташенят ще два червонокнижні види – коровайка і чапля жовта, а ще очеретянка індійська. Зовсім неколоводний яскравоперий фазан звичайний також охоче заселяє густі очерети в пониззі Дніпра.

Споконвіку Дніпро слугував своєрідним широким екологічним коридором, яким водоплавні й коловодні птахи прямували з вирію до місць гніздування в лісовій і тундровій зонах Європи та Азії, а потім поверталися на зимівлю в Африку чи Південну Європу. Цим шляхом користується значна кількість видів, котрі не гніздяться у нас. Це так

звані транзитні мігранти: гагари чорношія і червоношія, мартин чорнокрилий, з качок – чернь морська, а ще лебідь-кликун (інколи і лебідь малий), крех малий, ціла група куликів, до яких належать сивки морська і звичайна, пісочник великий, крем'яшник, хрустан, коловодники болотяний, чорний і великий, побережники малий, білохвостий, червоногрудий, чорногрудий та ісландський тощо.

У місцях скидання теплих стічних вод з енергетичних та інших промислових об'єктів, з очисних систем каналізації великих міст узимку в багатьох місцях на Дніпрі утворюються вільні від криги значні акваторії, ополонки, де птахи скупчуються, аби перебути зиму. По всьому Дніпру зимує майже 10 тис. мартинів, здебільшого жовтоногий, звичайний і сивий; не менше 15 тис. качок, серед яких переважає крижень, але трапляються й такі рідкісні залітні види, як турпан і синьга. Не рідкість узимку по всьому Дніпру натрапити на лебедя-шипуну і гоголя, у пониззі звичайними є лиска та курочка водяна. Крім того, на зимівлі поблизу Дніпра трапляються гуси, бугаї, пастушки, рибалочки, чаплі та інші птахи. Впродовж усього року водно-болотні угіддя Дніпра є дуже важливими для збереження видового різноманіття птахів нашої фауни.

Ранок зими

Пізньої осені природа втрачає свої яскраві барви. Листопад то починає мрячити дрібним дощем, то заходиться жбурляти мокрим снігом в обличчя. Настрій пригнічений. Пригніченість особливо відчувається там, де літньої пори милували око квіти й трави, сповнюючи повітря пахощами, де лунали голосні й тихі, тріскотливі та мелодійні, дзвінки й меланхолійні голоси птахів. Мабуть, у кожної людини є свій куточок природи, з яким пов'язані спогади про літо.

Чарівно мальовничі місця біля Чернечої гори, що поблизу Канева, на якій поховано славетного Кобзаря. Тут напоєна сонцем мрійлива далечінь близького степу поєдналася з прохолодою дніпровського плеса і густою зеленню заповідних грабових лісів.

Та все минуло з літом, надходить зима. Першою морозною дниною вона нагадує про себе. Вже рідко стрінеш на річці мартинів, відлітають останні зграї качок. Буває, що тьмяний, похмурий осінній день змінюється ясною місячною ніччю, і тоді здається, що день і ніч помінялися місцями. Найдивовижнішим тоді стає час довгожданого сонячного ранку.

О такій передранковій порі я скористався пропозицією мого товариша взяти участь в обліку птахів, які ще затрималися на Дніпрі.

На диво міцний нічний морозець умить розігнав сонну млявість, й одразу виникло передчуття, що має статися

щось незвичайне. Стоячи на схилі однієї з високих канівських круч, ми опинилися в полоні дивовижного, оповитого місячним сяйвом пейзажу. Під нами лежала долина Дніпра. Потужне світло місяця вповні з безхмарної височини, не створюючи напівтіней і напівтонів, з граничною чіткістю вимальовувало обриси берегів та чорні зарості дерев уздовж них. Місячне світло ніби розчинилося в дніпровій воді, і широке плесо річки здавалося величезним срібlistим дзеркалом, яке було поділене на частини чорними обрисами острова, що розполовинював Дніпро. Хотілося зазирнути в те дзеркало. Піднесеність настрою створювала бажання злетіти, стати часткою цієї казкової ночі..., але треба було поспішати.

Біля Дніпра стояв човен, котрим ми мали дістатися лівого берега. Довелося трохи поморочитися, щоб відірвати його від пришерхлого піску. Блискітки паморозі вкривали наше судно. Вони мерехтіли – здавалося, на воду виходить диво-човен, засіяний найдрібнішими скалками місячного світла. Враження незвичності в навколишній природі посилював легкий туман, який припадав до води, ледь-ледь колихаючись від слабкого поруху повітря. Човен плив у тім тумані, наче й не торкався поверхні води. Все було занурене в тишу і сон, виникало відчуття зачарованості.

Не хотілося втрачати відчуття, та слід було пильнувати інше – ось-ось мали з'явитися качки, які перед сходом сонця прямували до місць, де вони трималися протягом світлої частини доби. Шум крил першої зграї качок був надто тихим. Зграя виявилася невеликою і пролетіла далеченько від нас. У місячному світлі силуети птахів були невиразними, майже невловимими.

Цієї ж миті на східній частині небосхилу виникла слабка рожева барва – сховане за обрієм сонце посилало першу звістку про себе. Легкий шурхіт качиних крил здавався нагадуванням сяючому місяцю, що незабаром кінець його небесної вахти.

З'явилася ще одна зграя качок. Летючи низько, вони намагалися триматися середини річки. Ми зазделегідь впливли на стрімнину, і свист дужих крил пролунав у нас над головою. У світанкових сутінках птахи за розмірами нагадували гусей, хоча, без сумніву, це були крижні.

Східну частину обрію дедалі більше та інтенсивніше охоплювала світанкова зоря: рожева барва змінювалася малиною. Але річка ще перебувала у легкому напівсні. Ми продовжували веслувати до берега і мало не наскочили на корч, який плавав на воді. Та що за чудасія!? Кожна частина цього «корча» рухалася порізно. Он воно що! Це качки скупчилися в щільний гурт, намагаючись утекти від нас плавом.

Човен сам по собі уповільнив хід, щось почало стримувати його, біля бортів почулося шурхотіння та легеньке потріскування. Річка підготувала нам сюрприз – першу прибережну кригу. Вона кришилася під човном, останні метри до берега ми долали під її шерхіт.

Берег зустрів нас тишею. Основний переліт качок був ще попереду. Оглядаємо все довкола: перед нами гладінь річки, яка нижче за течією розділена островом на два широкі рукави. Береги освітлені зорею вже добре, а от верболіз і дерева на острові ще зливаються в суцільну темну масу. Над протилежним, правим, берегом місяць уповні висвічує темну стіну величних Канівських гір, їхні вершини чітко окреслено на тлі неба, проте різкого переходу від чорного кольору до сріблястого вже немає. Ще перебуваючи за обрієм, сонце силою світла зрівнялося з місяцем. Народжувався перший по-зимовому яскравий день. Здавалося, в ці хвилини перетворення осені на зиму Природа сповнювалася тремтливою мелодією, що лунала від струн-променів Місяця й Сонця. Повітря, річка, береги були заколисані цією мелодією. Від того ми трохи замріялися, і тому з подивом помітили, що прямо на нас летить велика зграя крижнів, не менше сотні качок. Можливо,

і їх охопило щось на зразок нашого настрою, оскільки вони знехтували обережністю, пролітаючи за тридцять метрів від людей.

Зграї качок пролітали одна за одною. Не минуло й двадцяти хвилин, а качок ми вже нарахували кількасот. На перельоті були самі лише крижні. Отже, останнє похолодання поквапило птахів, інші види качок уже залишили тутешні місця.

На цій думці заскочив мене поклик товариша. Я негайно підвів голову, сподіваючись побачити в повітрі над собою чергову зграю птахів. Але він показував рукою на обрій – зійшло сонце. Одразу згадалося, що мені обіцяли показати плями на Сонці. Саме в хвилини, коли воно тількино виринуло з-за обрію, їх можна добре роздивитися. Бінокль був якраз під рукою.

Бездоганної форми сонячна куля, без найменших вад, ще трималася вершечків дерев, її колір був напрочуд ясний – щире червоне золото. Цього ранку все дивувало нас – плям на Сонці не було. Мимохіть я всміхнувся від думки, що навіть Сонце позбулося плям, щоб не порушувати святковості першого зимового ранку.

З кожною хвилиною сонячне світло ставало дедалі яскравішим. За десять хвилин на світило вже неможливо було дивитися. Від цього споглядання пригадалося спекотливе сонце липня. Але то був лише миттєвий спогад. Хіба може йтися про спеку в листопаді?

«Яка користь від твого яскравого світла?», – здавалося, стиха буркотіла річка. Вона неголосно шуміла біля корчів, ще й ніби позіхала спросоння. Від дихання річки над водою піднімалися тонкі цівки пари, трохи вище вони скупчувалися й створювали щось на зразок ватяного шару. Вранішній мороз ставав міцнішим – річка все щільніше загорталася ковдрою туману.

Поглянувши на протилежний берег, я помітив, що в картині гір з появою сонця сталися різючі зміни. За хвилину

до сходу на їхніх схилах вимальовувалося кожне деревце. Поєднання місячного світла і променів зорі окреслювало найдрібніші особливості рельєфу – яри, вибалки, урвища. Яскраві ж промені сонця неначе зрівняли більшість деталей. Тепер кожна гора стояла окремим величезним монолітом.

Виявилось, що качки, яких ми підраховували на ранковому перельоті, були не єдиними птахами, котрі затрималися біля заповідника. За якийсь час після сходу сонця невеликими групами почали з'являтися мартини. Млявість їхнього польоту аж ніяк не пасувала святковості зимового ранку. Хотілося зрозуміти, чому в рухах мартинів не відчувалося бадьорої легкості. Швидко здогадався: мабуть, це тому, що попереду в них все-таки час зимових випробувань. Ніби на підтвердження цього здогаду високо в небі над нами пролетіла зграя гагар. Зима підганяла їх на південь.

Час обліку птахів минув, тому ми вирішили оглянути навколишній берег. Сліди на вогкому підмерзлому піску могли розповісти нам багато цікавого про потаємне життя мешканців берега. Так воно й сталося. Зовсім поблизу ми знайшли сліди норки, а трохи далі їх перетинала вервечка таких самих за формою, але дрібніших.

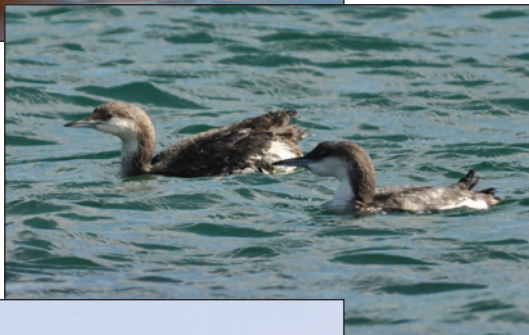
Раптом якась тінь, наче від невідомо звідки виниклої хмари, огорнула нас. Величезний темний птах пролетів зовсім поряд. Незвичність його рухів на мить увела в оману. Прямо в польоті птах простяг уперед лапу і намагався почесати собі шию. Та це ж молодий орлан-білохвіст на льоту поправляє зачіску! Надто кумедно в нього це виходило. Ми навпочіпки присіли на березі, тому нас він помітив в останню мить, мало не сівши нам на голову, і рвучко повернув у бік. Крила в нього чи не триметрові, та жодної обережності. Втім, це був зовсім молодий птах. Неподалік пролетів інший орлан. Майже все оперення в нього було світло-буре, лишень хвіст білосніжний – безпомилкова ознака дорослого птаха.

Удосвіта

Шлюбна
пара крижня
звичайного

Гагари
чорношії
в зимовому
оперенні

Молодий
орлан-білохвіст
(хвіст у птаха
темний)

Дорослий орлан-білохвіст

Вони привели до місця, котре вподобала собі видра, хазяйка тутешніх рибних заток. Норки могли отримати добру прочуханку. Видра відверто вороже ставиться до будь-якої звірини, яка забігає на її територію в пошуках риби. Ми сподівалися побачити на піску сліди бійки між котроюсь із норок і видрою. Але наше дослідження слідів перервалося – увагу полонило незвичайне видовище, що розгорталось біля протилежного берега річки.

Спочатку важко було збагнути, що власне, коїться. Неначе неймовірних розмірів метелик, за кілька метрів від берега кружляв дорослий орлан-білохвіст. Здається, ми стали свідками полювання цього величного птаха, але туман над поверхнею річки ховав від нас його жертву. Можливо, то була млява риба, яку хижак намагався вихопити з води. Втім, навіщо тоді ці фігури вищого пілотажу? Достатньо лише підлетіти до поверхні води і витягнувши лапи, легко заволодіти здобиччу.

Пара орланів прямувала слідом за качками і мартинами. Вони, ніби пастухи, стерегли зграї водоплавних птахів. Обираючи для зимівлі місця, де скупчуються коловодні птахи, орлани-білохвости, або сіруватні, як їх ще називають у нас, знаходять собі здобич, відловлюючи ослаблих птахів. Так і зимують вони, мандруючи за водяним птаством.

Провівши поглядом орланів, ми і далі вивчали сліди норок, що нас заціка-

Розгорнувши свої величезні крила в усю довжину, орлан на якусь мить виструнчувався майже вертикально, торкаючись хвостом води, і намагався щось вхопити. Сліпучо-білий хвіст, сиво-брунатні голова та груди, могутні широкі крила в рожевих променях вранішнього сонця – птах був справжнім уособленням краси. Хвилясті рухи крил, обтяжливість у помахав створювали враження уповільненої зйомки. Здавалося, тонкий шар повітря між водою і крилами орлана може не втримати міцного тіла, його уявна незграбність додавала своєрідної вишуканості польоту птаха.

Ось орлан атакує жертву. Знову невдача. Спроба повторюється. Декілька нешвидких помахів, незначний зліт угору півколом, і він знову в нападі, склавши ліве крило, падає донизу боком. Біля самісінької води птах намагається утримати себе в повітрі кількома помахами крил. Ще спроба нападу, ще й ще...

Орлан посувався вниз по річці, слідом за жертвою, яка, намагаючись уникнути пазурів нападника, не могла водночас протистояти течії. Кого ж ловить цей хижак? Схоже, це таки риба. Під час чергової атаки біля самісіньких лап орлана здійнялися бризки. Рвучким рухом жертва намагалася заглибитися у воду.

Знову фонтан бризок. За мить над поверхнею води з'явився силует якогось водоплавного птаха. Качка! Не поталанило ж бідоласі. Чисте плесо річки – орлан чудово бачить усі рухи під водою. Лишень випірне з-під води, а переслідувач уже тут. Та пташина таки уникає пазурів, тримається. Можливо, вдасться перехитрувати орлана. Але от тобі й маєш! Це ж не качка, а лиска! Чи то запізнилася з відльотом, а може, влучив постріл мисливця, і тепер вона літати не в змозі. Орлан швидко розрізняє кволіх і немічних. Проте не обов'язково, щоб ця лиска була пораненою. Злітають цілком здорові лиски з води завжди важко, після довгого розгону. Під час такого розгону орла-

ну зовсім просто наздогнати птаха, тому, здається, наша лиска обрала найкращий спосіб захисту від кігтів хижака: ховається від них під водою.

Врешті орлан не витримав таких перегонів – важко впоратися з кмітливим суперником. Здійнявшись востаннє над водою, він, поволі змахуючи крилами, полетів геть угору по річці. Хвилиною опісля випірнула лиска і чимдуж поплила у протилежному напрямку. Наше голосне схвалення було їй нагородою. А лиска плила, ніби нічого й не сталося, не звертаючи уваги на баржу, яка рухалася поруч.

З появою баржі річка остаточно прокинулася, взялася до роботи, щоб найближчими днями завершити навігацію року. Ранок поступався місцем працюючим полуденним годинам.

Яскраве сонячне світло сповнювало повітря кришталевою дзвінкою прозорістю. Передсвітанкове передчуття радості справдилося, ми побачили свято народження зими.

Птаство малих річок України-Русі

Серед природних багатств нашої планети водно-болотні угіддя посідають особливе місце. Якщо ліси вважають легенями Землі, то річкову мережу континентів можна назвати її наземною кровоносною системою, завдяки якій відбувається кругообіг значної частини речовин, що забезпечують життєдіяльність усього живого, а отже, і нашу.

До водних угідь належать всі типи внутрішніх, континентальних водойм – озера, ставки, водосховища, річки, струмки тощо, а ще морські акваторії, на яких глибина в період відпливу не перевищує шести метрів. А от болота виокремлюють в особливий тип території, що мають надмірний рівень зволоженості. Вони виконують функцію накопичувача надлишку водних резервів у природних ландшафтах. У бездошові періоди болота поступово віддають свою воду річкам, річечкам і струмкам, не дають їм обміліти або й зовсім пересохнути. Гідрологічний режим верхових боліт зумовлюють атмосферні опади, а низинних – ґрунтові води. Загалом водні й заболочені простори з трав'яною і деревною рослинністю на них нерозривно поєднані один з одним, утворюючи цілісні комплекси водно-болотних угідь. У цих угіддях зосереджене чи не найбільше видове різноманіття фауни і флори земної кулі.

Про важливе значення водних і болотних екосистем та про нагальну потребу їх охорони йде мова в Конвенції

про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головно як місця перебування водоплавних птахів. Вона ще відома як Рамсарська конвенція, ратифікована й Україною. Рамсарські угіддя розміщені зазвичай у заплавах великих річок, у їхніх дельтах, на узбережжях морів.

Утім, слід зазначити, що 60 % водних ресурсів нашої країни формується в басейнах малих річок, а загалом Україна-Русь належить до маловодних країн, незважаючи на здавалося б потужну систему водосховищ на Дніпрі, який за довжиною посідає третє місце серед річок Європи. Згадаймо лише гостру проблему водозабезпечення на Донбасі та в Криму.

Назви великих приток Дніпра, Дністра, Дунаю відомі, мабуть, усім жителям нашої країни. А от про річки Іква, Жовта, Лисогір, Базавлук, Унава, Оконка, Кільчень, Ревун, Боковенька, Бахмутка... знають хіба що ті, хто мешкає в містечках і селах, де вони течуть. Вони належать до приток третього або й нижчого порядку. Таких малих річок-приток в Україні-Русі є десятки тисяч: лише тих, що мають довжину до 10 км, приблизно 63 тисячі.

Вода саме таких малих річок тамує спрагу людей, які оселилися на їхніх берегах, задовольняє потреби невеликих промислових підприємств, сільськогосподарського виробництва, малої енергетики. Але бездумно експлуатуючи малі річки, неощадливо відбираючи їхню воду власні потреби, засмічуючи й розорюючи їхні береги, знищуючи заплавні ліси, людина дуже часто знекровлює їх. І тоді ці річки самі стають спраглими, починають пересихати і, не дочекавшись допомоги, зникають. Про такі річки у Ліни Костенко є поетичні рядки:

*Ще назва є, а річки вже немає.
Усохли верби, вижовкли рови,
І дика качка тоскно обминає
Рудиментарні залишки багви.*

До пересихання малих річок призводить здебільшого осушувальна меліорація, яка передбачає спрямлення русел і відведення води з боліт, розташованих у заплавах річок. Мала річка з вузьким прямим річищем, відкритими берегами, де випасають худобу, стає непривабливою для більшості тварин водно-болотних угідь, зокрема для птахів, котрі становлять левову частку серед наземних хребетних фауни України-Русі.

У нашій фауні налічують 446 види птахів, з яких приблизно 270 видів є гніздовими. Понад 100 видів, що гніздяться, виводять своє потомство у внутрішніх водно-болотних угіддях. А ще до 80 видів тримаються в цих угіддях у періоди сезонної міграції, регулярної зимівлі або під час зальотів.

Якщо річка звивиста, із затоками, вода підтоплює береги, заплава поросла чагарником або деревами, улоговини поблизу річки заболочені й купинисті, то таке біотопне багатство притягує до себе велику кількість коловодних птахів. Запаси корму в цих угіддях істотно більші, ніж у біотопічно збіднених заплавах. Різноманіття коловодних біотопів може зростати і внаслідок створення на малих річках ставків і водосховищ, де навколо відкритих плес починають розвиватися значні зарості надводної рослинності, де є умови для гніздування, а також захисту птахів від небезпеки.

Наявність різних видів птахів серед водно-болотних угідь найлегше виявити в шлюбний період, коли весь простір над річками, ставками й болотами сповнений їхніми голосами. Найактивніше птахи співають перед світанком, на світанку або ввечері. В ці години десь із плес долинають кахкання качки, к्वекання пірнікози великої, дзвінкі трелі пірнікіз чорношиїї і малої, вереск і стогін пастушка; на верхівках очерету заводить свою гучну тріскотливу пісню очеретянка велика, а всередині негустого очерету щебече очеретянка ставкова, якій з гущавини чагарників

відповідають своєрідним сюрчанням кобилочки солов'їна й річкова.

Якщо пощастить, то на осокових болотах, яких площа унаслідок меліорації катастрофічно скоротилася, можна натрапити на прудку очеретянку. В нашій країні налічують лише 2,5–3 тис. співаючих самців цього виду птахів (через полігамність виду підраховують лише самців), і тому він потрапив до Червоної книги України.

Весняної пори на ставках, озерах, болотах, що заросли очеретом і рогозом, мабуть, найприкметнішими є гудіння бугая водяного і хльосткий свист погонича звичайного. Голоси цих коловодних птахів чути здалеку.

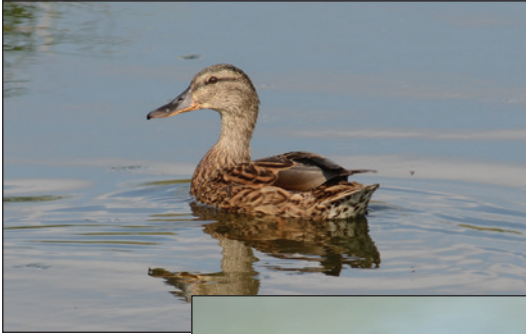
На берегах водойм, у низинах заплавл, на острівцях посеред боліт влаштовують гнізда так звані благородні качки – крижень, чирянки велика й мала, шилохвіст, широконоська. Свої гнізда ці качки облаштовують нерідко за кілька сотень метрів від води. А попелюх, чернь чубата і рідкісна чернь білоока гніздяться лише на плавах, заламах очерету, старих пеньках, невеликих острівцях посеред плес і поряд з ними.

Останніми десятиліттями на ставках і озерах майже всієї нашої країни почали гніздитися гуска сіра і лебідь-шипун, котрі ще в середині минулого, ХХ ст., заселяли тільки пониззя Дунаю, Дністра і Дніпра.

Із пастушкових птахів дуже характерними для водноболотних угідь є курочка водяна і лиска. Очеретяно-рогозові зарості, що чергуються з чистими плесами, – найулюбленіші місця їхнього оселення. У таких заростях лиски подекуди утворюють колонії, відстань між сусідніми гніздами в яких сягає лише 3–8 м.

Колоніальність особливо властива коловодним птахам: на мілководних озерах і болотах, що розташовані в заплавах малих річок, влаштовують невеликі колонії крячки чорні та білокрилі, будуючи свої благоденські плаваючі гнізда в кількох десятках сантиметрів одне від

Зграя
лебедів-шипунів
на річці
Кучурган

Самка крижня
звичайного —
наймасовішого
з усіх видів
качок

Молодий
погонич
звичайний

Доросла лиска
звичайна

Чапля руда

Баранець
звичайнийДоросла
ластівка
сільська

одного; серед густих очеретяних заростей на штучних водосховищах, особливо на півдні країни, гніздяться колоніально чаплі руді, а чаплі сірі утворюють власні галасливі колонії як на чагарниках і деревах, так і на заламах очерету на великих ставках і озерах; на окремих зарослих надводними рослинами водоймах, де з решток рослин утворюються драглисті плави, великими щільними колоніями гніздяться мартини звичайні й крячки річкові, поряд з ними дуже часто виводять своїх пташенят пірнікóзи та черні.

Болота і зволожені ділянки лук є місцями оселення багатьох видів куликів – коловодника звичайного, баранця звичайного, грицика великого, кульона великого, чайки чубатої та інших. За значної кількості всі вони можуть утворювати напівколоніальні поселення. Квиління чайки в польоті і шурхітливий звук, що виникає від руху повітря між стерновими перами баранця звичайного, коли він стрімко летить над лукою, – це невід’ємні складові весняного звукового фону у водно-болотних угіддях, особливо в Лісостепу і на Поліссі.

На зволжених ділянках лук, які майже завжди трапляються навколо водойм і боліт, гніздиться плиска жовта, а на півдні приморських областей України-Русі – і плиска чорноголова. Плиска жовтоголова полюбляє купинисті ділянки лук і болітця.

Після закінчення розмноження значна кількість водоплавних і коловодних птахів залишають місця гніздування на малих річках, озерах і ставках і переселяються на великі водойми. Водно-болотні угіддя малих водойм неначе порожніють. Та саме в цей передвідлітний час біля таких угідь формуються великі спільні зграї ластівок сільських, берегових і міських, а також шпаків звичайних. Ластівки здобувають собі комах, літаючи над луками, а шпаки – у траві, на ночівлю ж ці птахи влаштовуються в заростях очерету та чагарниках.

Навесні та восени над долинами малих річок пролягають шляхи міграцій багатьох видів птахів, зокрема кількох видів куликів-побережників, які гніздяться за межами України-Русі. Над плесами водосховищ і озер інколи можна побачити мігруючу скопу, рибоїдного хижого птаха, якого занесено до Червоної книги України. По долинах малих річок, які в нашій країні орієнтовані переважно з півночі на південь або з північного сходу на південний захід, відбувається денна міграція не лише коловодних, а й більшості лісових птахів.

Певна господарська діяльність людини створила умови для зимівлі коловодних птахів у деяких водно-болотних угіддях, що їх раніше птахи залишали після гніздування та міграції. На окремих водосховищах, споруджених на малих річках, унаслідок роботи теплоелектростанцій протягом усієї зими існують значні за площею вільні від криги акваторії. На цих великих ополонках та поблизу них знаходять собі притулок на зиму лиски і качки, лебеді і мартини, іноді навіть гуси, цаплі, бугаї, пастушки, рибалочки та інші види птахів.

Дивина на балконі

Ця історія сталася вже давненько. Щось незвичайне почало коїтися на балконі дев'ятиповерхового будинку, розташованого в київському житловому районі Русанівка. І про це загомоніли всі мешканці одного з під'їздів.

Якось весняного ранку хазяйка балкону на п'ятому поверсі помітила, що землю в ящику для квітів хтось порозгрибав. Жодних тварин у цій квартирі не тримали, дістатися із сусідніх вікон чи балконів сюди ніхто не міг. Господиня прибрала розкидану землю, розрівняла ямку в ґрунті та зайнялася своїми буденними справами. Згадка про дивний випадок ще якийсь час трималася в її пам'яті, але до вечора вона про нього вже й забула.

На другий день з якоїсь потреби жінка вийшла на балкон, а там у квітковому ящику знову хтось розгриб землю, і біля самісінької цегляної стіни утворилася чимала заглибина розміром з тарілку. Вона її знову зарівняла. Прикрі звички непроханого гостя дуже роздратували господарів, а разом викликали в них бажання дізнатися, хто ж завдає такої шкоди. Напасника вирішили вислідити наступного ранку. Чомусь усі були впевнені, що він спробує попорпатися в ящику ще, оскільки вперто повторював свої намагання.

До того, що коїться на балконі, почали прислухатися, тільки-но розвидніло. Проте звідти нічого не долинали. Господарі вже гадали, що їм удалося віднайти зухвальця,

та, визирнувши у балконні двері, вони зрозуміли, що помилилися. В землі біля стіни була утворена нова заглибина. Все, як і раніше, якщо не зважати на кілька дрібних пір'їн що їх колихав вранішній вітерець. Чи то впустив їх навмисник, чи може, просто прилетіли звідкись? Цього разу господарі балкона вирішили залишити все, як є, щоб подивитися, що буде далі. І події почали стрімко розгортатися.

Наступного ранку перевірка хоч і не викрила винуватця порпання в ящику для квітів, однак спантеличила вкрай. Посеред тієї самої ямки лежала вже чимала купка пір'я, і в ній щось біліло. То було яйце з трохи зеленкуватою шкаралупою, досить велике і відчутно важке. Впродовж ще трьох днів з'являлося по яйцю, але пташину, яка їх відкладала, так досі й не пристерегли.

Ніхто не наважувався турбувати незнайомку, коли вона неслася, хоча всім кортіло дізнатися, що за пташка обрала таке незвичне місце для свого гнізда. Впродовж перших днів, коли почалося відкладання яєць, у гнізді більшало й більшало пуху. Господарка гнізда тихенько прилітала до своєї кладки, неслася, замасковувала яйця пухом і непомітно зникала.

Так тривало кілька днів, і якимось на світанку, зазирнувши за балконні двері, господиня квартири побачила, що на гнізді сидить качка. Вона поводитися спокійно. Жінка зробила крок до неї, але це не примусило качку злетіти чи навіть повернутися. Лише допитливе око стежило, що відбуватиметься далі. Споглядання було коротким. Зрештою птах мав поступово звикнути, що в його володіння може хтось навідуватися. Кількома днями пізніше качка незворушно сиділа на гнізді, а людина вже спробувала доторкнутися до птаха. Можливо, це не дуже подобалося господарці гнізда, але вона дозволила себе погладити.

Качка недаремно влаштувалася в такому незвичному місці. Будь-яка жива істота намагається сховати своє гніз-

до або лігво від стороннього ока. Завдяки цьому інстинктові та життєвому досвіду тварина чітко розпізнає, хто є найзапеклішим ворогом для її потомства. Для більшості птахів одним із найнебезпечніших ворогів, який спустошує їхні гнізда, є ворона сіра. Недобрий погляд цієї хижачки не минає жодного натяку на місце розташування гнізд інших птахів. Відігнати ворону від викритого гнізда – марна справа, тим паче, що ворони здатні полювати групами. Та сірі розбишаки в той час, коли розгорталася наша історія, не наважувалися хазяйнувати на балконах. Нині можна побачити ворон, які походжають балконними поручнями і щось видивляються. Але балкон – все ж незвичне місце для ворон, тому кмітлива качка-крижень вирішила розмістити гніздо саме тут.

У кладці було вже десятеро яєць, коли качка не полетіла геть після знесення останнього яйця, а вперше залишилася у гнізді майже на весь день. Взаємини між обома господарками балкона склалися непогано. Пташині не надто дошкуляли присутності, хоча людям коли-неколи, та все ж кортіло її погладити. Спочатку це було досить легко зробити, тільки невеликий страх з'являвся в очах принішклого птаха. Але з часом качка почала давати відкоша. Покльовані руки вже не так намагалися надокучувати птасі.

Про очікуване поповнення на балконі говорили в усьому будинку. Було зрозуміло, що метикувата качка поведе своїх каченят до каналу, який оперізував Русанівку і з'єднувався з Дніпром. Та всіх непокоїло, яким чином крихтіні пташенята опиняться на землі, як подолають чотирнадцятиметрову висоту.

І от настав день, коли серед шелесту листя кленів, що кучерявилися поряд, почали вчуватися зовсім нові звуки: це під качкою подавали слабенькі голоси нові створіння, які щойно з'явилися на світ. Ось-ось мало статися їхнє перенесення з гори на землю. Щоб не заважати збуд-

женій появою малюків качці й пташенят, люди залишили їх на балконі, а самі пішли на вулицю, сподіваючись знизу прислідити, як нова сім'я переселятиметься на моріжок біля будинку. Аж раптом виявилось, що качка вже стоїть на асфальтованій доріжці, а до неї, плутаючись у густих стеблах трави, поспішає шестеро пухнастих грудочок.

Мабуть, хтось втрутився в план людей. Здається, її величність Природа, яка милостиво дозволила їм дізнатися про першу таємницю дикої качки – гніздо на балконі, приховала інше таїнство. Так нікому й не судилося побачити миті, коли каченята вперше торкнулися землі. Настовбурчивши пір'я, перед допитливими мешканцями будинку стояла качка, глухим кахканням кличучи своїх дітлахів.

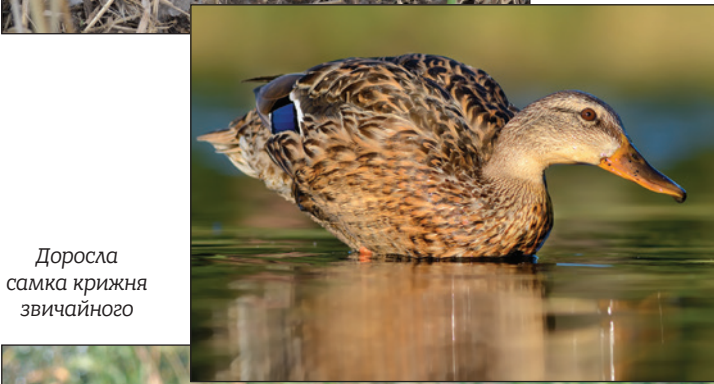
Люди були неподалік, а стривожена качка ще більше настовбурчила пір'я, згукуючи до себе малечу. Нарешті всі каченята опинилися біля неї. І почався хід, що нагадував якесь священнодійство, про який ще довго згадували мешканці сусідніх будинків.

Головна роль належала качці. Розкривши піднятого дьогри дзьоба, вся виструнчена, наїжачена, вона йшла поволі, раз по раз збуджено озиваючись до пташенят, готова щомиті захистити їх, дати гарного прочухана будь-кому, хто спробував би зробити щось лихе. А за нею поволі тупцювало шестеро каченят, слабенько попискуючи до матері. Позаду них і трохи збоку ніби вишикувалася почесна варта з мешканців будинку, а кілька чоловік побігло далеко наперед. Тепер по доріжках між будинками не міг проїхати ніхто, автомобіль чи велосипед відразу перепиняли. Прохід був дозволений лише качиній родині.

Поступово весь гурт цікавих підійшов до дороги, що її було прокладено вздовж каналу і де прямувало багато машин. Коротенькі ноженята не дуже міцно тримали крихітні тільця пташенят – годі було й думати, що вони зможуть швидко перейти дорогу. Залишилася качина

Гніздо крижня
звичайного

Доросла
самка крижня
звичайного

Качка зі своїм виводком

родина наодинці серед невпинного автомобільного руху, чи їй пощастило б їй подолати ті п'ять метрів асфальту.

Наступної миті два ряди людей перекрили дорогу. Розійшовшись, вони утворили прохід. Рух машин зупинився, і птахів спрямували до проходу. Не було нікого, хто б виявив невдоволення через раптову перешкоду на дорозі. На обличчях перехожих і водіїв сяяли посмішки.

Тепер єдине, що відокремлювало качку з пташенятами від води, був прибережний крутосхил. Пташенята намагалися постигнути за матір'ю і водночас зберегти рівновагу на крутому місці. Це їм ніяк не вдавалося. Останню частину свого переходу вони подолали досить кумедно — шкереберть, перекидаючись через себе і один через одного. Ось і останнє пташеня дісталось води. Вітер, що майже ніколи не вщухав над каналом, гнав невеликі хвилі, і вони підхопили із собою всю качину родину. Ті, хто так уболівав за її долю, бачили, як птахи відпливають усе далі й далі. Через якийсь час мешканці повернулися до своїх будинків і там ще довго перемовлялися про те, як чудово завершилася історія з качкою. Вони й не здогадувалися, що ця історія матиме несподіване продовження.

Коли господиня балкона, де качка вивела пташенят, повернулася додому, щоби прибрати залишки гнізда, вона була приголомшена. В гнізді, тулячись одне до одного, сиділо четверо пташенят. Чому так сталося? Що завадило їм залишити гніздо? Може, не наважилися стрибнути з великої висоти слідом за першими шістьма пташенятами? Не почули закличний голос матері? Необхідно було негайно вирішувати, що з ними робити.

Жінка поспіхом поклала каченят у коробку і спустилася ліфтом до входу в під'їзд, де сиділо кілька сусідів. Їхнє здивування було неабияким. Усі мерщій рушили до каналу, сподіваючись розшукати знайому качку, та марно. Вона, мабуть, вже відпливла далеко і перебувала десь на Дніпрі. Того часу на каналі в прибережному лататті зби-

рали їжу дві інші качині сім'ї. В одній було четверо доросліших пташенят, в іншій – семеро майже таких, як ті, що сиділи в коробці.

Неподалік працювала станція прокату човнів, що було дуже доречно. Люди взяли човен і підпливли ближче до тієї з родин, котра мала менше каченят, міркуючи, що «малодітна» сім'я охочіше прийме поповнення. Чотирьох каченят-сиріт пустили на воду. Угледівши поруч качку з виводком, вони швиденько попливли до неї. Та поява дрібніших пташенят роздратовала качку. Вона почала відганяти пасинків, б'ючи їх дзьобом. Її підтримали власні пташенята, які також намагалися дошкулити прибульцям. Було зрозуміло, що ця сім'я на «усиновлення» не піде. Довелося обороняти малят – люди відігнали старших і забрали малечу назад до коробки.

Не залишалося нічого іншого, як спробувати приєднати пташенят до другої сім'ї, хоча після першого невдалого випадку людей брали сумніви, що це їм вдасться. Але виявилось, що побоювання були марними. Можливо, позначилося те, що друга качка мала семеро каченят, а де семеро, там і одинадцятєро, чи, може, тому, що її пташенята були майже такого самого віку, як і каченята-сироти. Що б там не було, але ця сім'я спокійно сприйняла їхню появу. Доброзичливу качку найбільше непокоїла лише одна обставина – човен тримався дуже близько біля неї і каченят. Вона спочатку сторожко споглядала людей, а потім тривожним кахканням покликала до себе всіх одинадцятєро пташенят і попливла з ними подалі від можливої небезпеки, залишаючи людям почуття задоволення від удалого завершення незвичайної пригоди.

Вистава для совеняти

На відміну від більшості птахів, у яких життєві клопоти пов'язані зі світлою частиною доби, сови обрали для вирішення своїх проблем нічну пору. Деякі з них вилітають на полювання тільки після настання суцільної темряви, інші – у присмерковий час, лише окремі види сов можуть бути активними і вдень, за умови, що день буде хмарним. Сонячне проміння ніби знерухомлює цих птахів, і вони стають непомітними для людини – спробуйте вгледіти птаха, який застиг у густій кроні дерева, принишк на землі або сховався в дуплі.

Тож і мої зустрічі із совами в природі були майже завжди випадковими, навіть з однією з наших найпоширеніших сов, з вухатою. Якось навесні трапилось помітити серед голого віття осокора вухату сову, яка нерухомо сиділа біля стовбура. Неподалік на сусідньому осокорі було старе гніздо – чи то сірої ворони, чи то грака, в якому, можливо, на той час сиділа на яйцях самка сови. Іншим разом вухату сову довелося побачити, коли мені і товаришам спало на думку дізнатися, чи заселене старе гніздо ворони, яке було збудоване на ясені. Ми постукали по стовбуру дерева, гадаючи, що з гнізда злетить ворона, але несподівано для нас з нього безшумно знялася вухата сова.

Лише у байдужої людини поява сови не викличе цікавості, будь-хто інший, навіть дослідник, котрий вивчає сов, тією чи іншою мірою буде схвильований кожною новою

зустріччю із цим птахом. Так, власне, було завжди, коли мені або комусь із моїх знайомих траплялося знайти бо-дай пір'я сови, не кажучи вже про зустріч із нею.

Несподіваним і пам'ятним для мене й одного з моїх приятелів стало те, як ми познайомилися з деякими особливостями гніздування вухатих сов.

Лісівники для приваблення комахоїдних птахів здавна використовують штучні гніздівлі, вивішуючи їх іноді цілими групами, створюючи на деяких ділянках лісу щось на зразок пташиних містечок. Мухоловки, синиці, повзики звичайні, горихвістки звичайні залюбки займають штучні домівки і знищують довкола будь-яку комаху, яка шкодить лісу. Садівники чомусь майже не застосовують цей біологічний метод боротьби зі шкідниками дерев. А даремно – необроблені отрутохімікатами фрукти значно цінніші. Такої думки, мабуть, дотримувалися садоводи одного з господарств поблизу Києва: вони звернулися до орнітологів з проханням підказати найкращий метод для знищення комах-шкідників. І науковці запропонували їм розвісити синичники та шпаківні.

Тож однієї травневої сонячної днини я і мій приятель, котрий нині працює аж у Забайкаллі, поїхали в садівничє господарство, щоб подивитися, які птахи і в якій кількості зайняли розвішані оселі. Їхати було недовго. Вже незабаром ми ходили поміж рядами старих квітучих яблунь, залазили в їхні розлогі крони, вдихаючи духмяність цвіту, й оглядали зсередини штучні гніздівлі для птахів. Майже всі гніздівлі було зайнято птахами: в одних лежали кладки яєць, в інших – навіть пташенята, які нещодавно вилупилися. То були гнізда великої синиці, шпака та польового горобця – всі ці птахи вигодовують своїх пташенят комахами. Після огляду гнізда синичник або шпаківню ми звісно, вішали на місце, і птахи поверталися до них.

Широкі крони не дуже високих яблунь були місцем розташування і для гнізд сорок. Уже обстеживши понад

половину площі чималого саду, ми знайшли п'ять зайнятих сороками гнізд. У них лежали кладки зеленкувато-голубуватих яєць, позначених темними цятками.

На яблуню у віддаленій ділянці саду, на якій було сорочине гніздо, я залізав із цілковитою впевненістю того, що зараз побачу кладку яєць сороки... Втім, побачив зовсім інше. На дні гнізда лежало четверо зовсім білих яєць, помітно більших за сорочині. На мій голосний вигук до яблуні підійшов приятель й одразу з цікавості подерся на дерево, де вже був я. Там, на вершечку не такої вже великої, як для двох, яблуні ми й вирішували, хто б міг бути власником цієї кладки. На той час поблизу нас жодних птахів не було: господарі гнізда залишили його заздалегідь, мабуть, почувши наші голоси звіддала. Втім, у нас майже не виникло сумнівів, що то була кладка сови вухатої. І те, що птах обрав край саду біля поля, і те, що скористався старим гніздом сороки, вказувало саме на цю сову.

Ми були дуже захоплені своєю знахідкою, а ще більше задоволення нам додалося, коли в іншому кутку саду і в іншому сорочиному гнізді ми знайшли ще одну кладку сови вухатої. Птахів, знову ж таки, поблизу не було, але безперечно кладка належала сові. Бо ж крім чотирьох яєць, у гнізді лежало ще й одне совеня, вкрите білим пухом, крізь який рожевіла тонка шкіра. Пташеняті було щонайбільше один день від часу вилуплення. Ми відразу пішли від гнізда, бо сови мали швидко повернутися, аби продовжити насиджування.

Усіх пташенят, яких знаходили і які досягли певного віку, ми кільцювали, щоб згодом кільця, можливо, повернулися би в Центр кільцювання птахів. Як же нам кортіло закільцювати і совенят! Тож десь за чотири тижні після першого відвідування совиних гнізд ми поїхали оглянути їх ще раз.

Ми не затримувалися біля шпаківень і синичників, а відразу попрямували до першого гнізда сови. Підійшовши

Доросла сова
вухата

Уся увага –
на небезпеку

Напівдорослі
пташенята
сови вухатої

до знайомого дерева, яке вже густо вкрилося листом, я хутко заліз на нього і зазирнув у гніздо. Там було порожньо! «От горе-орнітологи! Проґавили совенят!» – подумав я про нас. Жодних ознак присутності дорослих сов або їхніх пташенят я не помітив, крутячи головою навсібіч.

«Ось, ось воно!» – пролунав голос мого приятеля.

Я відразу опинився на землі і перескочив на протилежний бік яблуневого ряду, де стояв приятель.

Одне совеня сиділо в середній частині крони сусідньої яблуні, а інше вместилося трохи вище, в тіні від листя, тому відразу помітити його було важко.

Ми раділи з того, що таки знайшли совенят, а ще було весело від їхнього кумедного вигляду. Вбрані в пір'я, де було чимало м'якого сіруватого пуху, з чорними, ніби замурзаними сажею, пичками, з короткими перами-ріжками на голові совенята-вуханята серйозними очима дивилися на двох одних, які звідкись прискочили до їхньої тихої яблуні. Для нас же вони були схожі на іграшки.

Такі живі, незграбно милі «ляльки» – чи то совенята, чи то дрозденята, чи то кропив'янчата, чи ще хтось – нерідко трапляються людям у червні в потаємних куточках садів, парків і лісів. Птахів-батьків біля цих пташенят люди майже ніколи не помічають, тому вважають їх покинутими і часто забирають із собою. Але так думати і чинити не слід. Нерозважливі, недосвідчені пташенята можуть виявити себе, стрибаючи перед вами по доріжці або по гілках кущів, а в цей час їхні батьки терпляче чекають, щоб ви залишили пташенят, і після цього обов'язково нагують і доглянуть свою малечу.

Забирати совенят ми не збиралися, а от заکیلцювати – руки аж свербіли. Із цієї причини мій приятель похапцем, не криючись, підійшов до яблуні і маючи гарний зріст, простяг руку за пташеням, що сиділо нижче.

Аякже! Так би воно й чекало, щоб його мацали нахабні руки. Совеня відсунулося в гущину крони та полізло вгору,

подалі від нечемних візитерів. Приятель кілька разів ухопив рукою повітря, водночас ухиляючись від дрібних гілок, які чомусь намагалися поцілити в очі. Було зрозуміло, чи ще піймаємо ми совенят, а от синців і подряпин матимемо вдосталь. Та головне – можемо розполохати малих так, що вони позалітають хтозна-куди, і батьки їх просто не знайдуть. Загибелі пташенят ми не бажали. І мій приятель вигадав цікавий метод, як відловити совенят

Я відійшов трохи вбік і присів під яблунею, яка росла в одному ряду з тією, де сиділи пташенята, і на якийсь час заचाївся. А приятель навпаки – став на видному місці біля сусіднього ряду яблунь якраз навпроти совенят, його завданням було відволікти їхню увагу. Тож залаштункові справи забезпечував я, а все лицедійство на відкритій сцені – приятель.

Доки в цьому спектаклі йшла вступна частина, тобто приятель стирчав на белебні, як гвіздок на гладенькій дошці, я навпочіпки, щоб не чіплятися за нижні гілки яблунь і не зніматися шуму, почав підповзати до потрібного мені дерева. Ось я вже під ним і піднімаю голову вгору, щоб роздивитися, де сидить пташеня.

Мабуть, збагнувши, що крім напускання туману в очі за допомогою жестів, доречною була б і шумова завіса, приятель у цей час почав щось бубоніти. Я ще подумав: «Ситуація ну геть, як у мультфільмі про Вінні-Пуха, де той співав: «Я хмарка, хмарка, хмарка. А зовсім не ведмідь!» Цікаво, чи повірять в таке совенята?» Саме тоді, коли я вже стояв під кроною яблуні, випроставшись на повен зріст з протягнутою вгору рукою, мені захотілося подивитися, який то лицедій з приятеля.

Я відвів очі від совеняти і глянув на освітлену сонцем місцину біля сусіднього ряду яблунь. Там коїлося таке... Мій приятель стрибав на місці то на одній нозі, то на іншій, то на обох разом, махав руками, неначе вітряк своїми крилами, надував щоки, крутив всюдибіч головою,

ще й при цьому ото «співав». Зізнаюся, на мить я неначе отетерів, забув про совеня і мало не розреготався.

Але, схоже, я як глядач не дуже сподобався приятеліві, бо він роздратовано, тихо просвістив мені крізь зуби: «Я ще довго так стрибатиму?».

Після цього я отямився і просунув далі руку до совеняти, яке сиділо в кількох сантиметрах від мене. Ще секунда – і я вже міцно тримав пташеня, охопивши разом кінці його крил і ноги: так пташеня зовсім не травмується, та й свої гострі кігтички-пазурі воно не застосує, бо ногами вільно рухати не може. Голос приятеля змовк, і він підійшов до мене, але тепер «заговорило» ошукане пташеня. Воно голосно клацало дзьобом і намагалося випручитися з рук.

Одразу на ногу впійманого совеняти ми наділи кільце – як згадку про виставу, що йому довелося вперше і, мабуть, востаннє в житті побачити. Хоча для нас як вихованців це була не остання вистава, бо саме цей метод допоміг нам відловити ще двох пташенят з першого гнізда, і крім того, чотирьох пташенят – з іншого.

Тепер щоразу, дивлячись на фотографії вуханят, я тішуся приємними спогадами про моє знайомство з ними.

Торобець-зальота

У довкіллі міст і сіл оселяється велика кількість видів птахів. Вони різні як за зовнішнім виглядом, так і за поведінкою, зокрема за характером розміщення гнізд. Серед них окрему групу становлять птахи, які в природних умовах гніздяться в дуплах дерев, щілинах, нішах скель. У містах вони залюбки оселяються на всіляких спорудах, влаштовуючи гнізда або на зовнішніх конструкціях, або нерідко всередині приміщень з відкритим доступом, – це ластівки міська і сільська, горихвістка чорна, глиська біла, одуд, мухоловка сіра, серпокрилець чорний...

Але нам з цієї групи чи не найбільше знайомі горобець хатній і голуб сизий. Вони, а також синиця велика без особливого остраху залітають і до закритих приміщень, потрапляючи туди крізь відчинені двері, вікна, квартирки, розбиті шибки. Мабуть, багатьом доводилося бачити чи горобця, чи голуба, які, спритно ухилившись від ніг перехожих, підбирали крихти хліба або ще якісь їстівні рештки на підлозі вокзалів, кафе, магазинів. На думку багатьох, ці птахи потрапляють у пастку. Певною мірою це так: опинившись у приміщенні, вони можуть упродовж кількох днів залишатися в закритому просторі. Причому почуваються здебільшого непогано, маючи чим прогостувати.

Таких птахів можна звільнити, просто відчинивши вікна або двері. Вони найчастіше відразу знаходять вихід. Зумисне їх виганяти не варто, бо в наляканому стані пта-

хи дезорієнтуються, і можна витратити багато часу і зусиль, перш ніж у галасі переслідування птах таки вилетить з приміщення. Втім, якщо у віконних рамах, шибках є якась шпаринка, то птахи-нахлібники, особливо горобці, можуть знову повернутися у приміщення до «кормного столу», хоча найчастіше корм буде на засміченій підлозі. Вони так і курсуватимуть між приміщенням і вулицею. А згодом у затишній ідальні чи крамниці можуть улаштувати і гніздо десь у глафоні або в порожнині стіни. Тож перефразувавши одне з висловлювань, яке іноді лунає в Київському метрополітені, можна сказати, що горобців і голубів немає не в тих приміщеннях, де їх ганяють, а в тих, де не сміять чимось їстівним для них.

Та невтомні горобці, а інколи і голуби, у хаосі руху міського люду потрапляють і в значно фатальніші обставини, наприклад до підземних вестибюлів станцій метрополітену. Якось такого горобця-відчайдуха спостерігали в нижньому вестибюлі однієї із центральних станцій метро в Києві – «Майдані Незалежності». Чи може птах самотужки вибратися з такого становища? Теоретично така можливість у нього є. Для птахів, як і для більшості живих організмів, властивий позитивний фототаксис, тобто рефлекторне пересування до джерела світла. Якщо в нижньому вестибюлі станції світло вимкнути, а у верхньому воно горітиме, то є ймовірність, що птах полетить по шахті ескалатора вгору. Але світло не має бути сліпучим. Такий варіант визволення горобця з печерної пастки в згаданому випадку все-таки малоздійснений, позаяк ескалаторна шахта на станції «Майдан Незалежності» дуже довга. Лякати бранця, щоб він прямував до світла, не доцільно. Це може спричинити протилежну реакцію – горобець просто заб'ється в глухий темний куток.

Щоб врятувати птаха з підземної клітки, можна використати певні способи відлову. Але жоден з них не гарантує, що вам таки вдасться його спіймати.

Дорослий
самець
горобця
хатнього

Пташеня
горобця
хатнього

Відлов ґрунтуватиметься на тому, що птах голодний. Мабуть, усі, хто хоча б раз побував у Київському метрополітені, погодяться, що в усіх вестибюлях і на платформах станцій бездоганно чисто. Незважаючи на постійну юрбу людей, там часто проводять вологе прибирання. Тож горобець у підземеллі просто не може знайти собі достатньо корму. З підлоги його тут ще й проганяють незліченні покvapливі ноги людей, які зі сходом сонця й до півночі топчуться по вестибюлю.

Горобця-зальоту можна спробувати відловити за допомогою зовсім простого пристрою, яким є клітка-западок. Вона розміром 20x15x10 см і стане привабливою для горобця, якщо в ній лежатиме шматочок хліба, а навколо буде безлюдно, хіба що з-за колони визиратиме доброзичливий ловець. Проте горобці стають дуже сторожкими, обережними біля клітки, тож спроба відлову може не вдатися.

Інший, можливо, найнадійніший, спосіб – використання павутинних сіток на порожній станції. З трьох таких сіток можна влаштувати щось на зразок коридору з дахом, прив'язавши кінці «каркасних» ниток до стовпів-колон у підземному вестибюлі станції, або більшу кількість сіток розгорнути між кожною парою колон упоперек вестибюля. Їжа, виставлена на підлогу біля павутинних сіток, привабить птаха, і дуже ймовірно, що він під час злітання потрапить до них.

Хоча застосування сіток також не гарантує стовідсотково, що птаха буде відловлено, але найкращий спосіб наврод чи існує. Можна було б використати корм, оброблений снодійними засобами. Здавалося б так просто – посипав їжу білим порошком, горобець її ковтнув і спокійненько заснув, винось його до сонця. Але ж можна передозувати снодійне, що, найвірогідніше, й трапиться, бо зголоднілий птах хапатиме їжі якомога більше – і ця трапеза стане для нього останньою.

Застосування «пташиного» клею, виготовленого на основі каніфолі, радше зашкодить, аніж допоможе. Якщо птаха й відловлять у такий спосіб, то його пір'я може забруднитися в'язким клеєм, а забруднення махових пер знизить політні можливості птаха. Взагалі клей використовують зазвичай тоді, коли дрібних птахів відловлюють як дичину, а не для випускання на волю.

Зважте, що всі свої намагання допомогти птахові вам слід узгоджувати з працівниками метрополітену.

Багато хто може спитати: чи варто витратити зусилля на порятунок дрібної пташки? Їх он скільки по світу! А залетіла непрохано хтозна-куди – нехай сама й викручується. Та хіба, допомагаючи пташині, яка опинилася в скрутці, ми не вчимося самі і не навчаємо інших бути гуманними до слабших? Гуманними не на словах, а на ділі!

Уявні й невигадані провини воронячого роду

Час від часу у засобах масової інформації змальовують жахливі картини хижацтва різних тварин, які нищать усе живе на своєму шляху. Такою інформацією, схоже, намагаються вкрай вразити слухачів і читачів. До найжахливіших ворогів птаства і дрібної звірини нерідко відносять сойку, сороку, ворону сіру та грака, а ще чомусь ворону чорну.

Та чи виправдано всіх цих птахів, як-то кажуть, звалювати до однієї купи? Почнемо з ворони чорної. Річ у тім, що коли б хтось в Україні-Русі натрапив справді на ворону чорну, то це стало б науковою сенсацією століття, бо поширений цей птах лише в країнах Західної Європи та на схід від Аральського моря і Єнісею. Тож чи залітала до нас колись хоча б одна ворона чорна? Це тема для спеціального наукового дослідження, а не для статей-звинувачень про шкоду птахів вороні масті.

Неодноразово доводилося пересвідчуватися, що лише городяни через свою відірваність від природи воронами називають чорних птахів у місті, які насправді є граками. Селянин чітко і ясно скаже вам: «Той чорний птах – грак», і жодної тобі плутанини. Де, коли, хто, за яких обставин бачив, щоб граки нищили кладки яєць у гніздах качок, лисок, куликів, фазанів, куріпок чи тетеруків, як іноді можна прочитати у пресі? Хто хоча б колись спостерігав, щоб граки влаштовували напади на зайченят? Ще ніхто не бачив,

щоб граки робили принаймні б якусь спробу нападати на хижих птахів, навпаки, вони самі чимдуж тікають від них, угледівши поблизу себе. Граче, граче, чим ти так завинив, щоб на тебе чіпляли всі гріхи воронячого роду? Хіба тільки тому, що ти чорний?

У раціоні грака хребетні тварини трапляються зрідка, цей птах споживає переважно безхребетних і рослинну їжу. На селі людям добре знайома картина, коли за плугом трактора юрмляться зграєю граки, збираючи на щойно зораній землі личинки шкідливих комах, зокрема хробаків травневого хруща, яких, до речі, нині значно побільшало у сільгоспугіддях. Надходили повідомлення про те, що граки можуть завдавати шкоди колоніям мартинів середземноморського на Чорноморському узбережжі. Але це трапляється як виняток, значно більшою мірою мартин потерпає від діяльності людини і погодних умов. Схильність до хижацтва аж ніяк не можна приписувати граку як виду. Власники городів знають, що граки полюбують молоді сходи кукурудзи. Із цієї пристрастю граків люди навчилися боротися, не знищують птахів.

Про сойку, на жаль, можна сказати менше втішного. На її «рахунку» є знищені гнізда дрібних птахів. Але якщо говорити про таке хижацтво, то до запеклих хижаків потрібно віднести також білок. Ще треба подумати, кому з них належить першість у нищенні гнізд. Проте це лише з погляду людини подібне явище може здаватися надзвичайним. Хижацтво розвинулося в тієї чи іншої тварини за природними законами – як спосіб використання доступного джерела живлення. Якби не живилися пташиними яйцями сойка і білка, то до цього вдалися б інші види тварин. Утім, такі тварини вже є, вони можуть залюбки замінити білку і сойку, коли б ті раптом зникли, от хоча б вовчки. У Великій Британії сойку вважали найзапеклішим ворогом дрібноти, її скрізь переслідували. Нині ставлення до неї змінилося, тепер сойку, навпаки, цінують

за те, що вона сприяє поширенню дуба. Сойка живиться жолудями й мимоволі, роблячи в землі схованки жолудів, «розсаджує» дуб. Та й у нас сойку називають ще сійка – птах, який сіє, зокрема той таки дуб.

Каверзність сороки добре відома. Шкоди сумирному птаству вона може завдавати, та чи такої вже великої? За оцінками фахівців, хижацтво сороки не завдає значної шкоди птахам, зокрема мисливським. Шкода була би ще меншою, якби людина не переслідувала найбільшого ворога сороки – яструба великого. З'ясовано, що там, де полює яструб, сорокам, як і сойкам, не вельми затишно. Але, мабуть, нікого не здивуєш розповідями, як люди чи то зумисне, чи знічев'я вбивають яструбів. От і виходить, що людям то яструб заважає, то сорока, а причина всіх негараздів полягає в тому, що ми й досі не розуміємо, наскільки існування різних тварин пов'язане між собою.

Щодо ворони сірої, то мало хто став би заперечувати її хижацтво. У неї є такий гріх. Та схоже, не завжди знищені гнізда коловодних птахів є наслідком хижацьких дій ворони сірої. У деяких місцевостях цим птахам великої шкоди завдають не ворони сірі, а пацюки, які оселяються в заростях очерету на водоймах поблизу населених пунктів. Чи зважають на це недоброзичливці воронових, чи, може, усі понищені гнізда приписують вороні сірій?

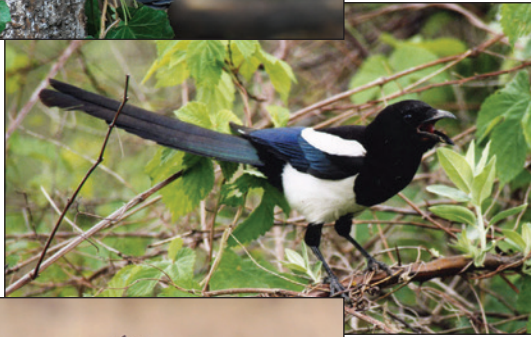
Від ворон сірих потерпають переважно молоді тварини. Хай би як там ворони не наскакували на дорослого хижого птаха, але вони чудово знають, що він може дати їм рішучу відсіч, тільки пір'я полетить. Уміють боронити свої гнізда від ворон сірих відчайдушні крячки річкові й навіть спокійніші мартини звичайні. Варто з'явитися вороні поблизу їхніх гнізд, усім гуртом навалюються на неї крячки і мартини – залишається вороні накивати п'ятами. Птахи, котрі гніздяться окремими парами, також уміють певним чином захищати свої гнізда: не злітають прямо з гнізда, а сходять нищечком, щоб не демаскувати його.

Грак –
наймасовіший
птах з родини
Крукових

Сойка
звичайна

Сорока
звичайна

Ворона сіра –
один з най-
кмітливіших
птахів

Інша річ, коли наполоханий людиною або ще чимось птах зривається з гнізда. Таке гніздо ворона сіра, яка тримається поблизу, помічає відразу. Тож не слід полохати птахів – і ворона сіра не виявить їхніх гнізд.

Закон України «Про тваринний світ» забороняє знищувати тварин; у ньому вказано й на можливість регулювання їхньої чисельності. Трапляється, певні установи організовують кампанії для скорочення чисельності воронових птахів з визначенням винагороду за лапки здобутих ворон, граків, сорок, сойок. Такий прийом регулювання чисельності з грошовим заохоченням у нас уже був в історії, так би мовити, природоохоронної діяльності. Близько 50 років тому винагороду давали за лапки вбитих хижих птахів, і відомо, чим це обернулося для них – тепер майже всі види хижих птахів потрапили до Червоної книги України.

Необґрунтоване регулювання чисельності представників фауни, та ще й у формі масової кампанії, з виплатою грошей за вбитих тварин, тим паче, коли велика частина громадян перебуває нині у фінансовій скруті, і спокуса отримати додаткові кошти може виявитися для багатьох дуже звабливою. Але це аморально і не відповідає вимогам закону та принципам гуманності.

Пташине розмаїття в зимовому Києві

Кілька останніх зимових сезонів погода в нашій країні є надто провокаційною. Похолодання наприкінці листопада й у першій половині зими якщо й накочуються, то ненадовго, і вони незначні. Морозна погода не стабілізується, тому помітна кількість птахів, не спонукана холодами, залишається зимувати там, де в минулому їх не можна було побачити. Але квола зима десь у середині січня все ж починає показувати свій справжній норов, міцніючи сильними морозами впродовж тижнів, замітаючи поля й ліси снігом. І птахи, збиті з пантелику м'якістю погоди в першій половині зими, трапляється, опиняються у морозній засніженій пастці другої частини зимового сезону.

Здається, чому птаству, захопленому підступністю погоди, бодай у другій половині січня не відлетіти південніше на один-півтора місяця, поки «до справи візьметься» весна. Та саме в цей час виникають своєрідні погодні лежата. Погода наче наказує відлітати, де тепліше і ситніше, а збільшення світлої частини доби говорить птахам про те, що невдовзі треба починати повертатися на місця гніздування, які на півночі. До середини двадцятих чисел січня фотоперіод, тобто тривалість дня, збільшується на майже п'ятдесят хвилин порівняно з кінцем грудня, і це потужно стимулює інстинкт міграції до рідної землі. У січні інстинкт бути ближче до районів розмноження бере гору

над потребою переміститися до тепліших країв, і птахи опиняються у великій скруті.

Багатьма фактами доведено, що кліматичні зміни на планеті спричинені господарською діяльністю людини, і знову ж таки, завдяки людині у великих містах створюються особливі мікрокліматичні сприятливі умови, зокрема на внутрішньоміських і приміських водоймах, куди потрапляють теплі стічні води з різних відвідних систем міста. За морозної погоди біля таких водойм скупчуються чи не всі птахи, які зазимували по навколишніх територіях, не тільки коловодні чи водоплавні, а й дендрофільні.

У самому Києві та в його околицях є чимало різних водойм, але чи не найбільшим різноманіттям зимуючих птахів вирізняється водотік Бортницької станції аерації стічних вод, який бере початок на захід від Харківської площі і майже за дев'ять кілометрів впадає у Дніпро навпроти островів Козачого та Ольжиного. Якщо приходиш сюди морозної днини, коли всі довколишні території перетворилися на снігову пустелю, то цей водотік, що ніколи не замерзає, через скупчення птахів мимоволі порівнюєш з Нілом, який тече теж серед пустелі, тільки піщаної африканської.

Спробуймо пройти вздовж цього трохи звивистого міні-Нілу – Бортницького каналу в день із двадцятип'ятиградусним морозом та іскристою товстою ковдрою снігу від краю води до обрію по обидва боки, коли над усіма просторами з голубіні неба сліпучо сяє сонце, промені якого лише освітлюють, та ще не спроможні зігріти жодне живе створіння. Що ж ми там побачимо?

Канал завширшки 30 метрів має вигляд річища з прибережними схилами заввишки 3–5 метрів. Біля початку каналу з правого берега каскадом падають бурхливі потоки очищеної води, значно теплішої від температури повітря. Щільна пара сягає верхнього краю річища, тому водної поверхні майже не видно. Дерева і чагарники на верхній

частині схилів рясно обліплено ватяними клаптями чистого-чистого снігу. Кущі, що ближче до води, без снігових прикрас, їх розтопила тепла пара. Раптом незначний потік повітря скочується згори в покривало пари і на якусь частину розриває його. Там падаюча вода збиває густу жовтувато-білу піну й несе її до протилежного берега. На ньому помічаєш, мабуть, найбільшу дивину в розпочатій екскурсії. Серед мілкої води біля берега по плаваючих галузках і розмоклому піску бігає плиска гірська – дрібна горобина пташина, яку лише кілька разів бачили в Києві тільки на Бортницькому каналі, і тільки взимку. Перебігає метушливо з місця на місце і щось видзьобує на мокрих гілочках.

Аби потік води не розмивав лівий берег, від нього насипано невелику косу з каменю. Тут виявилася інша несподіванка – на камінні стоїть невеличкий куличок, розміром з дрозда. Посеред зими, в морози, в Києві кулик! Погляд перескакує до основи коси на березі, а там між камінням тулиться ще один такий самий кулик. Птахи ці сторожкі: трохи ближче підходиш до краю схилу – і вони миттю здійснюються у повітря. За всіма ознаками забарвлення – то коловодники лісові. Злетіли разом і полетіли подалі, наче розчинилися в потоках пари. На кущах же, біля яких щойно стояв один із куликів, залишилася сидіти мила вільшаночка, манячи око жовтогарячим волон. Трохи нижче за течією порух повітря звільняє берег від завіси пари, і в цьому місці на очеретині на тлі білосніжжя загоряється жовтогарячо-лазуровим самоцвітом оперення рибалочки, тропічного за походженням птаха. Всі ці птахи далеко не щороку трапляються на зимівлі в засніженому Києві, і то лише окремі їхні особини.

У початковій частині каналу вода, що її скидають після очищення, найтепліша. Саме тут серед густої пари плавають чотири лиски, бо, схоже, мають можливість здобувати якихось активних водяних безхребетних і пастися

на зануреній зеленій водянній рослинності. За кілька метрів на березі мороз хапає за голі руки, а у воді – оаза для живих створінь. І в цій оазі трапляється ще одна несподіванка – декілька білих чапель, чепур великих. Дві чепури стоять у воді біля берега, витягнули шиї та до чогось придивляються. Одна, наче спроквола, злітає і, не кваплячись, перелітає трохи далі. Ще трое чепур стоять на березі посеред снігу – білі-білісінькі птахи на вибіленому прибережному схилі. Кожен птах підібгав одну ногу і втягнув шию в плечі, сизуваті тіні від них вимальовуються на сніговій поверхні. Іскристість снігу акцентує особливу завмерлу чистоту забіленої місцини і водночас нужденність і сиротинність птахів на ній.

Ми дійшли тільки до першого містка через канал, а побачили вже стільки неочікуваного. На відрізьку від першого до другого містка поверхня води вже не так щільно застелена парою. Звіддаля на воді помітні завсідники зимуючих водойм міста – групки крижнів і крехів. Придивившись, бачиш, що серед самців більш-менш звичайних крехів великих, яких визначаєш за рожевувато-білим кольором низу шиї і тулуба, плаває один самець креха середнього, із сірими боками та іржастою шиєю. Сполохані птахи або здіймаються з води і відлітають нижче, або ж намагаються відпливти. Неподалік другого містка через канал натрапляєш ще на одного рибалочку. Він сидить у гущавині засніжених гілок над водою, видивляючись, мабуть, рибок гупі – найзвичайнісіньких акваріумних рибок, яких уже давно-давно випустили сюди акваріумісти. Рибки прижилися й розмножилися у цих постійно теплих водах.

По густому чагарнику вздовж берега, але близько біля води, туляться неколоводні птахи. Ось над блискітливим пухким снігом схилилася гілка шипшини із рубіново-червоними ягодами, наче вогниста коштовність на білому тлі вітрини ювелірної крамниці. Ягоди ці справді коштовні для самця дрозда чорного, який, розпушивши пір'я від

Плиска гірська
інколи
трапляється
в Києві взимку

Вільшанка
зрідка зимує
в Києві

Чепура велика
на Бортниць-
кому каналі

Самець
грозда
чорного, який
засимував

Канюка
звичайного
спостерігають
біля Києва
й узимку

Орлан-білохвіст
регулярно зимує
біля каналу

Щиглик звичайний
на засохлих
стеблах лопуха

Чапля
сіра, яка
засимувала
на каналі

морозу, сидить на гілці верби. Для нього зараз це чи не головна пожива. На стовбурі майже сусіднього дерева також із розпушеним пір'ям примостився дятел середній – звичайний зимуючий птах, але один із нечисленних серед дятлів. Підпустив до себе, як і дрізд, дуже близько. У сильний мороз кожен рух – це зайва витрата енергії. Такими ж розпушеними сидять серед гілок клену кілька зябликів, а от зграйка синиць великих, не змінюючи свого норову, жваво обстежує крони сусідніх дерев.

За другим містком на нас очікують інші несподіванки: тут тримаються не тільки ще більше водоплавних і коловодних птахів, а й деякі хижі птахи. У широкій смузі дерев на лівому березі помічаєш силует чималого хижака – бурого кольору птах сидить згорблено на гілці всередині крони. Близько до себе не підпускає, перелітає вглиб дерев. У польоті його розглядаєш краще і розумієш, що це канюк звичайний. Він мав би триматися десь біля лук чи полів, та ось прилетів сюди. Сніг глибокий, але, попри це, вздовж берегів каналу на сніговій поверхні багато слідів мишоподібних гризунів – цілі смуги, що перетинаються. В деяких місцях на снігу відбилися розпластані крила і хвіст якихось птахів. Вони з льоту падали у сніг на свою здобич. Судячи з розміру відбитків, це міг бути і канюк, і крук, який щойно пролетів високо над головою.

Будь-хто був би зачарований іншим несподіваним спостереженням. На висохлій боковій гілці у верхів'ї високої верби сонце освітлює гордовитий силует рідкісного сокола – сапсана. Він сидить відкрито, не ховаючись, струнко тримаючи тіло, красивий і сильний, найшвидкісніший птах у світі. Здобич впольовує майже виключно у повітрі. Доки він сидить, його можна не боятися, тому ворона сіра так сміливо присіла на дереві, що неподалік спостережного пункту сапсана. Десь з нижчих гілок подає свій стрекотливий голос сорока. Обидві стежать за соколом. Сапсан – особливий гість у Києві майже виключно у негніздовий період.

Відриваєшся від зачарування сапсаном і в негустій парі над водою помічаєш обриси чотирьох стрункошиїх лебедів – безперечна ознака лебедів-кликунів, а ще основа дзьоба у них жовта. Птахи занепокоєні наближенням людини, врешті злітають і швидко набирають висоту. Двоє з них чисто-білі – це дорослі, інші двоє із сіруватими шиями – ознака пташенят, які вивелися минулого року. Схоже, це сімейна група кликунів.

На вигині каналу виникла вільна від рослинності ділянка берега, вкрита кригою. З неї та води зривається кількасотенна зграя крижнів і крехів великих, у ній також чимало гоголів. Самці гоголя контрастно забарвлені: білий тулуб поєднаний із чорною головою і верхівкою крил. Після качок сніг суцільно вкритий відбитками їхніх лап. Качки перелетіли ближче до гирла каналу.

Таку концентрацію водоплавних просто не може обминути їхній своєрідний пастух – орлан-білохвіст, який узимку полює переважно на водяних птахів. І справді, на товстій гілці, високо над водою, крило в крило сидять схожі на окоренок два птахи. Тулуб подібний до видовженої перевернутої трапедії з масивним виступом великої голови. Орлани чатують на загиблих, кволих і немічних.

По той бік каналу складається цікава ситуація за участі інших видів хижих птахів. У бінокль видно, що на більшій віддалі у повітрі завис силует чималого ширококрилого хижака. Всі ознаки забарвлення вказують на зимняка. Він потримався трохи у повітрі і відлетів далі. Раптом збоку в прозорому повітрі з'являється ще один чималий хижак і повагом обстежує місцевість згори. За забарвленням і поведінкою – це самка яструба великого, одного з найпідступніших ворогів мирного птаства, яка нападає зазвичай із засідки. Самка прямує вниз по течії каналу і зникає з очей. Згодом над верхівками дерев з'являється дрібніший хижак, низ його голови і груди рудуваті. Отже, до пошуку здобичі взявся самець яструба малого.

Хижацтвом здобуває собі корм і сорокопуд сірий, горобиний птах, але з таким самим зубцем на дзьобі, як у соколів. Він присів на верхівку невеликого дерева по той бік каналу і чатує на поживу. Нею можуть стати неповороткі миші або дрібні горобині птахи. На вільній від дерев місцині прибережного схилу на цупких висохлих стеблах енотери якраз пораються щиглики, викльовують насіння цієї трав'яної рослини-вселенця. По краю води на волотях очерету в паморозі зібралася зграйка вівсянок очеретяних.

У середній течії каналу завіса пари над водою ще доволі густа, бо незважаючи на променисте сонце, повітря обпікаючо-крижане. З прядок пари проступили обриси шишкуватої голови і міцної шиї лебедя-шипуну. Потім вималювався і тулуб птаха. Ще нижче за течією кілька дорослих шипунів плавають парами. Вони довірливіші, ніж інші водоплавні, проте здійсмаються з води, як тільки людина підходить занадто близько. Лебідь піднімає себе у повітря дужими помахами крил, наче відштовхується ними від струменів пари. Він і сам здається згущенням білої пари, що потужним рухом намагається вирватися з полону води до небесної блакиті. Інші шипуни віддаляються плавом.

За нерізким поворотом річища повітря понад водою на якийсь час стало прозорішим, і тут помічаєш геть дивну дивину. У воді коло берега на одній нозі стоїть наче чапля сіра. Справді, то таки вона, але в неї тільки одна нога і тулуб, а шиї і голови наче немає. Одразу і не змикитиш, куди ж у живого птаха поділися голова і шия. Тільки уважно придивившись, розумієш, що шию птах склав петлею, і вона губиться на тлі тулуба, витягнутого майже вертикально, а голову він нахилив у бік і сховав під крило. Крилом він прикрив і майже весь довгий дзьоб. Чапля перетворилася якщо не на вершника без голови, то принаймні на якогось птаха-самогубця з фільму жахів. Та коли чаплю

спросоння нажахала близька присутність людини, у неї відразу «виросли» і голова, і шия, і ще одна нога. Чапля підстрибнула кілька разів і здійнялася у повітря. Багато з її родичів у цей час гріються в заплавах річок Західної Африки, а ця не залишила підступних помірних широт.

На каналі знову бачиш велику зграю качок, ту саму, яка нещодавно трималася в його середній течії. Вони не чекають наближення людини, здіймаються і змарою облітають майже по колу прибережну ділянку. У мерехтінні крил не вдається розгледіти, чи є серед них якісь інші качки, крім крижнів, гоголів і крехів великих. Добре, що всі спостереження документуються фотографуванням. Уже вдома, у теплій кімнаті, на одному з фото на екрані комп'ютера помічаєш у цій зграї невеликого білого птаха – самця креха малого у шлюбному оперенні. Отже, всі три види крехів, які трапляються у фауні України-Русі, зимують поблизу Києва.

У нижній частині каналу цього разу птахів майже немає. Проте з'явилось кілька нових видів, присутність яких вказує на близькість Дніпра. Високо над річкою пролетіла пара чималих чорних птахів – це баклани великі, суцільно чорний птах – дорослий баклан, той, що з майже білим черевом, – молодий. Невдовзі з'явився ще один баклан, у цього шлюбне оперення – білі плями біля хвоста і майже суцільно біла голова. А ось з півночі на південь попрямував білий великодзьобий птах – мартин жовтоногий. Над витоком каналу в річку кружляє двійко мартинів звичайних.

Тепла скидна вода розмиває кригу на Дніпрі, утворюється велика ополонка навпроти острова Козачого, що стала одним з осередків життя посеред закутого холодом довкілля. На ополонці тримаються кілька сотень крижнів і гоголів, на воді й по краю криги розмістилися понад п'ятдесят лебедів-шипунів, між ними – знайома четвірка лебедів-кликунів. У групі шипунів половина пта-

хів чисто-білі – дорослі особини, а інші – молоді, з буруватим, наче брудним, пір'ям. Біля дальшого краю ополонки на кризі присіли три орлани-білохвости – чим не пастухи, що «пасуть» свою череду, очікуючи на наступну здобич.

Зимове сонце майже торкнулося верхівок дерев на заході, холодний день невдовзі згасне. Та на тлі помаранчевого заходу ще гранично чітко вимальовуються темні силуети міцнотілих лебедів з піднятими шиями, вони стоять на кризі, забарвленій у колір призахідного сонця. Зимний день змінить ще холодніша ніч.

Ці спостереження відбулися наприкінці січня 2012 року. Під час екскурсії було нараховано понад тридцять видів птахів, але якісь види, без сумніву, не потрапили на очі спостерігачеві. З усієї виявленої кількості п'ять видів належать до тих, яких занесено до Червоної книги України: гоголь, крех середній, орлан-білохвіст, сапсан, сорокопуд сірий. Поблизу Києва орлана-білохвоста і сорокопуда сірого зрідка можна спостерігати і влітку, інші ж червоно-книжні види трапляються лише взимку.

Біля ополонки на Дніпрі було видно, що окремі природолюби підгодовують птахів. Проте знаходяться й інші, якщо їх так можна назвати, люди. Неподалік ополонки на снігу лежали гільзи від мисливських набоїв, там стріляли у лебедів і качок. Поряд – велике заможне місто, та чуйність до птахів у скруті, трапляється, виявляють не ті, кому належить оберігати пернатих за посадою, а лише справжні природолюби, які вболівають за наше довкілля душею і серцем.

Орнітопоніми Києва

Без перебільшення можна стверджувати, що Київ розташований в унікальному довкіллі, бо в межах міста сходяться дві великі природні смуги – Полісся і Лісостеп, а в його південній частині трапляються й окремі ділянки із суто степовою рослинністю. Дуже поталанило місту і з головною водною артерією – Дніпром, з безліччю островів, заток і проток на ньому, з широчезними заплавними луками вздовж річки. А ще не забуваймо про Десну, що впадає в Дніпро саме біля адміністративних меж міста. Крім того, більша частина міського правобережжя характеризується нагірністю і значною розчленованістю рельєфу.

Кожна з ландшафтних особливостей збагачує природне середовище, через що тут виникли найрізноманітніші умови для існування багатьох видів птахів. Тож не дивно, хоча звичайного городянина й дивує, що в адміністративних межах Києва за останнє століття виявлено понад 320 видів птахів, що становить три чверті від усієї кількості видів орнітофауни країни. Мабуть, таке пташине багатство мало би бути відображене в назвах урочищ, місцин, вулиць, водойм на території міста.

Поглиблене дослідження топонімів Києва, які пов'язані з тваринами, зокрема птахами, ще має бути виконано. Проте вже нині на окремих прикладах можна показати, що лише невелика кількість міських топонімів безпосередньо стосується птахів, а інші, хоча і пов'язані з їхніми

назвами, але представляють окремих персон або мають зміст іншого характеру, тобто їх можна певним чином класифікувати. До топонімів, що стосуються птахів, належать як ті, що містять їхні назви, так і утворені без згадування таких назв.

Від 1571 року задокументовано згадку про урочище-долину Куликове, пізніше – селище Куликове. Розташоване воно на лівобережжі у північно-східній частині міста, між Воскресенкою, Вигурівщиною і лісом на широкій площі заплави Дніпра. Виникнення назви пов'язують з куликами, які траплялися там у значній кількості. Заплава Дніпра до утворення на річці каскаду водосховищ слугувала місцем живлення й відпочинку під час міграції для великої кількості цих птахів. По лучних ділянках вони й гніздилися. Урочище розташоване на відстані понад чотири кілометри від головного русла Дніпра, однак у високу весняну повідь вода у певні роки піднімалася настільки, що заливала й це урочище. Довелося бути свідком такого явища в останнє надзвичайно високе водопілля 1970 року. У минулому спостерігали й вищі повені. Зараз цю місцевість забудовано.

Прямий стосунок до птахів має вулиця Солов'їна у Пирогові, що на південній околиці міста. Свою назву вона отримала у 1957 році. Власне, це чи не єдиний у місті приклад, коли для означення вулиці обрано назву певного виду птахів. Соловейко є одним із птахів-символів нашої країни, у характеристиці української мови утвердився цей образ – мова солов'їна, бо ж воно так і є. Свого часу солов'ї, які гніздилися в околицях, та й у самому місті, дуже славилися піснею у любителів пташиного співу. Смаки людей змінюються, а от київські солов'ї незмінно лунко й вишукано співають з настанням весняної пори. Звивиста вулиця на гористій місцевості не вирізняється фешенебельними віллами, які, здавалося б, мають бути у мальовничому куточку столиці. Назву видатного співочого птаха дали

вулиці не десь у щільній забудові центру, а на окраїні, де у городян ще значною мірою зберігся ліризм сприйняття довкілля, що помітно з творчого оформлення деяких табличок з назвою цієї вулиці.

У Дарницькому районі, на півдні лівобережної частини Києва, є озеро Лебедине. Розташоване воно у заплаві Дніпра за пару кілометрів на схід від річки і за пару сотень метрів на північний захід від станції метро «Харківська». Прийнято вважати, що воно штучного походження і виникло у 1980-х роках після гідронамиву піщаної «подушки» під будівництво Харківського житлового масиву. Тоді в місті цим методом у підготовці певних територій для зведення на них новобудов користувалися дуже широко. Площа озера становить приблизно 12 га. Навколо височіють багатопверхові житлові будинки, однак впритул до нього створено однойменний парк для дозвілля тамтешніх мешканців. У минулому озеро називали Качиним: на багатьох озерах і старицях у широкій дніпровській заплаві взимку регулярно трималася значна кількість качок, зокрема й на цьому озері. Інколи взимку на ньому спостерігали поодиноких лебедів-шипунів, котрі перебували на озері довгий час. Морозної пори водойма майже повністю вкривалася кригою, і місцеві жителі завжди переймалися долею цих птахів. Зрештою озеро стали називати Лебединим.

На півночі правобережної частини Києва, біля південного боку високого насипу північної гілки залізниці, розташований Куренівський ринок, який багато киян знають як Пташиний базар. Друга його назва, зрозуміло, не випадкова. Птицею (означення *птиця* стосується тільки свійських м'ясо-товарних птахів) торгували на багатьох ринках міста, а от іншу дрібну живність для домашнього утримання пропонували саме на Пташиному базарі, відокремленій частині загальної території Куренівського ринку. Із птахів найбільше там були представлені голуби, канарки і папужки хвилясті, яких розводили птахолюби. Відкрито торгували

віддвленими в природі чижами, щигликами, коноплянками, снігурами тощо. А ще тут було роздолля для акваріумістів і любителів собак, котів, хом'ячків, ручних пацюків, мурчаків (морських свинок) та іншої дрібнорозмірної звірини. Через перебудову Куренівського ринку Пташиний базар на якийсь час перемістили на лівий берег, у район Воскресенки, до ринку, що на Воскресенському бульварі. Начебто планували його там залишити, однак невдовзі він повернувся на колишнє місце. У переінакшеному вигляді цей базар функціонує і нині, із птахів у продажу найбільше різноманітних видів папуг вольєрного розведення, нерідко побачиш і деякі види амадинових птахів.

Принагідно зазначимо, що у відносно недалекому минулому навіть у центрі міста траплялися голубники. В уяві постає образ-спомин із півстолітньої давнини: у верхній частині вулиці Старонаводницької над кількома голубниками у дворі тодішньої старої малоповерхової забудови в небі літають зграї породистих голубів. Піднімали їх у повітря спеціально, для тренування. Голуби-метелики кружляли у повітряних піруетах, і їх можна було помітити навіть з майдану перед Палацом спорту. Задля будівництва нових споруд мешканців із таких районів переселяли у так звані спальні масиви. Вони переїжджали туди разом з голубами, і наприклад, на Лісовому масиві голубники стали одними із звичайних, як нині кажуть, малих архітектурних форм. Голубники були діючими, у них тримали чудових голубів, вони могли втішити своєю красою, дивовижним польотом. Сьогодні більшість з них порожні, багато просто зламано. Прагматизм надто швидкої урбанізації поглинув голубів як об'єкт і сенс цього захоплення, лише подекуди залишилися оті малі архітектурні форми – порожні голубники. Аматорське голубівництво, мабуть, зараз занадто витратне.

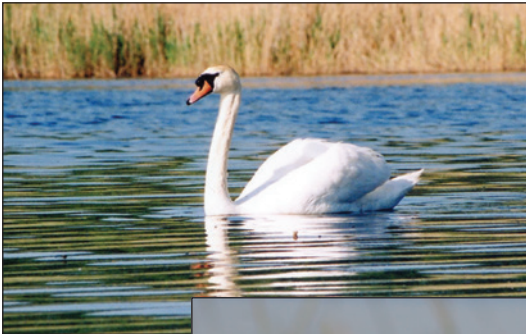
Особливу категорію становить прадавній топонім, для утворення якого не було використано жодну з назв пта-

хів, але він має прямий стосунок до них. Ідеться про місцину з назвою Перевісище. Раніше воно розташовувалося за містом, на ділянках, що вздовж теперішнього Хрещатика, між Майданом Незалежності та Європейською площею, нині в самісінькому серці столиці та власне, й усїєї України-Русі. У стародавні часи тут відбувалися лови птахів і дрібних звірів, напинали високі перевіси-тенета на узліссях, упоперек ярів, уздовж галявин. Перевісище згадано в літописі від 945 року, понад півтисячоліття до того часу, коли в Московії нащадки фінсько-татарського титульного населення верхнього Поволжя, прикриваючись православ'ям, накинули лихим оком на слов'янські землі Придніпров'я і почали будувати свою політику на бажанні привласнити назву Руської держави. Тож Перевісище – один із найстаріших топонімів у межах Києва й усїєї правдивої Русі, власне України.

До іншої групи можна віднести топоніми формального характеру, а саме ті, що до птахів мають опосередкований стосунок, бо укладено їх на основі прізвищ окремих персон. Вони включають означення птаха, і ці назви є так званими патронімами. Зокрема, назву *лебідь* відображено в топонімі вулиці Академіка Лебедева у Феофанії. Відзначений у топонімії й один із характерних птахів міста – шпак, але також у назві-патронімі: поблизу станції метро «Берестейська» розташована вулиця [Миколи] Шпака. Про назву *качур*, що тотожна означенню *селезень* і пов'язана зі словом *качка*, нагадують ще два патроніми однакового походження: вулиця Якова Качури і провулок Якова Качури біля залізничної станції «Київ-Волинський». У теперішніх межах міста, в його західній частині, розташована місцевість *Галагани*, назва якої має прямий зв'язок із найпоширенішою птицею – курми, а походить від прізвища роду поміщиків *Галаганів*, котрі були власниками цієї маєтності. Одне зі значень слова *галаган* – *півень* у загальному розумінні, або *головатий півень* з *непереною, голою*

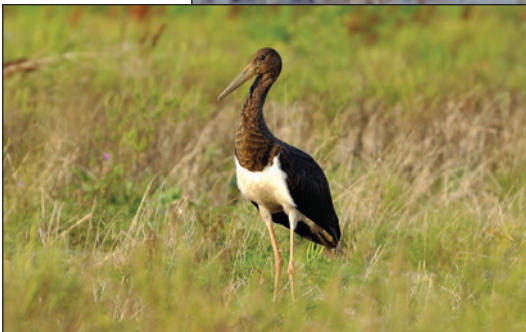
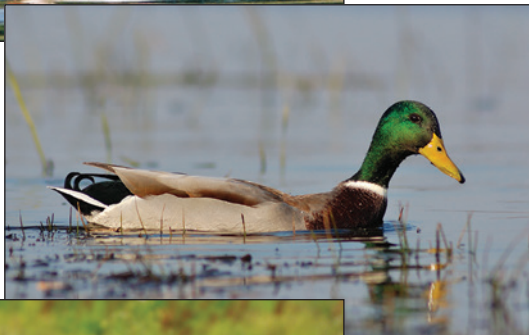

На таблиці вдало показано обриси соловейка

Від назви
лебідь похो-
дять прізвища
багатьох
людей

Качур,
або селезень
крижня
звичайного

Бусол,
або лелека
чорний, –
молодий птах

шиєю (він здається дуже головатим тому, що шия в нього тонка, бо гола через особливу породистість, ще й дуже яскравого червоного кольору).

Назви деяких київських вулиць, власне такого самого характеру, що й патроніми, походять від назв інших міст, зокрема вулиця Лебединська у промисловій зоні Оболоні. Ніхто з топонімистів не заперечує її прямий стосунок до назви птаха, в поясненнях лише обговорюють кілька варіантів виникнення означення міста Лебедин: від відповідної назви озера, лісового масиву, однойменного населеного пункту в іншій місцевості або від прізвища.

Існує декілька київських топонімів, про які можна сказати, що їхній зв'язок з назвами птахів залишається певною мірою дискусійним. До них належить топонім Бусове поле, про який є згадки з XVIII ст. Місцевість з цією назвою розташована на півдні правобережної частини міста, між Видубичами і залізницею. Із трьох можливих джерел походження наведеної назви одне краєзнавці пов'язують із птахом – буслом, додаючи, що до цього топоніма має стосунок згадка про «часи Бусові» у видатному епічному творі «Слово про Ігорів похід», який укладено в XII ст. Якщо це так, то в ті часи мався на увазі не бусол білий, який багатьом відомий також як лелека білий, чорногуз, гайстер. У великокняжу добу на Русі лелека білий ще не гніздився, не траплявся взагалі. Він з'явився у нас (із Заходу) пізніше. А от його найближчий родич – лелека (бусол) чорний і тоді належав до автохтонних птахів нашого краю. Від головного топоніма походять кілька інших: гора Бусовиця, струмок (річечка) Буслівка – притока Либеді, вулиця Буслівська. Варто зазначити, що нині лелека (бусол) чорний належить до рідкісних птахів, його занесено до Червоної книги України, але під Києвом він ще трапляється під час сезонних міграцій.

До згаданої групи топонімів має стосунок і вулиця Сорочинська, яку названо на честь селища Сорочинці

на Полтавщині, де відбувається знаменитий щорічний Сорочинський ярмарок. Причини появи цієї назви селища достеменно не відомі, проте із п'яти ймовірних варіантів пояснення у двох підставою називають птаха – сороку.

Окрему категорію становить пара топонімів, що передусім можуть асоціюватися з птахом, хоча топонімісти не висловлюють упевненості в цьому. Мова йде про урочище Совки північніше Голосієвого і річку Совку, що протікає в ньому і є притокою Либеді, бо їх нескладно пов'язати з птахом – совою. Найдрібнішу сову нашої фауни іменують саме *сóвкою*, або *сплю́шкою*. Тепер у Києві цей птах рідкісний, нечисленний він і по всій країні, тому його внесено до Червоної книги України. Чи був він значно численнішим у столиці в XVII ст., відколи почали в документах згадувати це урочище? Навряд чи. Та й у першій згадці назва цієї місцевості дещо інакша – *Су́вки* (Сувка). Походження назв урочища і річки досі не з'ясовано.

Варто згадати й кілька таких топонімів, що їх можна вважати оманливими стосовно зв'язку з птахами. Особливо яскравим прикладом є назва одного куточка Києва – урочища *Конóплянка*, що між *Оболонню* та *Пріоркою*. *Конопля́нкою*, з наголосом на третьому складі, знавці птахів називають невеличку горобину пташку з мелодійною піснею. Цікавинка криється саме в наголосі: наголошення другого складу того самого слова вказує на походження не від назви птаха, а від назви рослини – *коно́пель*, які колись густо тут зростали. Саме від назви цієї рослини дослідники виводять назву урочища, де протікала однойменна річка і нині є відповідна вулиця.

Співзвучні з деякими назвами птахів і кілька інших київських топонімів. Зокрема, місцевість *Жуляни*, бо нагадує назву птаха – *жула́н*, а у множині – *жула́ни*. Утім досліджено, що під вказаною назвою цю місцевість згадують лише з XVII ст., а з XI ст. її описували такою, де протікав струмок *Желань*, назва якого, за однією з версій, походить

від імені давньослов'янської богині скорботи Желі (Жалі). Із птахом можна пов'язати й топонім Шулявка, позаяк він подібний до однієї з назв хижих птахів – шуляк, або шуліка чорний, яструб малий чи яструб великий. Проте цей топонім виводять від означення ландшафтних особливостей місцевості: давньослов'янське *шелвов борок* – низькорослий лісок із багатьма галявинами. Саме такою цю місцевість згадують у літописах X–XI ст. Не встановлено також зв'язку назви *лебідь* із співзвучним легендарним дівочим іменем Либідь, від якого походить топонім однойменної київської річки.

У наш час відбувається історично закономірне переосмислення колишніх подій, постатей і символів. Багато з них не просто є застарілими, їх колись зумисно насаджено, щоб викоринити нашу національну пам'ять або й поглумитися над нею. Триває активний процес перейменування вулиць Києва. І тут можна використати нові топоніми, утворені від назв принаймні тих птахів, які є орнітосимволами нашої країни. Так, на Соколину можна було би перейменувати вул. Жукова, що на Лісовому масиві, оскільки відповідний патронім стосується людини, котра, треба визнати, зневажала українців¹. Великих соколів неодноразово помічали неподалік цієї вулиці під час міграцій і зимівлі. А на сусідній вулиці на шістнадцятиповерхових будинках гніздяться кілька пар невеликого сокола – боривітра звичайного.

У місті могли б з'явитися вулиці Жайворонкова, Ластівкові, Щедрикова тощо, бо ці птахи ще й нині трапляються в місті на привабливих для них територіях. Орнітотопоніми не просто будуть нейтральними у сприйнятті нових поколінь киян, вони викликатимуть, безперечно, позитивні емоції не лише стосовно птахів, а й сприятимуть доброзичливим взаєминам між людьми.

¹ Нині вулицю вже перейменовано на Кубанської України.

Птахи на марках «Укрпошти»

Марки на тему охорони природи випускають оператори поштового зв'язку різних країн. Найчастіше на них зображують види флори і фауни, характерні для певних територій. Такі марки стають дуже бажаними для філателістів, котрі колекціонують поштові зображення з цієї тематики. Вітчизняне державне підприємство «Укрпошта» у цьому сенсі також не є винятком.

Підприємство засновано майже 30 років тому – на початку 1994-го. Тоді «Укрпошта» випустила дві марки із зображеннями птахів: на одній бачимо журавля сірого, на іншій – сокола сапсана. Обидва види занесено до Червоної книги України ще 1980 року, в її першій редакції. Відтоді зображення саме червонокнижних видів птахів почали домінувати на українських орнітофауністичних марках. Малюнки обох видів створив Юрій Логвин, автограф якого пощастило отримати завдяки його сестрі Ірині. Зрештою не дивно, що на марках «Укрпошти» з усього різноманіття тварин першими зображено птахів. Знайомство людини з царством тварин часто починається саме з них. Окрім того, ці два види птахів, зображені на марках, можна вважати одними з орнітологічних символів нашої країни. Сокола і журавля часто згадують у нашому пісенному та оповідному фольклорі.

Наступного, 1995 року, вийшла марка із зображенням лелеки білого, присвячена тодішній події – «Європейський

рік збереження природи». Птаха намальовано у стилізований спосіб, але впізнати його доволі легко. Лелека білий не є червонокнижним видом, утім він також належить до птахів-орнітосимволів України-Русі та гніздиться у багатьох населених пунктах. У марці наче сказано, що довіра птаха до людей не має бути зрадженою ними.

Перші три марки введено в обіг до 1996 року, ще до здійснення в Україні-Русі грошової реформи. Крім зображень птахів вони засвідчують й особливості тодішнього фінансового стану країни, коли в обігу був купоно-карбованець, який швидко знецінювався. На цих марках не вказано грошову одиницю, але числа є промовистими: в 1994 році дві перші марки оцінено у 5000 і 10 000 вітчизняних грошових одиниць, а в 1995-му третя – вже у 50 000 одиниць. Вартість зросла вдесятеро, тобто річна інфляція становила орієнтовно 1000 %.

З перервою в рік, у 1997-му з'явилися аркуші марок, серед яких у зчепленні з трьох марок зображено жайворонка польового, орлана-білохвоста і лелеку чорного, два останні з яких є червонокнижними видами, а жайворонок – також одним із орнітосимволів України-Русі. Всі ці птахи, як і види на марках попередніх років, гнізяться на нашій території. З-поміж них сапсан і орлан-білохвіст є найрідкіснішими.

У 1998 році вийшов з друку особливо великий блок марок завдовжки як аркуш паперу формату А4 і завширшки в половину його ширини. Блок можна назвати персоналізованим, оскільки його присвятили лише одному червонокнижному виду – казарці червоноволий, яка трапляється у нас тільки під час міграції та зимівлі переважно у приморських районах. У блоці на певній відстані двічі повторено прямокутну вставку з чотирьох марок, на яких в різній обстановці й у різних позах зображено цю казарку.

Від 1999 року на поштових марках почали зображувати птахів у прив'язці до їхнього перебування на території

природних заповідників або інших природоохоронних об'єктів. Так, того року вийшов блок «Зоогеографічний фонд України», що складається з шести марок, на двох зображено птахів, поширених на території: орлан-білохвіст – у Канівському природному заповіднику, баклан чубатий – у Карадазькому природному заповіднику. В оформленні цього блоку на деяких його марках і на полях використано мініатюрні зображення кількох інших видів птахів: повзика звичайного, крижня звичайного, чаплі сірої, серпокрильця чорного, дрохви євразійської, мартина тонкодзьобого, ймовірно, сича волохатого і підорлика малого, а також котрогось із видів очеретянок. Другопланові зображення значною мірою стилізовано, тому визначення птахів до виду в кількох випадках ускладнено. Тоді окремо надруковано зчеплення з трьох марок із зображеннями тварин, серед них є сип білоголовий. Усі три види птахів, що на марках блоку і зчеплення, належать до групи червонокнижних. Баклан чубатий і сип білоголовий гніздяться винятково в Криму, але першого з них під час зальотів виявляли на острові Зміїному, а сип білоголовий як залітний птах траплявся навіть у північних областях України-Русі. Орлан-білохвіст гніздиться переважно у Придніпров'ї, в долині Сіверського Дінця та поблизу великих ставків у деяких інших регіонах.

Згодом, у 2001-му було видрукувано перший аркуш марок із серії «Червона книга України». В ньому на окремих марках у зчепленні зображено птаха шуліку рудого і ссавця ємуранчика. До середини ХХ ст. шуліка рудий траплявся на гніздуванні від західних меж Європи до Києва, зокрема в його передмісті Пуці-Водиці. Наприкінці того століття він зник з гніздування скрізь по Україні-Русі, а нині дуже зрідка на заході країни реєструють гібридні пари з шуліки рудого та шуліки чорного.

У 2002 році серію «Червона книга України» продовжемо випуском іншого поштового аркуша, що сформований

зчепленням двох марок із зображеннями на одній – баклана чубатого, на іншій – дельфіна морська свиня. Про те, що на марці представлено саме дельфіна, напису немає. Асоціативна ж назва «морська свиня» за змістом певною мірою є вульгарною і якимось не пасує тварині достатньо високого розумового рівня. В українській мові до цієї назви є значно милозвучніші синоніми. У зазначеній серії випуском другого аркуша завершено представлення в марочних зчепленнях зображень птахів разом із ссавцями.

Також у 2002 році розпочато осібне представлення у блоках марок великої низки природних заповідників і національних природних парків України-Русі. Першим із них став Чорноморський біосферний заповідник, причому блок, присвячений йому, ще не мав стандартизованого вигляду. На нижньому полі блоку розмістили мініатюрну емблему цього заповідника, що власне, й вказує на прив'язку блоку саме до його території, яка багатьом відома своїм пташиним різноманіттям. Тож не дивно, що з п'ятох марок блоку на чотирьох зображено саме птахів, а на одній – ірис карликовий. Із птахів три види є червонокнижними – кулик-сорока євразійський, кульон великий, пісочник морський. Перший із них у невеликій кількості гніздиться вздовж морського узбережжя, в заплаві Дніпра, Десни і Прип'яті; другий – рідкісний гніздовий на території заповідника і подекуди на північному заході України-Русі; третій – нечисленний і гніздиться зазвичай по узбережжях морів. Мартин тонкодзьобий, що на одній із марок, не є рідкісним, але трапляється на гніздуванні лише біля морів. На верхньому полі зображеного на блоці ландшафту розміщено зграю мартина середземноморського – птаха з емблеми заповідника.

На одній із марок блоку, присвяченого Яворівському національному природному парку, що вийшов з друку в 2003 році, зображено рибалочку блакитного – коловодного птаха з барвистим оперенням, який трапляється

по всій країні. На полях блоку великими літерами вказано назву парку, і цей тип напису використали в подальшому для представлення інших природно-заповідних територій країни.

Крім того, в 2003 році побачив світ блок «Сови України». На ньому марки розташовано симетрично по чотири у три ряди. У вітчизняній фауні налічують 13 видів совоподібних птахів. Отже, один із видів у блоку не представлено – це сова біла, що лише залітає до нас в осінньо-зимовий період. Із зображених на марках видів вісім є червонокнижними. Декотрі гніздяться лише на Поліссі та в Карпатах – це сова бородата, сова довгохвоста, сичик-горобець, сич волохатий. Сплюшка євразійська поширена головню на півдні країни. Пугач євразійський трапляється в невеликій кількості на півночі, заході та сході країни. Ще меншою є чисельність сипухи крапчатої, яка зрідка гніздиться на заході та півдні. Більш-менш рівномірно по території України-Русі гніздиться сова болотяна, але чисельність її низька. Наймасовішим видом сов із рівномірним розподілом по території країни можна вважати сову вухату. Звичайним видом є сова сіра, але тільки у старих лісонасадженнях. Сич хатній – це найбільшою мірою пристосований до існування поряд з людиною вид совоподібних, оскільки часто гніздиться в сільських населених пунктах і приміській забудові. Сова яструбина, яку також зображено на одній із марок, належить до групи залітних видів.

На 2004 рік припав випуск блоку «Дунайський біосферний заповідник», оригінальність оформлення якого полягає в прямокутній ромбічній формі марок. На них зображено тільки птахів, що не дивно, оскільки заповідник створено переважно для їхнього збереження. Серед них є червонокнижні види – баклан малий і косар білий. Обидва гніздяться у Північно-західному Причорномор'ї та на Сиваші, а косар – зрідка й подекуди на заході України-Русі.

На трьох інших марках представлено лебедя-шипуну, чепуру велику та гуску сіру, на яких можна натрапити біля водойм майже скрізь по країні. Наймеш численною з них є гуска сіра. У малюнку коловодного ландшафту на блоку використано зображення пелікана рожевого, одного з червонокнижних птахів.

Упродовж наступного півтора десятиліття «Укрпошта» надрукувала ще кілька блоків серії «Заповідники та природні парки України», де на марках представлено певні види птахів або якихось із них намальовано в ландшафтному оточенні, зображеному на блоках. Так, 2005 року вийшов блок «Карадазький природний заповідник» із зображеннями сокола балабана, баклана чубатого та крячка річкового. Два перші птахи є червонокнижними. У 2006 році видруковано блок «Шацький національний природний парк» з малюнками лелеки чорного, сорокопуда сірого та очеретянки прудкої. Усіх їх занесено до Червоної книги України, а особливо рідкісний із них – останній вид. Протягом 2008 року випущено блок «Кримський природний заповідник», в якому на марках бачимо грифа чорного і лебедя-шипуну, а на зображеному ландшафті – сипа білоголового, чепуру велику і мартина середземноморського. У 2009 році серію продовжив блок «Природний заповідник «Горгани» з маркою, на якій зображено глушця білодзьобого – найрідкіснішого у нас птаха з куроподібних, а тому – червонокнижного. Поштовий блок «Національний природний парк «Святі гори» з'явився у 2010 році. На ньому є марка із синьошийкою, видом, поширеним на більшій частині території України-Русі. Після кількарічної перерви, в 2018-му філателісти отримали можливість придбати блок «Карпатський біосферний заповідник», що містить марку із зображенням костогриза, який трапляється по всій країні. В 2019 році серію продовжив блок «Мезенський національний природний парк», прикрашений маркою із зозулею звичайною, яка поширена

Перші марки України-Русі
із зображенням птахів

Марки з блоку, присвяченого
казарці червоноволій

Блок, присвячений Чорно-
морському біосферному
заповіднику

Блок із зобра-
женнями
майже всіх
видів сов, які
трапляються
на території
України-Русі

Блок,
присвячений
Дунайському
біосферному
заповіднику

Марка-переможниця
в міжнародному конкурсі

Блок «Червона
книга України.
Хижі птахи»

Блок «Птахи
України.
Куроподібні
Galliformes»

також по всій території країни. Згодом, на початку 2022 року, в цій серії марок вийшов ще один блок, але без зображення птахів.

На одному з блоків «Укрпошти» птахи розміщені на другому плані загальної художньої композиції, тобто без акценту саме на них. У 1998 році ювілею всесвітньо відомого заповідника було присвячено блок «100 років заповіднику «Асканія-Нова», де в зображеному ландшафті розміщено силуети орла степового і журавлів сірих. У 2002 році видано марку «Одеська область», яку оздоблено зображеннями червонокнижного крячка каспійського, що гніздиться тільки на узбережжях морів. Виімчастий хвіст і червонуватий дзьоб у птахів дають можливість чітко визначити їхній вид.

У 2007 році оприлюднено ще один персоніфікований блок, цього разу із зображеннями пелікана рожевого, червонокнижного виду птахів. Довжина блоку дещо більша за дві третини аркуша А4, а ширина – до 85 % цього формату. Блок по горизонталі розділено навпіл – з дев'ятьма марками в кожній половині, серед яких двічі повторено чотири марки з різними зображеннями птаха. Супровідний текст в одній половині подано українською, в другій – англійською мовами.

Птахами прикрашали не лише блоки й окремі марки на тему охорони природи. Крім уже згаданого, чотири роки поспіль було випущено художні поштові блоки серії «Щедра Україна»: в 2011 році – з підзаголовком «Весна», у 2012 – «Літо», в 2013 – «Осінь», у 2014 – «Зима». У них не обминули й птахів, окрім блоку «Щедра Україна. Літо». На весняному панно розмістили вільшанку, на осінньому – омелюха звичайного, на зимовому – синиць великих. Вільшанка та синиця велика – дуже поширені гніздові види, омелюхи з'являються у нас восени, щоб перезимувати. Шкода, що для зображення літа не використали якогось птаха, який гніздиться в нас, наприклад

збליка звичайного, горихвістку звичайну або щиглика звичайного.

Як доповнення до марок із дикими птахами у 2014 році випущено серію «Голуби». Вона складається з чотирьох марок, на яких зображено породистих декоративних голубів домашнього утримання. Серед них такі породи, як Київський світлий, Одеський турман, Миколаївський високолітний та Крюківський.

У 2019 році на конкурс «Найкраща марка Європи – вибір колекціонера 2019» надіслали марки й з України-Русі. У номінації «Національні птахи» перемогу здобули саме вітчизняні марки, на одній з яких зображено соловейка східного на тлі розквітлої гілки яблуні, а на іншій – шлюбну пару лелек білих, один із них сидить на гнізді. Авторкою цих поштових марок є Наталія Кохаль.

Можливо, висока відзнака марок з нашими орніто-символами стала однією з причин того, що в 2020 році «Укрпошта» замовила переможниці створити блок на тему «Червона книга України. Хижі птахи». Висота випущеного блоку дещо більша за третину висоти аркуша А4, а ширина – трішки менша за ширину цього формату. На ньому марки розташовані за оригінальною симетрією. Вони містять зображення одного виду з ряду Соколоподібних – боривітра степового, який, можливо, ще трапляється на гніздуванні тільки на Керченському півострові Криму. Решта зображених видів належать до ряду Яструбоподібних – скопа західна, беркут, лунь степовий, лунь лучний, канюк степовий, орел-карлик і підорлик малий. Із них чотири останні у певній кількості гніздяться в різних регіонах України-Русі. Беркут поширений на гніздуванні лише в Карпатах, де його чисельність оцінено тільки у 10–15 пар. Скопа гніздиться виключно на заході Полісся – ймовірно, одна-дві пари. Лунь степовий трапляється ніні тільки під час міграцій, хоча в минулому він у нас гніздився.

У 2021 році з'явився блок «Птахи України». На його марках зображено вісім видів ряду Куроподібних, тобто весь склад видів цього ряду, поширених у нас. Куріпку даурську, яка була дев'ятою у цій групі, нині запропоновано вилучити з переліку фауни України-Русі, оскільки її інтродукція виявилася невдалою. Серед представлених у блоці видів три занесено до Червоної книги України – глушець білодзьобий, орябок лісовий, тетерук євразійський. Поширені ці птахи в лісах Полісся і Карпат. Вони належать до групи тетерукових птахів, до якої входить і куріпка біла, що є лише рідкісним залітним видом. Інші чотири види куроподібних представляють групу фазанових птахів – куріпка сіра, перепілка звичайна, фазан звичайний та кеклик кремовегорлий. Два перші види поширені у нас скрізь, фазан – здебільшого на півдні та крайньому заході країни, кеклик інтродукований у передгір'ях Криму.

На всіх охарактеризованих марках і блоках «Українопошти» представлено види птахів лише вітчизняної фауни. Проте є два логічні винятки. Зокрема, невеликий блок «Київському зоопарку 100 років», випущений 2009-го. На його марці розміщено малюнок зарубіжного птаха – папуту амазона кубинського, поширеного на Кубі, Багамах і Кайманових островах Карибського регіону. У художньому оформленні на полях блоку зображено і пелікана рожевого. Обрання екзотичного птаха для марки в цьому блоці є зрозумілим, оскільки в зоопарках експонують тварин з усього світу. Подібна специфічність характеризує також марку «200 років з часу відкриття Антарктиди», надруковану в 2020-му. Вона містить зображення пінгвіна-шкіпера, який поширений на островах поблизу півдня Латинської Америки та Антарктиди. Україна-Русь є однією з небагатьох країн світу, котрі мають на цьому континенті постійні дослідні станції.

Хоча блок марок під назвою «Птахи України» надруковано лише 2021 року, але можна вважати, що серію бло-

ків, присвячених саме птахам нашої країни, розпочато ще 2003-го випуском блоку «Сови України» і продовжено в 2020-му блоком «Червона книга України. Хижі птахи».

Загалом від 1994 року на марках блоків або на окремих марках «Укрпошти» на передньому плані зображено 59 видів і ще 10 видів птахів нашої фауни розміщено на задньому плані деяких марок. Зважаючи, що у вітчизняній фауні налічують понад 440 видів птахів, для представлення їх на марках може знадобитися багато років. У одній тільки групі хижих птахів, до якої зазвичай включають і яструбоподібних, і соколоподібних, на блоках серії «Птахи України» залишаються непередставленими 14 червоно-книжних видів. Можна створити два окремі блоки з їхніми зображеннями. Сподіватимемося, що цю серію блоків продовжать нові випуски.

*Кожен вид –
неповторний*

Посмітюха-чубань

«Телегіз-телегіз, кидай сани, бери віз!», – згадуєш приказку, коли сонячного лютневого дня, йдучи вулицею міста, раптом чуєш мелодійний спів птаха, якого спочатку не помітив. Пісня обірвалась, а з-за рогу вулиці вилетіла сірувато-бура пташина, сіла на засніженій дорозі, підтюпцем пробігла зо два метри, зупинилася, щось поклювала в придорожньому смітті, потупцювала ще трохи. Несильний, але колючий зимовий вітер пограв перед нею снігом. Вона ж одразу покруглішала: ще більше розпушила пір'я, наче розгорнула плечі й груди, втягнула свою округлу голівку в плечі. На голові чубчик, то притиснутий до тім'я, коли вітер дужчає, то тихої години задержувато піднятий угору.

Познайомтесь – це жайворонок чубатий, або посмітюха. В одній назві вказується на зовнішність птаха, в другій – на його звичку шукати собі взимку поживу серед усякого придорожнього пороху.

Неподалік, на іншому боці дороги, дрібно тупцює ще одна така сама довірлива пташина. На часину затримуєшся і роздивляєшся їх. Дзьоби у них довгенькі, хвости, навпаки, відносно короткі, тілом трохи більші й наче міцніші від хатніх горобців, та й крокують по дорозі, а не стрибають. Близьча птаха злетіла і, неквапно змахуючи широкими крилами, стала знову співати в польоті – «Телегіз-телегіз – годі зимі, лаштуй віз!».

Поширений цей птах на значній частині Європи, крім тайгової смуги, в азійських степах, а також в Африці навколо пустелі Сахари. Оселяється в посушливих, позбавлених дерев і кущів місцевостях. Посмітюхи частіше гніздяться на півдні нашої країни, оскільки саме там умови для їхнього гніздування кращі. Але й на півночі України-Русі, на вигонах, перелогах з негустою травою, на пустирях, узбіччях доріг можна також натрапити на гнізда посмітюх. Птахи нерідко гніздяться й на околицях населених пунктів.

Із кінця лютого й упродовж усієї весни в таких місцях лунають трелі посмітюхи-чубаня. Вони не такі голосні й тривалі, як у найближчого їй родича – жайворонка польового, й не такі флейтові, як у жайворонка лісового, але однак доволі мелодійні.

Не зраджуючи звичці жайворонків усіх видів, посмітюха свої гнізда влаштовує на землі. Будує їх з решток трави, а всередині вистилає волоссям, шерстю. Вже наприкінці квітня або на початку травня в них з'являються 3–5 яєць, сіруваті, з бурими цятками. Висиджує пташенят самка протягом 12–13 днів, а самець увесь цей час не полишає співати. Коли пташенятам виповнюється 16–18 днів, вони залишають гніздо, але деякий час батьки ще їх підгодовують. Посмітюшата, короткочубі, дещо строкатіші за дорослих птахів, повсюди прямують за батьками, чекаючи на порцію корму. Невдовзі вони переходять до самостійного життя, дорослі ж у другій половині червня починають лаштувати гніздо для другого виводка.

Своїх пташенят посмітюхи вигодовують комахами, та й взагалі цей корм є основою їхнього живлення у весняно-літній період, хоча не обминають птахи і насіння бур'янів та зернових сільгоспкультур. Узимку насіння рослин є основною їжею.

Закінчивши розмноження, посмітюхи збираються в невеликі зграйки і кочують у привабливих місцях, нерідко поблизу тваринницьких ферм, де є вибиті скотом ділянки землі. Іноді та чи інша пташка злетить на стовпчик огорожі,

Посмітюха
звичайна
взимку

Посмітюха
не оминає
гравійні
доріжки

що оточує ферму, посидить на ньому, огляне місцевість і наче маленький м'ячик, одним помахом крил скочується на дорогу. Сутужної зимової пори, коли сніг засипає в полі насіння рослин, посмітюхи туляться до людського житла, біля якого можна так-сяк підживитися. Ось тоді вони й починають мандрувати окраїнними вулицями великих і невеликих міст, по селах, хуторах і селищах.

До середини XIX ст. посмітюха була поширена переважно на півдні Європи, а потім стала гніздитися північніше. Проте нині майже в усіх європейських країнах чисельність цього жайворонка скорочується. У Європі територія його гніздування зменшилася, за різними даними, на 20–50 %. Головну причину цього вбачають у значних кліматичних змінах, хоча впливають й інші чинники, що суттєво позначаються на чисельності посмітюхи. Зокрема, умови існування птахів погіршуються у зв'язку з інтенсифікацією сільськогосподарства. Виражається це в заростанні сухих пасовищ густою трав'яною рослинністю й чагарниками, спричинене зменшенням випасання худоби на них через перехід до стійлового утримання. Суттєвий негативний вплив чинять і залучення до інтенсивного обробітку перелогових земель, а також зрошувальна меліорація, а в деяких країнах – і застосування отрутохімікатів у рослинництві та за непад конярства, внаслідок чого значно знижується чисельність комах, які екологічно пов'язані з кіньми і водночас становлять основний корм для посмітюхи. Крім того, такий чинник, як розростання міст, що раніше сприяв розселенню посмітюхи, зараз впливає негативно, оскільки щільні забудови дедалі більше захоплюють приміські околиці, де птахи мали сприятливі умови для гніздування.

Кожен, кому до вподоби наш крилатий соліст, може посприяти його охороні. Посмітюха потребує нашої уваги і турботи. Тож не будьмо байдужими до її долі! Зберігши цю краплинку живого, ми не дамо обміліти життєдайному океану Природи, завдяки якій ми власне, й існуємо.

Довірливоока вільшанка

Навесні над річками, луками, лісами летять птахи, лунуть до своєї батьківщини, а восени відлітають у вирій. Великих, ширококрилих птахів ми помічаємо часто. Не обминає наш погляд і скупчені зграї дрібних пташок – разом вони наче одна велика дуга, стрічка або куля на тлі неба. Малі пташки, які летять поодиночі або розрідженими групами, губляться, вони непомітні у височині неба, розчиняються серед безлічі деталей краєвиду. Лише під час перепочинку дрібні птахи стають помітнішими, збираються біля водойм, у чагарниках, на узліссях.

Йдучи лісовою просікою, вздовж краю лісу, парком чи садом, мимоволі помічаєш, як тут і там по гілках перепурхують якісь невеличкі пташки. Шукають поживу. Ось до однієї майже впритул підлітає інша, і починається своєрідна гра «Спробуй, наздожени!». Ганяються одна за одною, то злітаючи до вершечка невисокої сосни, то пірнаючи всередину крони сусідньої молоді берізки, метушаться на одному місці, нікуди не летять. Коли підходиш ближче, одна з пташок прудко зникає, а друга лишається на гілці черемхи, що трохи вища за людину. Розсіяне сонячне світло відбивається в її карих очах, і птаха, яка менша й тендітніша за горобця, наче каже: «Я ось така, а хто ти, що підійшов так близько? Познайтися хочеш?».

Саме так найчастіше поводить себе вільшанка з наближенням людини. А коли й відлітає, то недалечко, у най-

ближчий затінок, під куц ліщини, барбарису, у сплетіння пагонів-батоїв дикої малини. За пристрасть до вологих затінених місць із негустим трав'яним покривом і розвинутим підліском, де нерідко росте вільха і є малинники, наша знайома отримала свої назви – *вільшанка* і *малинівка*, хоча другу з них вживають і стосовно інших птахів з рудим або вишневим забарвленням горла й вола.

Поширена вільшанка у листяних і мішаних лісах майже повсюдно в Європі, Західному Сибіру, на Кавказі, в Малій Азії і Північно-західній Африці. На зимівлю відлітає до південних регіонів свого поширення. У нашій країні вона не гніздиться тільки в південних районах, проте регулярно в невеликій кількості там зимує. До місць гніздування повертається вже в березні.

Вільшанка – найближча родичка соловейка і дроздів, найкращих солістів наших лісів. Співочі здібності в неї не менші, хоча піснею вона відрізняється від своїх знаменитих родичів. Дуже активно співає в густих сутінках, а інколи – й середночі за повного місяця. Завдяки схильності співати на вечірніх і ранкових зорях пташка отримала свою третю, доволі відому назву, – *зорянка*. Нічна активність загалом притаманна вільшанкам, їхні відносно великі очі якраз і пристосовані до пошуку корму за малого освітлення.

Після прильоту самці вільшанки займають гніздові території і починають інтенсивно співати. Пісня в них мелодійна, дуже різноманітна, у період найактивнішого співу досить тривала, повторюється через короткі проміжки часу, подібна до звуку маленького, але голосного дзвіночка. Інколи вільшанку так і кличуть – *дзвіночок*. Якщо самці зайняли гніздові ділянки на невеликій відстані один від одного, тоді між ними відбувається своєрідне пісенне змагання. Зачувши голос сусіди-суперника, господар ускладнює свою пісню, змінює порядок звукових фраз, робить її тривалішою. У відповідь суперник змінює власну пісню.

*Вільшанка під
час прольоту
навесні*

*Вільшанку
також
називають
зорянкою*

Такий пісенний двобій може тривати доволі довго, у пісні з'являються скрипучі звуки. А буває, що демонстрацією сольної майстерності суперечка не закінчується. Тоді самці злітаються і починають, настовбурчивши пір'я, показувати один одному руде воло.

Після появи на гніздовій ділянці самки й утворення пари в житті самця спочатку великих змін не відбувається. Він продовжує натхненно співати. Влаштуванням гнізда займається самка. Гніздо птахи найчастіше мостять на землі: між корінням кущів, у трухлявих пеньках, під купами хмизу, біля стовбурів повалених дерев. Але трапляється, що його розміщують у дуплах чи напівдуплах на деякій висоті над землею. Воно складене з рослинних решток і всередині вистелене тонкими корінцями, шерстю, мохом та кінським волосом.

Кладку з 5–6 яєць, яка з'являється у квітні – травні, протягом двох тижнів насиджує тільки самка. Від моменту вилуплення пташенят батьківськими турботами переймається й самець. Разом із самкою він інтенсивно годує своє потомство. Але бувають випадки, коли вільшанки вигодовують одне-єдине пташеня, та ще й чуже.

Вільшанка належить до видів, у гнізда яких підкидає яйця зозуля, відома своїм гніздовим паразитуванням на дрібних горобиних птахах. І якщо самець вільшанки вчасно не відігнав від гнізда зозулю, а самка не помітила в кладці чужого яйця, тоді їм доводиться піклуватись про зозуленя, яке в дорослому стані втричі більше і вп'ятеро-вшестеро важче, ніж його прийомні батьки.

Поживою дорослим вільшанкам та їхнім пташенятям слугують різні безхребетні тварини, котрі ховаються в підстилці, під опалим листям, у нижній частині кущів, серед негустої трави. Птахи нерідко, подібно до дроздів, у пошуках корму перевертають дзьобом рослинні рештки.

Упродовж двох тижнів пташенята перебувають у гнізді, згодом залишають його, ще не навчившись літати. Про-

тягом наступних десяти днів дорослі птахи підготовують малюків, а потім починають другий цикл гніздування. Зовсім молоді птахи лише розмірами, обрисами тіла і загальним тоном оперення подібні до своїх батьків. Через строкатість у забарвленні та відсутність рудого кольору на лобі, щоках, горлі й волі пташенят вільшанки можна сприйняти як птахів іншого виду. Невдовзі вони починають линяти і до осені стають маловідмінними від дорослих.

Осінній відліт вільшанок відбувається у жовтні – листопаді, причому мігрують вони майже виключно у нічні години і поодинці. Коли за теплою осінню настає м'яка зима, то невелика кількість птахів затримується на півночі нашої країни.

Навіть якщо знаєш про можливість натрапити на вільшанку зимової пори, зустріч з нею завжди трохи дивує і навіть зворушує. Пташина зовсім непохлолива, не летить світ за очі. Пригостивши їй чимось смачним, наприклад личинками борошняного жучка, можна поступово приручити її. Вона може наважитися брати корм з ваших рук, її нелякливність – наче символ довірливості до людини.

Можливо, саме в цій тендітній пташині Природа виражає свою довіру до нас, людей. Не ошукаймо ж цієї довіри!

Білозора синьошийка

У напрочуд багатому світі пернатих навряд чи є хоча б один вид птахів, який би у когось із нас викликав відразу. Птахи можуть бути чудернацькими, дивними, кумедними, трохи недоладними, в чомусь незграбними, та зазвичай – милими, чудовими, чарівними, зворушливими. Найвишуканіші з них отримують особливе звання – птах-красень, в українській мові, як синонім, – птах-білозір. Білий – це не тільки сучасне означення кольору, в минулому так нерідко називали гарні, приємні речі. Білозорий – отже, красивий, приємний для ока. У нашій фауні налічують кілька сотень видів птахів, проте за яскравістю й вишуканістю забарвлення не кожен може претендувати на це звання.

Іноді одного з таких красенів помічаєш не за оригінальним кольором оперення, а завдяки його неабиякому співу. І трапляється це в не дуже мальовничому місці...

Років зо два тому почистили старий меліоративний канал. Екскаватором повивертали на береги купи мулу, подекуди вирубали вільшняк, аби було легше проїхати, згорнули рештки гілок чи то в копиці, чи то в стоси. Скрізь обурливий хаос, так би мовити, безлад творчої діяльності людини. І все це почало швидко заростати верболозом. Але саме в такому місці весняного сонячного ранку раптом чуєш напрочуд дзвінку, мелодійну пісню, тривалу, з частими змінами ритму, іноді тріскотливу, в якій уга-

дуються уривки з пісень інших співочих птахів. Крадькома підходиш до поки що непоміченого співака. Аж ось бачиш, що на вершечку напівобламаної козячої верби сидить маленька пташина. Хвіст дещо піднятий догори, крила – дещо опущені, пір'я на волі й грудях не притиснуте, а трохи розпушене, наче виставлене напоказ. Птаха виспівує, висвистує, лише не витьохкує.

Неквапливо підводиш бінокль до очей, і співак перед тобою, як намальований. Але пташина вже помітила стороннього, припинила спів і хутчій майнула в сплетіння нагорутих купою гілок. Чи побачиш ще її? Не минає й хвилини, а знайомий спів чути вже трохи далі. Втім, роздивитися пташку пощастило з першого разу: над очима – широкі білі смуги, а горло і воло – бірюзово-блакитні. Це синьошийка. Такий чистий синій колір в оперенні рідко можна побачити в наших птахів. А у пташини, яка привернула увагу своїм співом, на синьому кольорі ще й біла пляма, наче клаптик сліпучо-чистої хмаринки зірочкою скотився до неї – як прикраса. Тим-то синьошийка так хизувалася перед світом, сидючи на вершечку верби.

Іншого разу, під час екскурсії на тому-таки меліоративному каналі, довелося натрапити на ще одну синьошийку, але зірочка на її волі була іржасто-червоного кольору, наче вуглинка, що потроху жевріє. Злітаючи в токовому польоті, птах розгорнув хвоста, і на ньому запалахотів рудий колір основи. Згодом з'ясувалося, що перша пташка була, так би мовити, нашою, оскільки такі особини гніздяться майже скрізь на захід від Дніпра, а інша – гостею, що прямувала до Балтії чи Скандинавії. Проте в східній частині України-Русі також гніздяться синьошийки з «вуглинками» на волі. На думку багатьох науковців, у нас гніздяться два підвиди цього птаха і ще один мігрує через нашу територію. У природі трапляються птахи з ледь рудуватою або помірно рудюю плямою і навіть із цілком синіми горлом і волом, без будь-якої плями.

Згадані особливості в забарвленні птахів не залишилися поза увагою людини. Тож до назви *синьошийка* в українській мові є характерні синоніми. Наприклад, птахів з іржасто-червоною плямою ще називають просто *зіркою*. От вам і пекучого кольору зірка-жаринка, наприклад із сузір'я Стожари. А птахам, у яких біла пляма на волі, ще дали назву *біломушка*. В українській мові словом *мушка* означають також вроджену невелику пляму чи то на шкірі, чи то на пір'ї, саме як у синьошийки.

Гніздяться синьошийки в лісовій і лісостеповій смугах Європи та північної частини Азії, поширені навіть на Алясці. В Україні-Русі вони не гніздяться лише в Карпатах і посушливих районах Степу, зокрема в Криму. У нас ці птахи не надто численні, хоча відносно недавно почали гніздитися південніше, ніж раніше. А от під час міграцій можуть траплятися скрізь. Мігрують вони лише вночі, власне, як і більшість перелітних птахів. Повертаються в місця гніздування наприкінці березня – в першій половині квітня. Першими з'являються самці й одразу займають придатні для гніздування ділянки. Найпривабливішими для синьошийок є порослі кущами береги невеликих водойм, зокрема штучних, краї очеретяних заростей на сухих місцинах.

До появи самок самці співають особливо активно. Синьошийка належить до прямих родичів соловейка, найвіртуознішого пісняра серед наших птахів. За систематикою, їх об'єднують в один рід Соловейко. Тож можна сказати, що вокальні здібності синьошийки визнано на найвищому офіційному рівні. Крім того, вона – неперевершений імітатор співу інших голосистих птахів і завдяки цьому має великі переваги, обираючи місця для гніздування. Саме через таке вміння деякі дослідники називають її «жахом прибережних чагарників». Чому так?

Птахи різних видів у свою пісню нерідко вставляють фрази погрози, попередження, заявляючи в такий спосіб

Дорослий
білозірковий
самець
синьошийки

Дорослий чер-
вонозірковий
самець
синьошийки

Самець
синьошийки
під час шлюб-
ного співу

суперникові про свої права на обрану територію. Синьошийка влітає ці запозичені погрозливі звуки у власну пісню, причому дуже вправно маніпулює ними: може подавати їх частіше чи, навпаки, повільніше, може посилювати звучання, робити його чистішим. Усе це справжнього господаря таких звуків спантеличує, оскільки що досконалішим є звучання погрози суперника, то сильнішим його вважають. Своєю піснею такій синьошийці-чаклунці вдається тримати своїх співочих сусідів, так би мовити, підкореними.

У час найзавзятішого співу на території самця з'являється самка. Від свого обранця вона відрізняється тим, що якщо синє забарвлення у неї й трапляється, то лише незначно на волі, а іржасто-червоної плями не буває ніколи.

Саме їй і належить шукати місцину для гнізда та влаштувати його. Гніздо вона вимощує на землі в потайному місці – під прикриттям куща або загущеної трави. У сплетеному з корінців і дрібних стебел гнізді, ківшик якого вистелений м'якшим сухим зіллям із домішками волосся, шерсті, рослинного пуху, в травні – на початку червня з'являються сірувато-оливкові яйця з дрібними бурими цятками. У кладці їх зазвичай 4–6 штук, і насиджує їх тільки самка. У цей час самець продовжує свої вокальні вправи, проте спів уже не такий напружений, у ньому менше тріскотливих звуків.

Після двотижневого насиджування у синьошийок з'являються жовтороті нащадки, про яких батьки піклуються разом, і тоді вже не до співів. Поживою для пташенят стають різні дрібні комахи та їхні личинки, а також інші безхребетні, котрих дорослі птахи збирають на поверхні землі, у приземній частині трави і кущів. Доводиться поквалливо збирати корм, аби втамувати голод пташенят. Ростуть вони так само швидко, як проворно їм носять корм батьки. У двотижневому віці молоді синьошийки залишають

гніздо, проте ще близько тижня перебувають під опікою дорослих. А потім вони стають цілком самостійними, хоча можуть триматися й родинною групою. У цей час молоді синьошийки забарвленням дуже подібні до молодих вільшанок, але через руду основу хвоста їх не сплутаєш. Невдовзі всі синьошийки-цьоголітки стають схожими на дорослих самок.

Кочові синьошийки поводяться потаємно, завжди тримаються серед кущів, на додачу до комах збираючи достиглі ягоди бузини, черемхи. Відлітають вони у вересні – на початку жовтня, зимують у Північній Африці.

Не можна сказати, що синьошийка перебуває в загрозовому стані, хоча очищення від чагарників прибережних смуг біля ставків, озер, каналів суттєво впливає на її чисельність. З відновленням чагарникових заростей синьошийки повертаються на гніздування. Зворушлива пташина, як виявляється, може оборонити себе голосом у світі пернатих. Наш обов'язок – оборонити синьошийку в світі намірів і дій людини. Це так легко, просто будьмо людяними!

Поряд з гавою не лови гав

Тварини, які живуть поряд з людиною в містах, селах, містечках, зазвичай є доволі потайними. Про їхню близьку присутність ми часто навіть не здогадуємося. Та й ті, що не ховаються від людей, а тримаються відкрито, зокрема деякі птахи, завжди сторожкі й намагаються не надто привертати до себе увагу. Проте є серед них такий птах, що вирізняється показною зухвалістю у стосунках з людиною, – це ворона сіра, або ґава.

Оперення ворони сірої скромно вишукане – насичено чорний колір хвоста, крил, голови і вола елегантно поєднується з сизувато-сірою барвою тулуба, декорованого негустими тонкими чорними рисками по боках. Поведінка ґави завжди впевнена, із самоповагою і водночас з лукавством. Але в шлюбний період птах іноді справляє доволі кумедне враження, коли з витягнутою вгору шиєю і настовбурченим пір'ям на голові, з трохи нахиленим дзьобом і випнутими вперед грудьми повагом походить по газонах, сердито зиркаючи темним оком на чорних граків і сизоперих голубів, які тримаються поруч. І зовсім розвеселився, спостерігаючи за ґавою, котра через надмір весняних почуттів грається в повітрі якоюсь гілкою чи кісточкою: злетить з нею височенько, випустить із дзьоба і, напівсклавши крила, починає падати слідом за іграшкою, за кілька метрів вільного падіння наздоганяє її, хапає і знову злітає вгору, випускає паличку-іграшку вдруге, зно-

ву падає за нею; і так повторюється безліч разів. Ворона радіє життю? Чом би й ні.

Вважають, що ворони сірі кмітливі, розумні птахи. Така думка про них склалася не дарма. Спробуйте заскочити ворону зненацька. Навряд чи вдасться. Навіть коли її увага прикута до їжі, чи вона зайнята залицянням до своєї пари, чи сваркою з сусідами, вона завжди миттєво реагує на зміну поведінки перехожих. Люди, які прямують у своїх справах без цікавості до птахів, можуть пройти за два метри від ворони і не викличуть у неї жодної тривоги. Втім, варто якомусь перехожому на кілька хвилин зупинитися та ще й глянути в бік ворони, як вона неодмінно зиркне на нього і почне оцінювати реальність загрози. Якщо в руках людини, котра щойно зупинилася, немає якоїсь речі, що нею можна було б дотягнутися чи жбурнути у птаха, ворона, не надто поспішаючи, трохи боком відступить подалі. Якщо ж у руці людини палиця чи камінь, птах миттю злетить на дерево і звідти ще й полається своїм дратівливим голосом. Дуже галасливими гави стають з появою крилатих хижаків. Вгледівши яструба чи сову, ворони гамірною зграєю налітають на недругів і женуть якнайдалі.

Зарубіжні орнітологи поставили експеримент у групі з кількох ворон сірих. Вони пропонували птахам шматочки їжі, що їх клали на дно високих скляних колб, куди дзьобом не можна було дотягнутися. Поруч клали дротинки з нетвердого металу із загнутими гачком кінцями. Піддослідні птахи доволі швидко зметикували, що їжу з посудини можна витягти за допомогою цих дротин. Такого прийому навчилися всі ворони в групі. Згодом експеримент ускладнили так, щоб виявити рівень розумових здібностей ворон. Замість зігнутих на кінці дротин поклали прямі. Птахи за звичаєм хапали дротинки, встромляючи їх у шматочок їжі й намагалися витягти, але шматок сповзав з дроту. Птахи-домінанти в групі так і не розв'язали

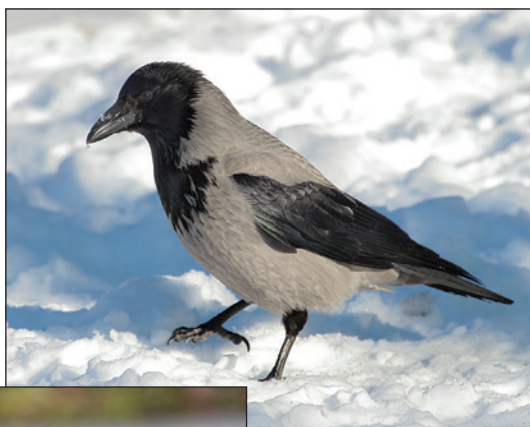
проблеми. Здогадалася невелика за розмірами ворона, яка за ієрархією в групі була майже на найнижчому рівні. Після кількох невдалих спроб застосувати пряму дротину вона, наче щось вирішуючи, якийсь час розглядала кінець дроту, потім притисла його лапами до підлоги клітки і вхопила дзьобом кінчик, потягла до себе і зігнула гачком. Тож пташина з підручного матеріалу власними зусиллями зробила знаряддя добування їжі: встановила логічний зв'язок між виглядом кінця дроту і своїми невдалими спробами дістати їжу. А це вже, безперечно, ознака розумової діяльності, оскільки вона на основі власного досвіду наперед передбачила бажаний результат від застосування нею створеного знаряддя.

Така кмітливість робить воронам честь. Здається, вони самі добре це знають і не проти марнославно використати власні можливості собі на вигоду. Воронячий норів найчастіше відчувають на собі кияни. Гави полюбляють оселятися в заплавах річок, особливо великих, оскільки тут легше знайти поживу. Тож у Києві, де котить хвилі Дніпр широкий, ворона сіра – це звичайний і навіть масовий птах, а ось, наприклад, у Львові вона є рідкістю, позаяк місто хоч і значне за площею, та річки навкруги нього невеликі. Львів'янам, можна сказати, пощастило, тоді як кияни щороку змушені витримувати атаки ворон сірих.

Скарги про напади сірих розбишак на перехожих починаються, як правило, в червні. То в одному місці, то в іншому, в якомусь сквері, парку, просто на вулиці зненацька налітає ворона і б'є людину крилом чи лапою по голові. Найчастіше таке трапляється з жінками і дітьми, котрі й гадки не мали, що поряд зі стежкою чи дорогою, якою вони проходять, тримаються ворони. Тож переляк у людини неабиякий. Причому на деяких перехожих ворони налітають щоразу, варто їм пройти в «недоброму місці».

Таке зухвальство ворон пояснюється доволі просто. Причин дві. Перша: дорослі ворони, як й інші птахи,

Ворона сіра,
або ґава

Чорний колір пер
у цієї ґави замінений
на темно-сірий
та бурий

Пташеня
ворони сірої,
яке пагано
літає

інстинктивно захищають своїх пташенят, які в червні вилітають з гнізд. Саме тоді вони досить довірливі, без суворого життєвого досвіду. Навіть якщо людина не помічає пташенят, і їй було би до них байдуже, якби й побачила, однак дорослі ворони атакують, так би мовити, для профілактики дитячого воронячого травматизму – а раптом людина проходить з недобрими намірами. І в цьому воронячому на всяк випадок проявляється друга причина нахабства ґав: від тісного співіснування з людиною у ворон знизився поріг сприйняття людини як небезпечного і гідного суперника, якого краще не турбувати. Небезпеку в людині вони бачать, а от її гідність уже почали брати під сумнів. У всякому разі, нападають на слабших, чоловіків ворони зачіпають рідко.

Захист дятлахів – законна справа, а оборонити себе від ворони-зухвальця, не завдаючи їй шкоди, дуже легко. Варто взяти в руку палицю і кілька разів замахнутися на птаха. Галасливого крякання буде багато, але бездумно він уже не налітатиме на вас. Сім'я з такими затято самовідданими ґавами-батьками потримається на одному місці впродовж кількох днів, а потім неодмінно полетить. І воронячі атаки згадуватимуться як дивна пригода.

Утім останнім часом траплялися складніші випадки. В одному з мікрорайонів Києва ґава-агресор почала тероризувати мирних громадян уже в середині квітня. З усього випливало, що це самець ворони сірої захищав таким чином свою гніздову територію вже від початку інкубації яєць, тобто самка насиджувала кладку, а її відважний обранець вважав кожну людину на своїй території за недруга. У цього самця ґави сприйняття людини як ворога, котрого не слід дратувати, зникло взагалі. Відлякування майже не допомогло. Прив'язаних до гніздової території ворон відігнати кудись в інше місце дуже складно, вони ніяк не бажають цього робити. Тож воронячий терор міг тривати понад два місяці. Доля того самця залишилась невідомою.

Надмірна агресивність, збудженість будь-якої тварини, що в нормі не властиві їй, у природі найчастіше караються достатньо жорстоко. Така тварина через свою надзвичайну поведінку потрапляє в надзвичайні обставини і, як правило, гине. Дуже просто було би людям вчинити за цим законом природи і покарати нерозважливу ворону. Втім, почати знищувати буває досить легко, а от вчасно зупинитися – неймовірно важко. Вперто змінюючи щось навколо себе, ми нерідко забуваємо, що наслідки будуть такими, на які заслуговуємо. Змінили докільця ми – змінилися разом з тим і ворони. То, може, просто не ловитимемо ґав у тому середовищі, яке створили самі, і не вдаватимемося до крайнощів?..

Золотопера вивільга

Розлогі крони високих осокорів і верб у травні кучерявляться новим листом. Свіже, золотаво-смарагдове, воно тріпотить від руху повітря, різкі пориви вітру куйовдять його на всі боки, збивають у чудернацьку зачіску. В безупинному русі кожен листок майорить маленьким прапорцем і відбиває промені сонця – світло й тінь у густому гіллі щомиті міняються місцями, створюють нескінченний калейдоскоп усіх відтінків зеленого. Аж раптом у цьому зелено-сонячному водограї рвучко проскакує якась інша тінь, без тріпотіння і шарпання, цілеспрямовано. Зрозуміло, що то не листок. Тоді що ж це? За однією такою тінню може майнути інша. У розривах крон на тлі неба ці тіні на мить перетворюються на птахів, незнайомих, раніше небачених. Трапляється, один із них або й обидва в сонячному промінні спалахують золотом. Лише на мить, тільки на мить. Птахи відразу зникають у верховітті.

Дуже часто саме так і відбувається перше наочне знайомство людини з вивільгою звичайною, зовні наче найкоштовнішим птахом нашої фауни. Контраст у забарвленні дорослих самця і самки є разючим: він аж світиться щирим золотом, підкресленим оксамитовою чорнотою крил та хвоста і вишневим кольором дзьоба; вона – зеленкувато-оливкова, під колір листя, іншого їй не потрібно для маскуванню в кронах дерев. Буває, гніздову пару утворює молодий самець, оперення якого ще не набу-

ло чистого сонячного кольору, тож він схожий на самку. А подеколи в старих самок оливковий колір значною мірою замінений жовтим, та все ж він не такий сяючий, як у самців, і нижня частина тулуба самок вирізняється дрібною строкатістю.

Попри таку показну зовнішність самця, про вивільгу найчастіше дізнаєшся, не споглядаючи її, а за голосом. У яскраву днину зеленої весни в гаях і лісах починає лунаати чисте мелодійне «фіу-фіу-фіу» – лунке, насичене, голосисте. Таким голосом наділений тільки самець вивільги. Інша назва цього птаха – *іволга*, яка, найвірогідніше, виникла саме через гучний шлюбний покрик-пісню самця, що волає-кличе до себе пару. Можливою причиною походження назви *вивільга* вважають пов'язаність виду з вогкими місцями, на яких ростуть деревостани, де тримаються птахи.

Мелодійний голос вивільги намагаються копіювати інші птахи: співочі дрозди, берестянки, шпаки, та досягти майстерності господаря звуку їм рідко вдається. Для вивільг, як самців, так і самок, властивий також інший крик, за звучанням цілковито протилежний флейтовому покрику, дратівливий, деренчливий, схожий на крик потривоженої сойки або на вереск kota, якому раптом наступили на хвіст. Тому-то вивільгу ще називають *дика кішка*.

Загалом за особливостями голосу та за іншими ознаками вивільг відносять до групи воронячих птахів у межах цілої когорти співочих горобиних. У систематичному роді *Вивільга (Oriolus)* налічують 26 видів, значна частина яких заселяє Південно-Східну Азію. Указаний регіон вважають місцем виникнення представників цього роду, а поширені різні види вивільг не лише в Азії чи Європі, а й у Африці та Австралії. У Північній та Південній Америці їх немає.

Після зимівлі флейтоголосі вивільги звичайні повертаються до Європи і Західного Сибіру одними з останніх. В Україні-Русі голос самців можна вперше почути на по-

чатку травня, лише зрідка – раніше. До цього часу вже розвивається листя на деревах, за температурою повітря весна наближається до літньої пори, трохи згодом настають перші спекотні дні. І здається, що голос вивільги в такому природному оточенні – то луна від радісного голосу молодого літа, котре ось-ось надійде. Голос, який остаточно звільняє все від решток зимового заціпеніння.

Вивільги тримаються серед листяних насаджень або з невеликою домішкою хвойних дерев, не оминають і парків у населених пунктах, найчастіше зосереджуються в насадженнях біля водойм.

На березі річкової затоки, озера або ставка, порослому вервечками пишнокронних верб, ясенів і тополь, звідси й звідти котиться чистий спів-покрик. Якщо захочеться, можна навіть поспілкуватись із котримося птахом. Почувши зблизка його голос, який сходить з верхівок дерев, спиніться, спокійно постійте, а потім спробуйте свиснути так, як це робить вивільга. Склавши губи дудочкою, видихніть повітря – і у вас вийде свист «фіу-фіу-фіу». Ваш голос неодмінно зацікавить птаха, він відповість вам. Якщо зімітуєте вдало, він навіть наблизиться до місця, де ви стоїте. На землю не злетить, триматиметься в гіллі. Вивільги дуже сторожкі й обережні, зайвий раз на землю не спускаються, навіть воду можуть пити з поверхні водойми на льоту, як ластівки.

Присівши десь на прибережному крутосхилі в затінку, можна поспостерігати за вивільгами, які метушаться в кронах невисоких верб навпроти, біля води... З листя на край гілки вискакує оливковий птах розміром зі шпака, але довгохвостіший, за мить із сусіднього сплетіння гілок до нього підлітає інший, зовні такий самий, проганяє першого. Врешті до цих двох на освітлене місце вилітає сонцеперий птах, золотою прикрасою сяючи на тлі зеленого листя. Міцно тримається на тонких гілках і дивиться згорі вниз. Роздивляється недовго, бо в кроні сусіднього

Дорослий
самець
вивільги
звичайної

Вивільги
здобувають
багато гусені

дерева лунає крик кішки. І коштовний птах летить туди. З обраної гніздової території самка проганяє іншу самку, а самець випроваджує іншого самця. У таких суперечках їй відбуваються гонитви птахів один за одним, які тіннями шугають між гілок.

Із середини травня вивільги починають лаштувати гнізда, будують їх у відгалуженнях тонких горизонтальних гілок, зазвичай на значній висоті. Гніздо щільно сплетене з рослинного матеріалу, дном на основу не спирається, лише краями і стінками прикріплене до галузок, але витримує восьмидесятиграмову масу дорослого птаха, а потім – і пташенят. Відкладання яєць починається наприкінці травня, зазвичай їх у кладці 4–5 штук. У вигріванні кладки бере участь і самець, воно триває приблизно два тижні. Перші 15–17 днів від вилуплення пташенят проводять у гнізді-гойдалці, яке розхитує невгамовний вітер. Інколи котрась із гілок, до яких прикріплене гніздо, може зламатися, бо виявиться сухою. Та й у цьому випадку батькам часто таки вдається доглядити своїх нащадків. Ще не здатні літати, куцохвості, із залишками пуху на зеленкуватому пір'ї вивільженята розлазяться по дереву, на якому з'явилися на світ, і, чіпко захопившись за гілки, чекають на батьків з кормом.

Усю поживу вивільги збирають у кронах дерев, видивляючись павуків, дорослих комах і їхніх личинок, зокрема волохату гусінь, яку обминають більшість інших птахів. До смаку вивільгам стиглі черешні та виноград. Про якусь шкоду від вивільг урожаю цих культур говорити недоречно. Ці птахи не рідкісні, але такі лякливі, що їх легко віднайти від ягід. Проте, може, краще поділитися дещицею врожаю з такими гарними і корисними птахами. Втрати врожаю від нашої власної недбалості бувають значно більшими.

Доглянуті дорослими, вивільженята на початку липня вже здатні літати і невеликими групами починають кочу-

вати. У цей час уже не чути мелодійного крику самців, тільки зрідка помічаєш, як птахи-тіні швидко рухаються у своїй зеленій стихії. У серпні починається відліт вивільг на зимівлю до Тропічної та Південної Африки. У розігрітому повітрі серпневого полудня в кроні срібlisto-зелених верб чи не востаннє пролітає перед тобою золотоперий птах, наче прощаючись до наступної весни.

У верховітті живеться непросто: штормові вітри скидають гнізда і пташенят, дошкуляють різні хижакі-дереволази, але чисельність вивільги в нашій країні є стабільною. Птахи пристосувалися до таких умов. Коли ж зникають сади, вирубують зелені насадження біля водойм, нищать парки – зникають і вивільги. Порушене повернути складно, часто й неможливо. Подбаймо про те, що маємо. Щоб у зелені лісів і гаїв, сіл і великих міст звучав голос вивільги – луна від поклику молодого літа.

Серпокрильцепад

Хай яким би метушливим було життя в місті, весняні зміни в природі не залишаються поза увагою його мешканців. Після зимової скутості багато хто з нас помічає приліт шпаків, їхню першу пісню, що найчастіше символізує в місті початок весни. Ще галасливіше про повернення птахів до міста сповіщають серпокрильці. Найчастіше спершу чуєш їхній різкий, пронизливий крик, який на мить розтинає прозору блакить. Самі ж птахи настільки стрімкі, що миттєво уже десь там, поза вашим поглядом. Підвівши голову, озираєшся всюдибіч, а птахів не бачиш. Минає ще кілька днів, і повітряний простір над центральною частиною міст починає заповнюватися блискавичними гомінливими серпокрильцями. Якби не календарний початок травня, на який зазвичай припадає їхній приліт, то можна було би говорити, що з поверненням цих птахів до міст настає літня пора: буйання зелені, цвітіння садів, масова поява комах.

Десь на околицях міста ще можуть з'явитися вивільги і сорокопуди, бджолоїдки і деркачі, та в багатоповерхових забудовах з-поміж перелітних птахів серпокрильці повертаються останніми. Нерідко їх плутають із ластівками, не менш маневровими в польоті й за обрисами дещо схожими. Утім якщо у ластівок політ і легкий, і тріпотливий, то серпокрильці, здавалося б на майже нерухомих крилах стрілами літають у височині, ніби крають небо на шматоч-

ки, в нестримному русі подаючи свій войовничий крик, сповнений наснаги життя. У пошуках поживи серпокрильці можуть за добу долати сотні кілометрів і на відміну від ластівок живляться також уночі на значних висотах, куди розігріте повітря захоплює дрібних комах.

Спорідненість серпокрильців з колібрі, найменшими птахами у світі, спочатку дивує. Але для всіх них характерним є довершений політ: колібрі напрочуд майстерно зависають у повітрі біля квіток, креслячи крилами складні петлі, а серпокрильці – неперевершені майстри швидкого і водночас верткого польоту.

У повітряному океані серпокрильці мають усе для існування, крім одного. Щоб вивести потомство, їм необхідно обрати щось земне, нору або дупло. У містах вони вподобали різні порожнини зі щілинами під карнизми багатоповерхівок. У піддашші деяких споруд птахи гніздяться колоніями і юрмляться навколо в нескінченному хороводі, залітаючи до гнізд та вилітаючи з них.

Місто принаджує птахів своїми особливими умовами, що чимось подібні до природних, і водночас розставляє їм пастки. Тільки в місті із середини травня до початку серпня трапляються випадки, що їх можна об'єднати під загальною назвою – серпокрильцепад.

Чудової травневої днини до твоїх ніг на асфальтовану доріжку з чистого неба грудкою падає серпокрилець. Не одразу й зрозумієш, що сталося. З подивом береш його до рук і бачиш, що це дорослий птах, та й у травні серпокрильці лише починають відкладати яйця, до вильоту пташенят ще далеко.

У запалі шлюбних польотів-переслідувань, попри їхню надзвичайну маневреність, серпокрильці таки наражаються на різні перешкоди: повітряні дроти міських комунікацій, гілки дерев. Достатньо перами крил сильно вдаритися об перешкоду, щоб отримати розтягнення м'язів і втратити здатність літати. Той птах, який упав на асфальт, не мав

переломів крил, і коли його підняли, був іще живий. Його долю остаточно вирішив удар об тверде покриття доріжки, від якого він врешті загинув. Якби він упав на газон, то, можливо, залишився б живим.

Протягом гніздового періоду в деякі роки орнітологам приносять серпокрильців мало не один за одним. Причому дорослі птахи опиняються на землі як у травні, так і в червні чи липні, а наприкінці липня до серпокрильцепаду доєднуються й молоді птахи, зі світлою облямівкою на покривних перах крил. На той час їм ще дуже бракує навичок точної орієнтації в повітряному просторі міст.

Переломи крил у серпокрильців, які потрапили на землю, трапляються нечасто. Зовні птах може здаватися неушкодженим. Проте удар об землю ніколи не минає безслідно. У найкращому випадку птах отримує забиття грудних м'язів, що тимчасово позбавляє його можливості літати. Трапляються і підшкірні гематоми на грудному відділі, розтини шкіри на грудях, травми киля грудної кістки. У таких випадках серпокрильці надовго, як то кажуть, виходять з ладу. Тоді потрібно їм допомогти. Якщо травма помірна, можливо, навіть не доведеться витратити час на підгодовування потерпілого птаха. Відпочивши, серпокрилець знову зможе полетіти.

Прикладів швидкого одужання було чимало. Якось щойно підібраного серпокрильця посадили в коробку з великим отвором, що зімітувало порожнину десь під стріхою. Коробку поставили на підвіконня відчиненого вікна. Птах чітко вмовстився на краю отвору і з годину або трохи більше сидів майже нерухомо. На нього вже менше стали звертати уваги, коли він відштовхнувся від краю і полетів. Перша спроба, щоправда, була невдалою: серпокрилець опинився у сміттєвому контейнері. Його звідти дістали, і вже з рук він спробував злетіти знову. Цього разу він полетів упевненіше, здійснює над будинком і зник за баштовим краном.

Зграя
серпокрильців
чорних
над Одесою

Травмований
серпокрилець
чорний

Злетілий
серпокрилець
чорний після
лікування

Будь-якому птахові, особливо з травмою, потрібен передусім не корм, а вода. Серпокрильці ніколи не сідають на землю, щоб напиться. Воду отримують з корму – комах, павуків, яких ловлять у повітрі. Можуть пити на льоту з поверхні водойм. Травмованому птахові варто піднести чайну ложку або піпетку з водою, обережно притулити до кута рота. Зазвичай спраглий птах обов'язково трохи ковтне води. Якщо не бажає пити, почне струшувати головою. Якщо після кількогодинного перепочинку він не полетить, доведеться його підгодувати.

Ще й досі навіть серед професійних орнітологів побутує думка, що в штучних умовах прогодувати серпокрильців не можна. Киянка пані Надія Батова довела, що доглянути серпокрильців, котрі опинились у скруті, цілком можливо. Варто лише мати трохи терпіння і добре серце. Птахи з цілими крилами, без переломів у неї досить швидко одужували. Найперше вона створювала для них комфортні умови: саджала в порожній невеликий акваріум або коробку, одну стінку яких завішувала грубою тканиною. Як на шкарбкій цеглині під карнизом будинку, серпокрильці чіплялися за тканину й у звичній позі спокійно висіли на ній. Підгодовували птахів шматочками вареного яйця (білком і жовтком), а також сирію яловичиною. Корм не має бути жирним, тому свинину чи баранину серпокрильцям не давали. Додавали іноді м'якого сиру, стежили, щоб він не був жирний чи кислий. Шматочки їжі розміром з горошину обвалювали в сухому кормі, що його використовують для годівлі акваріумних рибок і який складається з висушених дафній або гамарусу. Такий корм містить хітин, потрібний для нормального травлення у комахоїдних птахів.

Спочатку майже будь-якого серпокрильця доводиться годувати силоміць, розтуливши рота і кладучи грудочку корму ближче до кореня язика. Птах ковтає такі грудочки, а, наївшись, викидає чергову порцію. Більшість птахів, яких доглядала пані Надія, дуже швидко навчалися брати корм

з рук, без будь-якого примусу. Для підтримання доброго стану достатньо було годувати серпокрильців тричі на день. Минало близько тижня, і птахи повністю одужували. Аби випробувати сили, «пацієнта» виносили на вулицю і над зеленим газоном витрушували з рук або він злітав з них сам. Із землі злетіти серпокрильці не можуть, їм треба зіскочити з якогось високого місця, щоб у падінні розправити довгі крила. Іноді деякі птахи не летіли, а падали на м'який газон. Тоді ще кілька днів їх підгодовували. Врешті кожний із них повертався в рідну повітряну стихію.

Досвід значно тривалішого спілкування із серпокрильцями є в іншій киянки, пані Наталі Логвин. У клітці розміром 35х60х30 см вона тримала чотирьох серпокрильців, які остаточно втратили здатність літати. Перший птах потрапив до рук у липні 2002 року, другий – на початку серпня 2003-го – невдовзі після вильоту з гнізда, третій – у липні 2005-го, четвертий – у травні 2007-го. Три пташки були вже дорослими, коли зазнали травм. В однієї з них розколовся киль грудної кістки, і її краї значно розійшлися, у другої було пошкоджено і киль, і крило, у третьої – зламалося крило. Стан двох птахів ускладнювався розпухлими суглобами пальців. Після лікування протизапальною маззю «Альгофін» гнучкість суглобів до кінця не відновилася, тому птахи весь час були змушені триматися на дні. У молодого птаха не було ураження ніг, і він полюбляв висіти на дротяній сітці, що обтягувала клітку, вчепившись за неї кігтями.

З міркувань гігієни дно клітки застеляли папером, на який клали також паперові серветки. Їх міняли щодня. Однак коротконогі серпокрильці, повзаючи по дну, забруднювалися рештками посліду, тому час від часу пера черева та підхвістя доводилося обтирати вологою серветкою або обмивати водою.

Пані Наталя стверджувала, що варене яйце і м'який сир можуть бути лише допоміжним кормом для серпо-

крильців. У разі годівлі тільки таким кормом у птахів починається розлад шлунка. Найкращою збалансованою їжею є личинки хрущака малого, яких у побуті називають «борошняними хробаками». Для живлення трьох серпокрильців упродовж місяця потрібно 4–5 склянок цих хробаків, яких можна купити, зокрема, на Пташиному ринку в Києві. Годувати вихованців треба щонайменше тричі на день, а бажано й частіше.

Під час годівлі кожен птах потребує індивідуального підходу. Одному треба підносити одразу купку хробаків на долоні, нахиленій трохи донизу. Птах занурює дзьоба між хробаками і, роззявивши рота, намагається підхопити котрогось із них, рухаючи нижньою щелепою, як підсакою. Іншому серпокрильцю кожного хробака слід давати окремо, підносити до дзьоба. Третій сам з'їдає корму зовсім небагато, і його доводиться догодовувати примусово. У штучних умовах серпокрильці доволі безпорадні, з ними необхідно поводитися дуже обережно.

Усі серпокрильці у спільній клітці були дуже дружними, як і належить зграйним птахам. На ніч вони влаштувалися один біля одного, тулячись головою до голови. Фізіологічний стан у них був настільки задовільний, що впродовж усіх років линяння у птахів відбувалося нормально, а найбільший за розмірами птах, найвірогідніше самець, намагався створити пару з іншою пташиною.

Серпокрильцепад припиняється на початку останнього місяця літа, коли серпокрильці вже не жнуть високу голубінь неба над містами. Птахи залишають населені пункти, забираючи із собою чи не останні звуки літа. Починається передосінній час. Тихими примарами силуети поодиноких серпокрильців можуть майнути серед хмар наприкінці серпня і навіть на початку вересня. Мовчазні, безмовні. А в доброзичливих городян, як згадка про літній серпокрильцепад, залишаються птахи-метеори, котрим люди віддають тепло своєї душі.

Великі проблеми малої гуски

Мала гуска – найменший з усіх видів гусей, поширених у Європі. Загальна довжина її тіла дещо більша за пів метра, розмах крил трохи перевищує метр. Заселяє гуска мала північну частину тайги, лісотундру і чагарникову тундру від Кольського півострова до Анадирської затоки. Зимує в Західній Європі, Малій Азії, Південно-Східному Закавказзі, в країнах Південно-Східної Азії. У минулому неперервна смуга гніздування гуски малої нині перетворилася на ізольовані фрагменти. У багатьох місцях, де ця гуска колись була звичайним птахом, тепер вона вже не трапляється.

Протягом останніх десятиліть світова популяція цього птаха невпинно зменшувалася, і натепер перебуває на критично низькому рівні. Ще 30–35 років тому у світі налічували приблизно 130 тисяч гусей цього виду, нині їх залишилося ледве 30 тисяч. Особливо катастрофічним було зменшення чисельності в Північній Європі: тепер європейська популяція загалом становить 2–3 тис. птахів. У найуразливішому стані популяція гуски малої перебуває в Скандинавії: там, за даними обліків, гніздиться лише 30–35 пар. Залежно від умов гніздування в конкретному році, наприкінці сезону розмноження в Норвегії, Швеції та Фінляндії реєструють тільки 100–200 малих гусок. Для порівняння зазначимо, що в 1950-х роках гніздова популяція виду в країнах Скандинавії сягала майже 10 тис. пта-

хів. Доводиться констатувати, що цей вид гусей – один із небагатьох, яким загрожує зникнення. Міжнародні природоохоронні організації визнають, що лише термінові й ефективні заходи забезпечать збереження цього виду. Міжнародним союзом охорони природи (МСОП – IUCN) гуску малу віднесено до категорії «вразливий вид» не лише на європейському, а й на світовому рівні, тобто це вид, який опинився перед високим ризиком зникнення в дикій природі загалом. Її включено також до переліку видів, які перебувають під охороною Конвенції з охорони мігруючих видів диких тварин (Бонська конвенція) та Конвенції з охорони дикої фауни і флори та природних місць існування в Європі (Бернська конвенція).

У місцях гніздування гуски малої суттєвими є чинники непокою і деградації угідь, істотна загроза від лисиці і песця, позначається випасання стад північного оленя в гніздових біотопах, трапляється нелегальний відстріл гусей. Однак, як вважають орнітологи, всі ці причини не можуть наблизити гуску малу до межі зникнення в Скандинавії. Загрозлива ситуація з найменшим європейським видом гусей склалася, ймовірно, найперше внаслідок полювання в місцях їхньої зимівлі і перельоту. Для такого висновку в орнітологів були серйозні підстави.

Якось у рамках програми з відстежування маршрутів сезонних міграцій гуски малої за допомогою супутника, що її виконували в Норвезькому інституті досліджень навколишнього середовища, п'ятеро гусей малих, які гніздилися в Скандинавії, було відловлено, закільцьовано і споряджено радіопередавачами.

Згодом троє з цих птахів мігрували на південний схід, схоже, в район зимівлі на Каспії, а двоє – на південний захід, до лиманів біля узбережжя Егейського моря. Лише один птах із закільцьованих гусей успішно перезимував і повернувся до району гніздування в Норвегії, інших було, як вважають природоохоронці, відстріляно на шляху.

*Доросла
гуска мала*

хах до місць зимівлі. Одне з кілець надіслав мисливець, який зняв його з убитого птаха, що свідчить про високий рівень загибелі гусок малих на шляхах міграції й у місцях зимівлі.

Майже половина життя цих гусей минає в перельотах: навесні – на північ, до місць розмноження, восени – на південь, до районів зимівлі. Весняна й осіння міграції загалом тривають пів року. Загальна відстань, яку щорічно долають гуси, становить 7–8 тис. км. Мігрують гуси малі довгими кидками по 1,0–1,5 тис. км, між якими вони роблять тривалі зупинки для відновлення сил. У невеликій кількості птахи зупиняються в Угорщині.

Міграційні шляхи гусей малих пролягають і території України-Русі, за винятком хіба що східного регіону. Деяка частина птахів залишається на зимівлю в північно-західних районах Причорномор'я та Приазов'я. У м'які зими біля Сиваша спостерігають окремі зграї цих птахів чисельністю 300 особин і більше.

Рідкісність гуски малої зумовлена її високою чутливістю до будь-якого негативного екологічного чинника, тому потрібна особлива увага до цього птаха. Хоча цей вид гу-

сей перебуває під охороною в більшості країн Європи й Азії, гуска мала часто потрапляє під постріли мисливців, бо її плутають із гускою білолобою. На перельоті гуси малі нерідко утворюють мішані зграї з білолобими, від яких вони дещо відрізняються розмірами, пропорціями, деякими деталями забарвлення оперення і неоперених частин тіла, а також голосом. Утім на значній відстані і за поганого освітлення ці два види гусей розрізнити складно.

Тож як не сплутати гуску малу з її більшою родичкою – гускою білолобою? Передусім порівнюючи розмір тіла, якщо вони летять у мішаних зграях. Придивившись ще уважніше, спостерігши пильніше характер польоту, ці види гусей таки зможете відрізнити один від одного: в гуски малої помаху крил частіші, у повітрі вона верткіша. Під час польоту також можна помітити, що шия у малої гуски коротша, і тому здається товщою. Коли ж птахи підлітають ближче, стає помітним, що чорні смуги і плями на череві в гуски малої більші, але їх менше ніж у гуски білолобої.

Гусей малих, які сидять, визначити легше. Розглядаючи у бінокль або ж без нього з близької відстані, коли вони пасуться на полях з озиминою, гуску малу можна відрізнити за особливою ознакою – вузьким кільцем голої шкіри жовтого кольору навколо очей. Ця ознака властива як дорослим, так і молодим птахам. Окрім того, в дорослих гусей малих білий колір на лобі доходить до умовної вертикальної лінії, яка тягнеться вгору від заднього края ока, а в гусей білолобих біле забарвлення закінчується на рівні лінії переднього краю ока. Однак у деяких особин гуски білолобої буває нечітко виражене жовте кільце навколо очей, а біла пляма на лобі поширюється далі, ніж звичайно.

Ще однією характерною ознакою гуски малої є те, що складені крила у птахів, які сидять, дещо заходять за обріз хвоста. Досить прикметний у зовнішності гуски малої її дзьоб: він помітно коротший і має обриси трикут-

ника. У неї коротша шия, ніж у гуски білолобої, а обриси голови і тулуба округліші. Крім того, оперення в гуски малої загалом темніше.

Аби впевненіше відрізнити гуску малу від білолобої, необхідно знати про відмінності в голосах цих птахів. У гуски малої крик вищий за тональність – дво- або три-складове не надто гучне верещання, тоді як у гуски білолобої крик схожий на гавкіт, до того ж голосніший.

Для збереження гуски малої і відновлення її чисельності в місцях розмноження потрібна сувора охорона, що зменшить антропогенний вплив, а створення мережі сезонних заказників на шляхах перельотів суттєво підвищить шанси на виживання під час виснажливої міграції. Крім того, особливу охорону слід запровадити в районах зимівлі, передусім у місцях ночівлі, відпочинку і живлення гусей. Безумовно, важливим є регулювання режиму полювання. Спостереження допомогли з'ясувати, що гуси малі летять з місць відпочинку до місць живлення раніше і повертаються назад пізніше, ніж інші види гусей.

Значну допомогу в розпізнаванні гусей малих можуть надати різноманітні польові визначники птахів, які мають описи будь-яких їхніх вікових і статевих груп упродовж року і містять дані про найхарактерніші відмінності між подібними видами. Такі книги призначено для визначення птахів у природі без відстрілу або відлову.

Таємнича жовна чорна

Високі стрункі сосни оточили зусібіч лісову вирубку, яка почала заростати молодими берізками і висадженим низькорослим сосняком. У невеликій низині з-за соснових стовбурів вийшли на узлісся зеленокорі осики, на яких з протилежного боку галявини поглядають висококронні гіллясті дуби. У відкритий простір вирубки через вінця виднокраю летється сонячне світло, зазирають білобокі купчасті хмари, накочується блакить неба. Там зблискує свіже павутиння, там граються в польоті бабки, там перелітає з квітки на квітку метелик, сюрчать коники, щось легенько шарудить у кошлатій траві...

За кілька кроків від вирубки вглиб лісу все інакше — різкі й прозорі тіні від дерев і кущів творять таємничість, загадковість. Здається, що в найгустіших тінистих місцях ховається справжній господар цього рослинного світу — казковий лісовик.

Зовсім несподівано з того густого затінку на окрему сосну, яку залишили на вирубці, вилітає чималий геть чорний птах, такий незвичний... І виникає враження, що то лісовик зі своїх тінистих покоїв послав вартового подивитися, чи все гаразд у лісовій господі. Тим вартовим лісу є жовна чорна, доволі рідкісний, потайний птах.

Птахи з повністю чорним оперенням часто мають додаткові особливості вбрання, які створюють їм своєрідний, навіть ошатний чи поважний вигляд — інтенсив-

ний різноколірний металічний полиск, яскраво забарвлений або особливої форми дзьоб. Завдяки цьому вони стають помітнішими. У забарвленні жовни чорної також є особливі риси: у самця – червона «шапочка», в самки – червона пляма на потилиці. Та чомусь ці ознаки не надто впадають в очі. А білуватий колір дзьоба і райдужної оболонки не додає особливої вишуканості. Навпаки, це ще більше підкреслює чорноту птаха, наче він і справді є абсолютною чорною тінню, уламком гілки або наростом на темному стовбурі. На сіруватій деревині оголених від кори стовбурів цей чорний птах ще якось виділяється, та й то наче обгоріла, обвуглена гілка.

Ворогів у жовни чорної небагато: на неї може полювати яструб великий, а на гніздах – куниця лісова. В цього птаха чудове захисне забарвлення, яке добре маскує його в густих тінях старого лісу.

Нічого не знаючи про жовну і натрапивши на неї уперше, відразу помітите риси, що нагадують строкатих дятлів. Вона легко тримається на вертикальних стовбурах, учепившись кігтями й зіпершись на хвіст, так само вільно рухається короткими стрибками вгору по стовбуру. Жовна чорна і є дятлом, найбільшим дятлом нашої фауни, масою понад 350 г.

Крім означення цього птаха, в назвах ще двох видів дятлів, поширених у лісах нашої країни, використовують слово *жовна*. У словниках української мови зазначено, що слова *дятел* і *жовна* є синонімами, з яких перше нині вживаніше. Втім птахи, за якими в науці закріпилась назва *дятел*, мають строкате, зазвичай біло-чорне забарвлення, а у птахів з назвою *жовна* оперення строкатістю не вирізняється.

Походження слова *жовна* пов'язують, по-перше, зі словом *жовтий*. Хоч як це дивно на перший погляд, у цьому є логіка, бо в оперенні двох інших видів жовн справді є жовтий або зеленкувато-жовтий кольори. Жовною інко-

ли називають і вивільгу, що належить до горобиних птахів і самець якої жовто-чорний. Ці види спочатку, вірогідно, й стали називати жовною. А згодом це слово пов'язали переважно з майже суцільночорним птахом. По-друге, вважається, що назва жовна може походити від давнього слова у значенні *довбати* або *колоти*, які точно відображають особливості поведінки птаха. Цікаво, що й застаріле слово *жовнір* може бути спорідненим зі словом жовна. Жовнірами в минулих століттях називали вояків, на озброєнні яких була рушниця зі штиком, щоб колоти супротивника. Так само і жовна чорна видовженим загостреним дзьобом, наче багнетом, дуже легко проштрикує, точніше розкльовує, деревину.

У польоті цей птах радше нагадує грака або ворону, ніж дятла. Незвично спостерігати, як жовна чорна пролітає над галявиною: на відміну від інших дятлів, зовсім не втягуючи голову в плечі, майже не переходить на пірнаючий політ. Пряма траєкторія руху досягається періодичними частинами помахами крил – так птах уникає спусків у повітрі. Він наче зісковзує вниз лише перед тим, як сісти на стовбур або приземлитися. Через велику голову на витягнутій шиї одразу видно, що це не вороновий птах, а саме жовна чорна. До птаха, який примостився на окоренку, можна обережно нищечком підкрастися, ховаючись за стовбурами. Підпустить він до себе метрів на 6–7, і ви роздивитесь зосереджений вираз його чудернацьких білих очей. Він обстежуватиме кору, весь час контролюючи ваші рухи. Спробуєте підійти хоч трохи ближче – птах ураз здійметься і розчиниться в гущавині лісу.

До систематичного роду, з яким пов'язують жовну чорну, належать ще шість видів жовн, два з них поширені у східній частині Південної Азії, решта – у Північній та Південній Америці. Вважають, що саме Південноамериканський континент є місцем виникнення дятлоподібних птахів, серед яких налічують понад 200 видів.

Доросла самка
жовни чорної

Дорослий самець
жовни чорної

Самець
жовни чорної
біля дупла
з виводком

Жовна чорна трапляється в лісовій смузі Європи і північної частини Азії, здебільшого в тайзі. В Україні-Русі вид поширений на Поліссі, в Карпатському регіоні, по заплавлених лісах Дніпра і Дністра заходить у Лісостеп, зареєстрований як гніздовий у пониззі Дунаю. Оселяється в старих соснових і сосново-дубових лісах, у Карпатах – також у смерекових, ялицевих і букових масивах.

Жовну чорну помітити нелегко, та сліди її діяльності можуть точно вказати на присутність птаха у вашій місцевості. Якщо у хвойному лісі зростають купками осики або берези і поміж них є висохлі дерева, то жовна неодмінно зверне на них увагу і залишить там свою «візитівку». Надто вже вона охоча видовбувати ряди отворів у змертвілій деревині м'яких порід.

Буває, що стовбур усохлої нетовстої осики знизу догори аж рясніє дірками різного діаметра, найчастіше до 4–5 см. Наче потужний перфоратор, діривить жовна й підгнилі стовбури сосен. Такі дірки є незаперечним доказом, що десь неподалік тримається жовна чорна. Дуже часто саме за цією прикметою орнітологи виявляють нові місця потенційного гніздування цього дятла.

Жовна чорна – осілий птах, лише незначна частина особин удається до сезонних кочівель. Шлюбні пари зберігаються протягом кількох років. Гніздова ділянка однієї пари охоплює щонайменше 100 га, а найчастіше – декілька сотень гектарів, залежно від того, наскільки вона багата необхідним кормом.

Із початком шлюбного періоду жовну чорну виявити легше. Наприкінці лютого птахи обох статей починають стукотіти по висохлих деревах. Звук від стукотіння дуже характерний, значно відрізняється від подібних звуків решти дятлів, бо має більшу частоту і вищу тональність, птах наче кудись поспішає. Чути стукотіння далеко, воно лунке, повторюється кілька разів. Ідучи на цей звук у завмерлому зимовому лісі, неодмінно натрапиш на виконавця.

Не менш енергійні в жовни чорної і голосові поклики. Вони різноманітніші, ніж у дрібніших дятлів. У шлюбному азарті жовна подає різкі свистові трелі і крики, що доволі дикувато звучать серед мовчазних дерев. Посилена голова активність може починатися ще до стукотіння по сучостою. Крім згаданої подоби пісні птахи спілкуються й за допомогою інших різких, коротких, але доволі високотональних покликів.

Дуплоробна активність жовни чорної дуже значна. Птахи для гніздування можуть займати одне й те саме дупло впродовж кількох років і водночас десь неподалік влаштовують нове, в якому загніздяться згодом. Видовбуванням гнізда займається переважно самець, хоча й участь самки є помітною. Дупла птахи будують наприкінці березня, триває цей процес упродовж 10–20 днів. Найчастіше гнізда розмішені на висоті понад 10 м у високостовбурних старих борах – навіть вище за 25 м.

Льоток дупла, де гніздиться жовна чорна, не округлої, а овальної форми, розмір його від 8 до 14 см, що значно більше ніж у дуплах інших дятлів; глибина дупла сігає 25–55 см, ширина – до 25 см. Така собі міні-комора у верховитті.

У квітні птахи відкладають кладку з 3–5 яєць. Яйця білого кольору, що властиво багатьом птахам, які гніздяться в дуплах. Попри значні розміри жовни чорної, тривалість насиджування яєць така сама, як у дрібних горобиних птахів, тобто 12–13 днів. Пташенята, що вилуплюються голими і сліпими, залишаються у гнізді доволі довго – близько місяця і вилітають з нього приблизно на початку червня. За забарвленням молоді самці та самки ще у гнізді відрізняються так само, як і дорослі, що трапляється у птахів нечасто. Однак на червоних ділянках оперення у молодих є чорні риси. Після вильоту пташенят сімейні групи деякий час тримаються всі разом, а потім молоді птахи починають кочувати самостійно у пошуках нових місць гніздування.

Улюбленою поживою жовни чорної є різні види мурашок. Аби здобути їх, птахи розкопують мурашники, прокладають у них довгі ходи. Саме біля мурашників на цього дятла можна натрапити найчастіше. Та про загрозу мурашкам від жовни чорної мова не йде, надто вже нечисленний цей птах. В Україні-Русі гніздяться лише 5–9 тис. пар. Значну користь приносить жовна чорна, знищуючи осередки розмноження шкідників дерев, що виникають серед сухостою. Живиться короїдами, вусачами, заболонниками, видовбує їх зі стовбурів.

Важливе позитивне значення цього птаха полягає не лише у скороченні чисельності комах-шкідників. Порожнини, які виникають у стовбурах дерев від морозобою, ударів блискавки, внаслідок природного гниття деревини, в окультурених лісах трапляються нечасто. Тож дупла, зроблені жовною чорною, охоче використовують для гніздування інші рідкісні види птахів – качка-гоголь, голуб-синяк, сиворакша євразійська, сич волохатий, жовна зелена, які потрапили до Червоної книги України. Залишені дупла жовни чорної використовують і кажани – одні з найуразливіших тварин.

Суцільне вирубування стиглих лісових масивів є головним чинником негативного впливу на жовну чорну. Ускладнює ситуацію те, що для оселення птахи потребують значних площ старого лісу. Збереження таких лісових масивів – це запорука виживання найбільшого дятла нашої фауни.

Жовни дуже прив'язані до рідних місць гніздування. Проте не тільки на Поліссі, а й у лісостепу і подекуди в перелісках степу можна натрапити на цих незвичних птахів. Деякі з них туди залітають, а на Правобережжі інколи й гніздяться. Якщо вам пощастить їх побачити, вважайте, що зустріли справжніх охоронців пралісів, посланців пращура-лісовика, котрий наказав своїм вартовим оглянути свої колишні, а, можливо, й майбутні володіння.

Очеретянка велика — господарка очеретів

Улюблене місце оселення очеретянки великої, звісно, це очеретяні зарості, ті, що густіші. Проте наскільки вона вимоглива до густоти заростей, настільки неперемінлива, коли мова йде про їхні розміри. Тож очеретянок великих, які повернулися із зимівлі, можна побачити вже наприкінці квітня — на початку травня і в неозорих очеретяних хащах на мілководдях водосховищ, і у вузьких смугах очерету, що росте вздовж меліоративних каналів, навколо стариць, озер, ставків.

Очеретянка дроздова, її ще й так називають, — птаха дуже голосиста. Та, здається, зовсім не через її голосистість у цій назві є порівняння з дроздом. Просто вона найбільша з усіх видів очеретянок, які трапляються в нашій країні, і розмірами подібна до дрозда співочого: має некороткий хвіст, міцний дзьоб, тілом немала, навіть забарвленням схожа на дрозда, хоча в нього на нижній частині тулуба є темні плями, а в очеретянки їх немає.

Після прильоту очеретянок великих їхня голосна тріскотлива, без надмірної вишуканості пісня починає лунати по всіх очеретах. З одного місця можна почути голос одразу кількох самців, котрі співають, умоствоившись на високих стеблах очерету. Підпускають вони до себе людину доволі близько: можна побачити, як у птаха під час співу надувається горло, і на ньому ворухиться настовбурчене пір'я. Пісня — вказівка на те, що найближча територія зай-

нята самцем, який співає, а тому іншому самцеві сюди краще не потикатися, інакше отримає стусанів. Сутички між самцями трапляються нерідко, проте без кровопролиття.

Вокальні старання самця винагороджуються, звичайно ж, появою самки, яка обирає для влаштування гнізда якийсь потайний куточок на висоті від 10 см до півтора метра над водою. Тут самка протягом 3–5 днів майструє гніздо-кошик, вмонтовуючи в його стінки, неначе арматурні прутки, кілька стеблин очерету, обплітає їх волокнами з рослин. Весь будівельний матеріал у неї «під рукою», чи то пак під дзьобом – листя і стебельця різних рослин, рослинний пух, павутина, найм'якшими рештками вона вистеляє внутрішню частину гнізда. Влаштуванням гнізда птахи займаються зазвичай у середині травня, коли молодий очерет ще росте, тому разом із ним «тягнеться» вгору і нещодавно вимощене гніздо. Утім буває й так, що вода піднімається у невстановлений для цього природою час, наприклад на водосховищах, заповнення яких регулює людина, заливає гнізда з кладками яєць, і вони гинуть.

Хоча у вимощуванні гнізда, а потім і в насиджуванні яєць самець безпосередньої участі не бере, та він зайнятий не менш важливою справою – контролює усе і повністю. По-перше, майже цілісний день співає, оберігаючи в такий спосіб гніздову територію від вторгнення інших самців, а по-друге, в перервах між співом супроводжує самку під час пошуку матеріалу для гнізда, здійснюючи контроль над партнеркою. Голосний спів самця призначений і для усолоджування слуху хазяйновитої самки, яка старанно порастється біля гнізда. В цю справу вона занурена з «головою» і не виявляє бажання контролювати самця, тому він завзятим співом інколи приваблює на свою територію другу партнерку, а потім, трапляється, ще й третю. Але доля цих самок, з погляду людини, незavidна. Наспівавшись досхочу, самець врешті-решт бере участь у виховуванні лише пташенят, які з'являються згодом у гнізді

Очеретянка
велика
під час співу

Пошуки місця
для влашту-
вання гнізда

першої самки, «додаткові» самки вигодовують своїх нащадків самотужки і роблять це досить успішно. Цей «вибрик» природи, що називають полігамією, є цілком раціональним – так вид очеретянка велика реалізує свій потенціал розмноження для підтримання чисельності на високому рівні, особливо коли корму для вигодовування пташенят удосталь.

У кладці очеретянки великої міститься 3–6 зеленкуватих з темними плямами яєць, що їх насиджує самка впродовж 12–14 днів, стільки само днів пташенята тримаються у гнізді. Після цього куцохвості, жовтороті пташенята зльотки залишають гніздо. Самка в цей час, трапляється, кидає самця, доручаючи йому завжди голодних пташенят,

яких він і догодує, а сама влаштує нове гніздо і робить другу кладку – чергова «витівка» природи, щоб забезпечити високу чисельність цього птаха. В інших випадках влаштування нового гнізда самка поєднує з підготованням пташенят першого виводка.

Очеретянка велика хоча і коловодний птах, однак не водоплавний. Проте життя біля води розвинуло в неї деякі здібності плавця. Пташенята очеретянки, які тількино залишили гніздо, літати ще не вміють і намагаються міцно триматися лапами за стебла рослин, та нерідко можуть шубовснути у воду. До рятівного очерету вони дістаються плавом, як, до речі, і дорослі птахи, котрі з якихось причин опиняються у воді.

Головну здобич очеретянки великої становлять зазвичай комахи, бо вона комахоїдний птах, який збирає корм як на рослинах, так і здобуває його у повітрі: ловить бабок, метеликів, комарів тощо. Але, буває, свій раціон вона урізноманітнює рибною стравою, спритно вихоплюючи з води мальків, а інколи виловлює і дрібних пуголовків.

Залишають нас очеретянки великі тишком-нишком наприкінці серпня – на початку вересня, накопичивши заздалегідь достатньо жирових запасів, щоб дістатися до далеких місць зимівлі в Африці, за екватором. Без їхнього повернення весною на гніздування наші водойми, мабуть, залишилися б майже безмовними, й очерети лише сиротинно шурхотіли б сонячної пори, позбавлені потужної енергії гучної пісні цих птахів.

Скромний ремез-працелюб

У бажанні побачити щось незвичне в природі ми дуже часто звертаємо увагу на заморські краї, навіть не здогадуючись, що зовсім поряд з нами існують не менш дивні створіння. Найдрібнішими птахами люди найчастіше називають американських колібрі й дивуються, коли говориш, що такі самі дрібні пташки живуть майже біля кожної водойми нашої країни. Мова йде про ремеза – пташину масою не більше за 7–11 г яка своїми звичками навіть перевершує колібрі: якщо заокеанським екзотичним пташкам для влаштування гнізда потрібні цупкі галузки на дереві, то ремезу достатньо однієї тоненької довгої гнучкої гілочки.

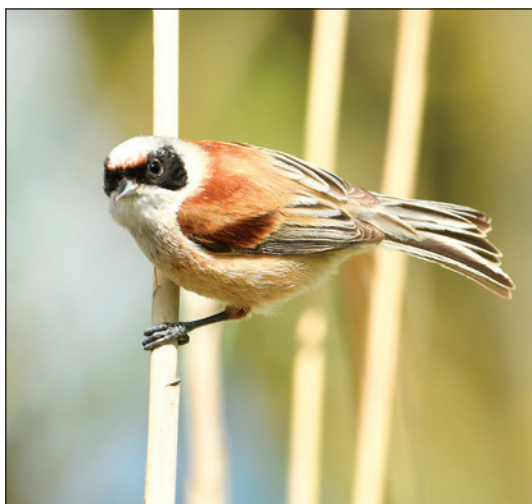
Не надто яскраве забарвлення і скромна поведінка нашої міні-пташки, мабуть, стали причиною того, що вона мало кому потрапляла на очі, з нею не пов'язані якісь надоригінальні автентичні українські назви. У науковій літературі за нею міцно закріпилася назва німецького походження, тобто *ре́мез*, що означає *очеретяна синиця*, а в латині додають ще й означення від слова *pendulus* – *обвислий; той, що звисає*. Повна латинська назва – *Remiz pendulinus*, імовірно, вказує на особливу звичку ремеза розмішувати гніздо на звислих гілочках-лозинках. Але й сама пташка може акробатично зависати на найтонших галузках дерев і кущів або на очеретинах, учепившись у них лише однією ногою. На зразок німецького варіанта в нашій мові ремеза ще називають *болотяною синицею*.

Він справді є найближчим родичем типових синиць, та нерідко його і кілька найспорідненіших видів у Африці виділяють в окрему, особливу родину Ремезових.

Поширений ремез здебільшого у помірній кліматичній смузі – від Центральної Європи на схід аж до Японії і Китаю. У південній частині цього простору він осілий або тільки кочовий, а в північних районах – перелітний. В Україні-Русі ремези можуть зимувати в невеликій кількості за м'якої погоди, проте більшість гніздових птахів відлітають у південніші регіони.

Коли в природі минає період майже рівносильного протиборства зими і потеплінь, коли весна починає дихати вільніше і щодня відчутніше, тоді на початку квітня з'являються ремези. Їхній приліт не порівняєш із прильотом лелеки білого або ластівки сільської, жайворонка або гусей, навіть не більші за ремеза вівчарики демонструють свою появу значно виразніше. Дрібненькі розміри, невигадливе забарвлення, тихесенький голосок, сумирна поведінка перетворюють ремезів на пташок-невидимок. Увесь час вони тримаються в гущавині рухливих від вітру звислих гілок верб, гінкому галуззі тополь, серед стебел густого очерету. Відблиски світла від близької води, мереживо яскравих і затінено прозорих плям, створене гіллям, надійно ховають ремезів на їхніх гніздових ділянках.

Слави собі ремез зажив не шлюбним гучногоссям, не якимось ефектним залицанням до своєї пари, що характерно для інших птахів. Ремеза вирізняє надзвичайне вміння лаштувати особливої форми гніздо, гніздо-рукавичку, гніздо-гойдалку. Жоден, жоден інший птах у нашій фауні не здатен створити такий досконалий витвір гніздобудівного мистецтва. Своє гніздо ремез підвішує на кінці тонкої, але міцної гілочки, надійно припасовує легкі сухі стеблинки трав до неї, сплітає з них ажурний міцний каркас, а потім наповнює проміжки найлегшим матеріалом – рослинним пухом з верб, тополь, торішніх суцвіть-качалок

Ремез
звичайний

Гніздо
майже готове

рогозу. За допомогою пухонабивного прийому ремез створює унікально легку і водночас міцну рослинну повсть.

Такий спосіб розміщення і будівництва гнізда спрямований на забезпечення захисту майбутніх пташенят: по тонкій довгій гілочці до гнізда не дістанеться жоден із четвероногих хижаків, за неї майже неможливо вчепитися і пернатим хижакам, зусібіч повністю закрите гніздо не дає викотитися яйцям і випасти пташенятам під час розгойдкування. Дрібна пташка захищає своїх пташенят надзвичайним працелюбством, тче для них особливе гніздо. Це вміння відобразилося в кількох її місцевих назвах – *рукавічка, шві́чка, вовня́на*.

Майструвати гнізда ремези починають у травні, саме тоді, коли вдосталь матеріалу для їхніх бавовняних кубельць. Вимощують гніздо птахи впродовж двох-трьох тижнів, причому, за останніми дослідженнями, цим займається тільки самець. Він починає лаштувати кілька гнізд і добудовує до кінця лише ті, які почали відвідувати самки. У ремезів зазвичай моногамні стосунки між самцем і самою, але часто декілька гнізд одного самця займають різні самки. Трапляється, що одна самка відвідує гнізда кількох самців.

Поява незвичного гнізда-рукавички якраз і видає присутність птахів, ним починають цікавитись люди – гнізда ремези розміщують на висоті від одного до десяти метрів. Нерідко гілочки з повністю збудованим незвичним гніздом відпочивальники зламують, щоб забрати з собою. Після такої цікавості з боку людини наполегливі ремези змушені все починати спочатку. Чомусь тим колекціонерам гнізд невтямки, що одним миттєвим переламуванням гілочки вони знищують багатоденну роботу пташок, які дрібніші від людини в кілька тисяч разів. Десь наприкінці липня таке гніздо можна взяти без шкоди для птахів, бо використовують вони його для виведення пташенят лише раз, наступного року влаштують інші гнізда.

Ближче до кінця травня настає розпал відкладання яєць, вони білого кольору, в кладках їх нараховують до 6–8. У ремезів бувають складні шлюбні стосунки. Кілька самок, приваблені одним самцем, обирають по гнізду, відкладають у них яйця і починають насиджувати поодиночі. Оскільки самка може відкласти яйця не тільки у своє гніздо, а й у сусідні, то нерідко на території самця виникають бездоглядні кладки, одну з яких він починає насиджувати без допомоги самки. Інші з таких нічийних кладок залишаються ненасидженими, їх може бути стільки, скільки і доглянутих. Насиджування триває приблизно два тижні.

У розрізі по висоті у площині вхідної трубки-пальця гнізда ремеза нагадують дупла в деревах, де гніздяться справжні синиці. Ремезенята, побільшавши, визирають з гнізда-рукавички, точнісінько, як із дупла. Батькам залишається тільки встигати приносити корм – дорослих комах, їхніх личинок і лялечок, павуків. Затишне гніздо пташенята залишають у віці приблизно трьох тижнів.

Ремезенята забарвлені ще скромніше, ніж їхні батьки. Якщо в дорослих хоча б спина та верх крил каштанові і на очах чорна маска, то зльотки однотонного найневизначнішого світло-бурого кольору, завдяки якому вони геть губляться серед гущавини заростей уздовж водойм і на болотах.

Сімейні групи ремезів після вильоту пташенят деякий час тримаються неподалік гніздової ділянки, а згодом вони починають кочувати по прибережних угіддях до вильоту у вересні – жовтні.

У давнину виникли повір'я, пов'язані зі здатністю ремеза будувати виняткової форми гніздо. Для людини було незбагненним, як така тендітна птаха може самотужки майструвати таку складну й міцну споруду. Уявлялося, що їй у цьому допомагають таємничі сили, духи водойм і дерев. Допомігши пташці у виготовленні гнізда, ці сили, начебто, і далі обов'язково турбуються про неї, навіть

можуть оселятися в таких гніздах. Тож, за одним повір'ям, гнізда ремеза є чудодійними, бо зроблені надприродним способом. Але також побутує вірування, що гніздо ремеза, як і павичеві видовжені пера надхвістя з райдужними плямами, можуть притягувати щось недобре в дім, куди його принесли. Звісно, що це забобон, але ж як удаło інстинктивне працелюбство ремеза спрацьовує на його захист – не чіпай малого і його гнізд, інакше не матимеш добра. Може, хай і далі в уяві зарозумілої людини залишається цей острах. Людина без остраху може стати безжальною до менших за себе і до подібних собі. А ремез таки вміє викликати повагу до себе. Яка чудова пташина ремез!

Безкризова синиця велика

Щось незрозуміле іноді коїться в лісі людських думок, схоже на захворювання на грип, епідемію, та й годі. Часто балачка між людьми скочується на сутужні справи, кризові явища. Чи то сезон такий особливий у людей настає – заворот думок від надмірних бажань.

А тим часом, попри будь-які сезони, чи то літо, чи то зима, живе поряд бадьора, жвава, рухлива, допитлива, товариська, кмітлива лісова пташка – синиця велика. Без остраху зазирає до вас у вікно взимку, дзвінко й весело сповіщає піснею про настання весни, водить галасливі виводки своїх пташенят улітку, згуртованими зграйками відзначає настання осені. Хіба в такої пташини може бути бодай колись криза, бо вона завжди зайнята корисною для природи справою, дарма теревені не править. Маса пташки всього 20 г, а оптимізму в ній на десятьох, і не синиць, а людей. Придивіться до цієї жовтогрудої, зеленокрилої, білощокої, з чорною головою з синім полиском пташини, і ваша так звана криза здрібніє, почне танути від доброго почуття до синички, яка випромінює життєрадісність.

Завзяття синиці може дуже згодитися в садівництві, бо живиться вона комахами, з яких 90 % – це шкідники врожаю. Щодня одна пташина з'їдає комах майже стільки, скільки важить сама, а в період вигодовування пташенят здобуває їх навіть більше. До 400 разів на день пара синиць приносить корм голодним пташеняткам, за понад

Синиця велика

двотижневий період вигодовування синичат звільняє від шкідників майже чотири десятки плодкових дерев. А виводків у синиці буває два на рік: у травні та наприкінці червня.

До місць гніздування синиця невибаглива, може зазирнути в тріщину в цегляній стіні й там виявити придатну порожнину, може знайти отвір у трубі й облаштувати гніздо на рівні або й нижче рівня землі, але найзвичнішим житлом для неї є дупла і штучні гніздівлі. Найголовніше для синиці, щоб усі ці місця були затишними, без щілин, тобто без протягів, бо вона починає облаштовувати свої гнізда із середини квітня, а то й раніше, коли дуже ймовірно є повернення холодів. Гнізда вимощує з моху, а всередині обов'язково вистеляє шерстю. В одній кладці може бути до 16-ти яєць.

Про свої санітарні обов'язки синиця не забуває й узимку. За короткий зимовий день обстежить тисячі гілочок на деревах і кущах, стовбури, пеньки, стоси дров, купи хмизу і знайде 15–20 тис. яєць шкідливих метеликів та ін-

ших комах. Загалом упродовж зими одна пташка знешкоджує понад 20 млн яєць і лялечок. І такої роботи навкруги сила-силенна, аби тільки впоратися.

У звичках синиці – отримання вигоди від близького існування поряд з людиною: скуштувати соняшникового, гарбузового або кавунового насіння, поласувати вітаміном «це» – сальцем, м'ясцем, ковбасцем. Хіба можна відмовити їй у цьому за всі її послуги? Але ці ласощі мають бути дієтичними – несолоними і несмаженими.

Будь-якої погоди синиця велика у пошуку, в русі, до всього вона вміє при звичаїтися і водночас зробити корисне й додати радості іншим.

Незвичний вирій білого лелеки

Тиха сільська вулиця поринає в густі вечірні сутінки. Обійстя рядком поставали на підвищенні понад заплавою Ірпеня. У хатах уже засвітили. Спокій повільно заповнює принишклі садки. На дальньому кутку щось розбуркало собаку, який спочатку завзято, а потім тихіше відробляє гавканням господарський харч.

Найближчий край вулиці закінчується біля старого лісу, над яким розгорнувся густо-синій оксамит неба з першими блискітливими зорями. Сонце вже сховалося за край небосхилу і звідти вирає у прозорому дзвінкому повітрі рожевою барвою. Неширока рожева смуга при обрії швидко змінюється дещо ширшою блакитною смугою, що вливається у синьо-чорну ніч.

Останні промені зниклого за обрієм сонця забарвлюють у рожевий колір лелеку білого, що влаштувався високо на бічній гілці майже всохлого осокора. Птах умостився на ночівлю. Ще кілька хвилин — і скрізь запанує ніч, усе навколо огорне холодне оціпеніння, лелека перетвориться на білувату дивну примару.

Згаснуть останні світила, і стане зовсім зимно, бо все відбувається в селі Білогородці поблизу Києва в перших числах грудня. І хоча снігу майже немає, нічний мороз уже шпарко хапає за голі руки.

Дуже незвично натрапити на такого птаха зимової пори: лелеки відлітають до вирію у Південній Африці вже наприкінці серпня. Але ж лелека білий ось, у грудні, на осокорі.

Утім про випадки зимівлі окремих лелек білих по Україні-Русі орнітологам повідомляють мало не щороку. Буває, птахів бачать у різних областях в одну й ту саму зиму, таких поодиноких зимувальників трапляється до двадцяти по країні. Найчастіше в нас залишаються травмовані птахи, які зазнали ушкоджень від пострілів або зіткнення з лініями електропередачі та втратили здатність літати навіть після загоєння ран на м'яких тканинах.

Не відлітають до африканських зимівель іноді зовні цілком здорові птахи, для яких політ не є проблемою. Найімовірніше, у них відбуваються якісь порушення фізіологічного стану, що гальмують інстинкт далекої міграції.

Згаданий птах, який трапився в грудні неподалік Києва, схоже, мав саме таку ваду. Він щодня вранці залишав гілку осокара, де ночував, і перелітав за кілька сотень метрів на високу скирду в заплаві Ірпеня. Від неї далеко не відлітав. Головною поживою на той час йому, мабуть, слугували миші, що збіглися з навколишніх полів до скирди. Лелеці згодиться майже будь-який тваринний корм, і він доволі вправний мишолов.

Для підтримання сил холодної пори птахові потрібно чимало мишохвостого корму. До випадання глибокого снігу в середині грудня він ще якимось тримався, а коли сніг вкрив поля та скирду і мишам стало легше ховатися, то лелека зник, в один з вечорів не повернувся на ночівлю на осокорі.

Інколи в одному місці на незвично холодну зимівлю збираються по кілька лелек білих. Про такий випадок повідомив орнітолог Олександр Архипов, який живе біля Кучурганського лиману на Одещині. Там взимку трималися групою одразу три лелеки. Птахи вільно літали, днювали біля очеретів, де мабуть, знаходили сякий-такий корм, оскільки в цій частині Одещини снігу взагалі буває мало. Із зовнішнього вигляду птахів було зрозуміло, що їм як сутужно. Холод не так би дошкуляв, якби їжі було вдосталь. Врешті до середини зими зник один із птахів, не-

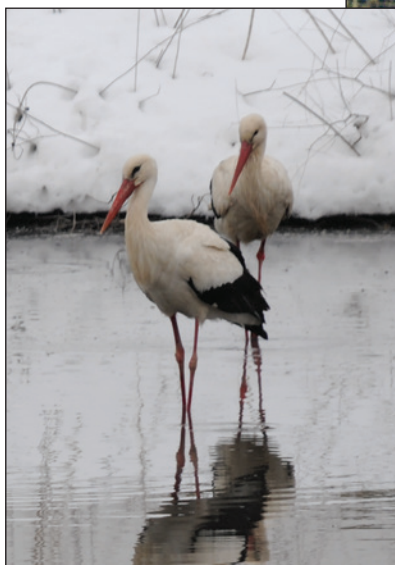
вдовзі кудись подівся й інший. До весняних днів, коли потепліло і вийшли із зимового заціпеніння перші жаби і комахи, дожив тільки один лелека. Поведінка птаха вказувала, що він почувається впевненіше. Біля місця зимівлі однак не залишився, наприкінці березня відлетів, мабуть, до району свого гніздування. Але чи й загніздився той лелека після бідної зимівлі, невідомо, бо саме умови, в яких птах зимує, визначають його готовність до розмноження. Найвірогідніше, впродовж нового сезону гніздування він залишався холостим або, якщо й утворив пару, то кладка яєць у нього була невеликою, і пташенят вивелося мало.

Після випадання снігу навіть у літаючих лелек шансів самотужки перезимувати практично немає, тим паче у тих, які травмовані і не літають. Лелек, котрі не відлетіли, ще наприкінці літа і восени помічають люди, бо тримаються птахи найчастіше неподалік сіл і містечок. Лелека білий – яскраво виражений синантропний птах, тобто такий, що гніздиться у населених пунктах. До лелек люди традиційно ставляться доброзичливо, а до тих, які опинилися у скруті, з особливою турботою, найчастіше їх забирають на свої подвір'я, де ті зимують у затишку, а коли стає надто холодно, їх ховають у хліви і курники.

Коли в селі Кожанці, що неподалік Фастова на Київщині, після відльоту великих зграй лелек по прибранихгородах став ходити самотужки птах, селяни одразу звернули на це увагу. Лелека-одинак не міг літати. За порадою вчительки біології Олени Олександрівни Калюжноі, з настанням холодів його до двору своїх батьків забрав Максим Сіліч, учень Кожанської школи. Юний природолюб не позбавив птаха волі, той міг ходити по двору і городу, досить швидко звик до підгодівлі і став після мандрів щодня повертатися у гостинний двір.

Найпершим викликом під час утримання птаха постало питання: чим його годувати? Сам він міг здобути корму дуже мало. Для нього купували дрібну прісноводну рибу,

Лелека взимку
біля річки

Інколи групою
зимують кілька лелек

В оточенні снігу
дуже суцужно

викладали нутрощі забитої птиці – все це для лелеки справжні ласощі. Зрештою друзями для цього птаха стали всі селяни, які почали приносити господарям двору різний корм. Лелека охоче брав гостинці навіть з рук, тільки треба було давати їх обережно, бо хапаючи міцним дзьобом поживу, він міг відчутно вдарити по долоні або пальцях.

Спільними зусиллями лелека перезимував і зустрів весну, але здатність літати в нього не відновилася. Через господарські клопоти люди залишали його надовго без нагляду. Нелітаючого птаха якось нагледіли собаки, і ця історія закінчилась, на жаль, трагічно. Всі були налаштовані, що минула найважча пора, а іншого передбачити не змогли.

Історії, коли людина бере на себе опіку над скаліченими тваринами, майже щоразу починаються драматично-оптимістично. Проте не в усіх цих історіях є щасливий фінал. На жаль, не завжди вдається запобігти непоправному навіть найдосвідченішим доглядачам тварин.

Художник-аніمالіст Ігор Землянських улаштував у своєму рідному селі Воронькові, що на Київщині, прихисток для птахів. Заразом він доглядає інколи до п'ятдесяти крилатих пацієнтів. Серед них був якось і лелека білий, що жив на подвір'ї художника три зими поспіль.

Однієї осені невідлєтїлий у вирїй птах тримався на болотах поблизу села. Літати трохи міг, навідувався на присадибні городи, людей до себе близько не підпускав. За якийсь час охлялого птаха принесли художникові. Довелося обрізати йому великі махові пера на одному з крил, щоб не полетів, коли зміцніє.

До нових умов лелека при звичаївся швидко, будь-якої погоди вдень гуляв на подвір'ї. Помірно холодними ночами тримався на погребіщі, а коли морози посилювалися нижче -5°C , то ночував у сараї. Денною нормою для нього було 600 г корму, міг зісти й більше, потім день-два голодувати. Забезпечували птаха сирією рибою, зокрема й морською – мойвою, субпродуктами – курячими голо-

вами або лапами. Заморожений корм спочатку клали в теплу воду, кістки трохи подрібнювали.

Оскільки через підрізані пера на крилі птах не літав, то він усю зиму і весну тримався у дворі або неподалік, пари утворити не міг. Коли ж до кінця липня відростали нові махові пера, птах переселявся на ближні болота і там вільно собі жив. Корму збирав удосталь, та коли до нього навідувався його доглядач з їжею, неодмінно підлітав і брав поживу. Контакт між людиною і птахом не припинявся, тому кожної наступної осені лелеку можна було легко спрямувати у знайомий двір на зимівлю. У переліт до Африки він не збирався. Заманений у суточки, він не міг розігнатися, щоб злетіти і добре розправити крила. Тоді його ловили й обрізали махові пера, йому ж на благо.

Ідилія таких стосунків завершилася одначе скорботно. Восени смертельно раненого птаха знайшли на узбіччі дороги за селом. Саме тоді він вільно літав.

Обидва випадки перетримування лелек узимку наштавхують на думку, що задля безпеки їх треба було все ж тримати у просторому вольєрі. Птахи, яких бере до себе людина, не тільки опиняються у комфортних умовах, навколо них виникають додаткові загрози, що також пов'язані з людиною. Пильність до таких загроз у напівприрученого птаха послаблюється, і на це слід зважати тим, хто вирішив опікуватися його долею.

Лелека білий є одним із крилатих символів України-Русі, оберегом родинного затишку, добробуту і злагоди. Може здатися, що птах-символ не бажає ані на день залишати благословенну країну, бути для неї знаком добра повсякчас, тому й не відлітає взимку. Але це алегорія.

У тих окремих птахів, котрі все ж витримують незвичну зимівлю й утворюють пару, успішність розмноження низька, тому такий тип поведінки не поширюється серед наступних поколінь лелек білих. Якби було інакше, то в нашій країні значно збільшилася б кількість білих птахів на зимівлі.

Хрестоматійний горобець польовий

Оповідючи про горобця польового, варто, мабуть, почати з опису його поширення у світі. Трапляється цей невеликий птах мало не по всій Європі, а також на значній частині Азії – від Полярного кола, Уральських гір та південного підніжжя Гімалаїв на схід до берегів Тихого океану, тобто цілком заселяє й Китай. Інший птах, не менш масовий – горобець хатній – поширений подібно до горобця польового, заселяє також Індію, а от у Китаї його можна побачити тільки в прикордонній смузі на півночі й на південному заході.

Тож саме з горобцем польовим пов'язана історія, що стала хрестоматійною для ілюстрації результату негативного ставлення людини до природи.

У 1958 році в Китаї був оголошений смертний бій горобцям як нібито злісним шкідникам зернових культур. Протягом року знищили майже 2 млрд птахів, чим спочатку дуже пишалися й організатори, й виконавці цієї інквізиції.

У чому ж причина того, що порівняно легко і швидко було занапащено таку неймовірну кількість птахів? Що то був за метод знищення і яке, хоч як це дивно, ідеологічне підґрунтя цієї дикунської акції?

Горобця польового не можна вважати досконалим літунном, у нього посередні політні здібності. З коротким перепочинком може долати значні відстані, та понад

15–20 хвилин швидкого польоту не витримує. Під час того побоїща люди в місцях, де трималися горобці, влаштували безперервний шум і не давали птахам присісти. Вкрай знесилені горобці падали з неба, як грудки.

А до чого тут ідеологія?

Власне, тільки в деспотично-тоталітарному суспільстві, де всі люди упокорені одній нав'язаній меті, можна домогтися, щоб без жодних сумнівів на побиття птахів організовано вийшло кількасотмільйонне військо жителів, щоб раз і назавжди знищити «ворога», на якого вказала влада, – горобця польового.

Можливо, тонни горобцевого м'яса не були змарновані, і їх з'їли з рисовим гарніром, однак природа безжално поквиталася з людиною за невігластво і варварство. Наступного року скрізь у неймовірній кількості розплодилася сарана та інші шкідники зернових, і настав голод. Від непродуманої волюнтаристської аграрної політики, зокрема й унаслідок знищення горобців, загинуло до 30 млн жителів Китаю. Країні довелося витратити золотовалютні резерви, щоб завезти горобців з-за кордону і випустити у природу.

Значно шанобливіше ставлення до горобця в науковців. У класифікації птахів від його узагальненого латинського імені *passer* утворено назву ряду Passeriformes – Горобцеподібні, найбільшого ряду за кількістю видів. Різні класифікаційні системи складаються з 24–31 ряду птахів. У світі налічують понад 10 тис. видів птахів, з яких близько двох третин належать саме до горобцеподібних, від найбільшого – крука масою 1 кг до найменшого – золотомушки, яка важить 6–9 г.

Раніше різні види горобців об'єднували в одну родину з ткачиками, але нині їх виокремлено в осібну родину Passeridae – Горобцеві, в якій є рід *Passer* – Горобець, що охоплює 18 видів, а загалом у родині 40 видів.

У різних мовах у назвах хрестоматійного горобця відображено різні вподобання птаха у виборі місць існу-

вання. Мешканці нашої країни знають його переважно як просто горобця вкупі з горобцем хатнім або все-таки означеного як польовий із вказівкою на його схильність вилітати за кормом на поля. Англійці називають його *tree sparrow* (*трі спароу*) – *деревний горобець*, бо він полюбляє гніздитися в дуплах дерев по садах, гаях, лісах, особливо на узліссях. Фундатор сучасної наукової класифікації Карл Лінней назвав його *Passer montanus* – *горобець гірський*, мабуть, тому, що в природних умовах він заселяє й гірські лісові масиви. У Гімалаях, наприклад, трапляється на висоті до 3,5 тис. метрів, зокрема в Тибеті.

Аби горобець польовий почувався комфортно в природі, йому, з одного боку, для гніздування потрібні розріджені лісонасадження, а з іншого – поряд мають бути відкриті простори: поля, незагущені луки, де він міг би збирати корм. Не обминає він і населених пунктів, але в щільній забудові великих міст, наприклад у Києві, не трапляється, полюбляє триматися по окраїнах, а найбільше – в селах і містах з населенням до 100 тис. мешканців. Цікаво, що в Європі це загалом птах позаміських ландшафтів, а в Китаї та Індокитаї він гніздиться серед суцільної міської забудови, можливо, через відсутність свого конкурента – горобця хатнього. Тропічні ліси горобець польовий обминає, бо вони дуже затінені внаслідок щільного зростання дерев і кущів.

Горобець польовий на всій території поширення трапляється цілорічно, не відлітає повністю навіть із найхолоднішого регіону Євразії – з Якутії. Але значна кількість молодих птахів із місць виведення таки переміщується в пошуках нових районів оселення, долаючи відстань у 100–500 км. В окремих випадках довжина міграційного маршруту є значнішою. Так, горобця польового, якого за кільцювали пташеням біля Ладозького озера, за три роки виявили за 3,5 тис. км – у Португалії. З Приладожжя залітають горобці польові й до нашої країни.

Відрізнити самку від самця в цього виду можна хіба що порівнюючи птахів у сформованій парі за їхньою поведінкою, оскільки забарвленням і розмірами тіла вони подібні. Пари у горобців польових зберігаються пожиттєво й утворюються не обов'язково в традиційний шлюбний, весняний, час. Окрім весняного, наприкінці липня – в серпні після завершення гніздування, відбувається так зване осіннє токування горобців польових. Дорослі попаровані птахи досить активно цвірінькають біля своїх гнізд, демонструючи, що вони – єдині їхні власники, а молоді самці знаходять незайняті місця і приваблюють самок. Під час цього токування молоді найчастіше й знаходять собі пару, а обране місце для гніздування може слугувати їм усе життя.

Горобці польові частіше гніздяться колоніями, але гніздування окремими парами – також не рідкість. Різноманіття місць, де влаштовують гнізда ці горобці, є надзвичайним.

Першоосною їхніх уподобань залишаються дупла різних деревонасаджень – узлісся великих лісових масивів, парки, сади, гайки, переліски, лісосмуги. Тож залюбки вони займають і штучні гніздівлі. Серед степів, де деревно-чагарникової рослинності обмаль, дупла замінюють нори по урвистих берегах річок, глинисто-піщаних кар'єрах. Нори вони самі не викопують, а займають ті, що зроблені ластівками береговими, бджолоїдками, сиворакшами і навіть ховрахами. У гірській місцевості можуть гніздитись у тріщинах скель. Із не меншим завзяттям мостять кубельця і в порожнинах між галуззям основи великих гнізд лелеки білого, орлана-білохвоста, орла-могиляника, канюків, шуліки чорного, підорликів, і в помітно менших гніздах сороки і грака, захоплюють ліплені гнізда ластівок міської та сільської. Обирають для гніздування іноді зовсім несподівані місця – старі, поточені мишами скирди соломи і копиці сіна, щілини в стінках колодязів у степу до рівня 5 м нижче поверхні землі.

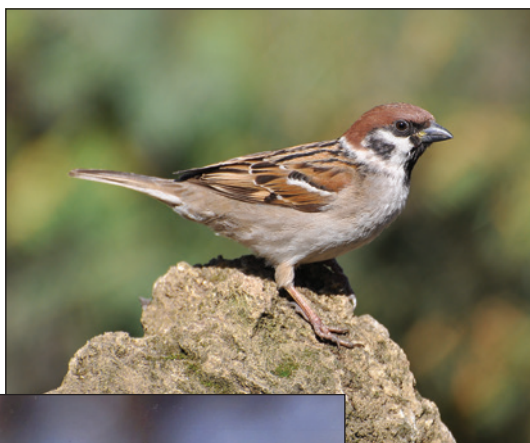
У населених пунктах горобець польовий гарно почувається не лише в дуплах чи штучних гніздівлях серед зелених насаджень, а й у стріхах, піддашші, розколинах стін, порожнинах бетонних стовпів, залізних трубах, літарах, кинутій техніці. За такого розмаїття схованок для виведення потомства польові горобці, трапляється, влаштовують і відкриті гнізда в густому сплетінні кущів та дерев.

У Європі в лісостеповій смузі лише десята частина горобців польових гніздиться в спорудах, решта – в дуплах зелених зон населених пунктів і лісових масивів, особливо щільно – в дібровах. У смузі північних лісів тайгового типу ці птахи оселяються переважно в межах поселень людини.

Шлюбний період у горобця польового на півдні нашої країни починається з весняного токування самців уже наприкінці лютого. Вживати стосовно горобця слово спів, значить почуватися ні в сих, ні в тих. Гороб'яче жевкання краще, ніж формальним словом токування, не назвеш. А самець із задоволенням жевкає біля уподобаного дупла, стимулюючи тим до гніздування свою пару. В дуплі вже може бути повністю готове старе гніздо, а в молодих птахів – лише його основа, закладена ще в період осіннього токування. На мощення нового гнізда птахам потрібно один-два тижні, а старе вони частково очищують і добудовують. Формою гніздо нагадує неприховані поодинокі гнізда ткачиків, з якими горобців раніше об'єднували в одну родину. Воно має вигляд кулі із соломи, сухого листя, всередині міститься гніздова камера з боковим входом, яка вистелена пухом, шерстю, пір'ям, іноді – ватою. Крім сухого матеріалу додано шматочки зелених рослин.

Упродовж сезону розмноження в одній парі можуть бути три кладки яєць, шкаралупа яких біла, зеленкувата або голубувата з густими бурими плямами й цятками. У кожній кладці 3–7 яєць. Знаходили кладки із 10 яєць, але, як вважають, їх робила не одна самка, а дві. Один

Горобець
польовий

Зовні самець
і самка горобця
польового
подібні між
собою

Горобець
польовий
з матеріалом
для гнізда

цикл розмноження триває приблизно 30–35 днів, з яких майже половину часу птахи витрачають на вигодовування пташенят у гнізді, а решту – на відкладання яєць і їх вигрівання. Птахи однієї пари дружно насиджують і вигодовують пташенят. У період інтенсивної годівлі приносять 300–750 порцій корму за день. Можуть збирати його і за три кілометри від гнізда, якщо воно розміщене десь у глибині лісу, найчастіше ж здобувають поживу за кілька сотень метрів від нього. Коли пташенята вилітають із гнізда, то їх ще кілька днів водить часто тільки самець, а самка в той час чистить гніздо, відкладає яйця наступної кладки і починає їх насиджувати. Молоді горобці залишають район гнізда, як тільки батьки припиняють їх годувати.

Саме час розповісти про, так би мовити, гастрономічні вподобання горобця польового, що стали в Китаї першопрчиною звинувачення птаха мало не в усіх людських бідах.

Пташенят горобці польові вигодовують найчастіше тваринним кормом – павуками, гусеницями, жуками. У різних регіонах частка рослинних кормів, що їх дають горобеняткам, змінюється: в нашій країні вона дуже мізерна, а в східних регіонах – значніша. У весняно-літній період і в раціоні дорослих птахів частка тваринного корму сягає 40–50 %. Із комах горобці масово здобувають таких шкідників рослин, як-от попелиці, довгоносики, листоїди, хрущі, сарана, гусениці совок, п'ядунів, молей. Під час спалаху чисельності котроїсь із комах вони дуже швидко переходять на їх поїдання, гальмуючи поширення шкідників.

Звинувачення горобців у масовому нищенні окремих зернових культур, як виявили дослідження, є перебільшенням. Так, у загальному раціоні дорослих птахів пшениця становить лише до 2 %, не більше буває вівса і ячменя. А от зерно проса може становити 40–50 % від зібраного корму.

У сільському господарстві вже давно застосовують доволі ефективний агротехнічний захід для запобігання нальотам горобців на поля. Достатньо сіяти зернові культури за 300–400 м від місць концентрації горобців польових, щоби втрати врожаю від птахів суттєво скоротилися. Найчастіше горобці недалеко відлітають від своїх гніздівель у пошуках корму.

Восени і взимку основою корму горобців є насіння бур'янів, що дошкуляють хліборобам не менше, ніж членистоногі шкідники. На невикритих снігом ділянках птахи збирають насіння мокрецю, можуть навіть розгрібати неглибокий сніг, залюбки спустошують зарості щирци, лободи, що стирчать над снігом.

Наприкінці літа й на початку осені найулюбленіше заняття горобців – збирати макового розміру зернята споришу. По всіх населених пунктах у цей час на узбіччі доріг горобці зграйками, наче табунці мишей, нишпорять у прижовклих килимках з розгалужених пагонів цієї рослини.

Помічено, що в гірській місцевості горобці можуть збирати на скелях мінеральні солі. Мабуть, потреба в цьому кормі спонукає їх до незвичної поведінки в населених пунктах. Вони інколи вищипують глину, якою зовні обвальковані звичайні хати-мазанки, досить вправно чіпляючись при цьому кігтями за виступи стін. Таке видовище вже стає екзотичним у наш час, бо традиційні, обмазані глиною хатини нині облицьовують цеглою або іншим матеріалом.

Після закінчення розмноження, наприкінці липня – в серпні польові горобці гуртуються у зграї по кілька десятків особин, найчастіше по 10–20. На ночівлю збираються зграями, іноді по кілька сотень птахів разом із горобцями хатніми, у купах хмизу, густих кронах дерев і кущів, під дахами. У місцях ночівлі щовечора чути їхнє безупинне цвірінькання – обов'язкове присмеркове збудження перед сном, завдяки якому підтримується соціальність

цього виду птахів. Морозної погоди горобці можуть ночувати в дуплах, зібравшись невеликими групами.

Густе сплетіння гілок горобці завжди використовують для захисту від хижаків. Але яструб малий, який найчастіше полює на них, особливо взимку, доволі вправно ловить поживу і в таких місцях. Зненацька зграйка горобців зривається із затишного куща, і за пів миті краєм ока помічаєш, що з середини галуззя з протилежного боку вискакує ширококрилий довгохвостий яструбець. На горобців нападають також сови, сорокопуди сірі, із звірів – куниця, білки, ласки, соні, кішки.

Горобець польовий непогано призвичаївся до існування поряд з людиною. В нашій країні його чисельність оцінюють у 3–4 млн гніздових пар. Утім порівняно з 2 млрд птахів, знищених колись у Китаї, – це дещиця. Китайська історія розв'язування проблеми з горобцем є одіозною, але оскільки людина продовжує збиткуватися над природою, немає цілковитої впевненості, що той урок усвідомлений до кінця. Природа віддячує сторницею за дбайливе ставлення до неї і карає – за злочинне. І за вибитий зуб у себе вона добряче дає кривдникові по зубах, що й було продемонстровано нею на прикладі кмітливої пташини – горобця польового.

Захоплива горихвістка чорна

Навряд чи припустимося помилки, стверджуючи, що більшості наших сучасників навколишній світ видається малозмінним, хіба що в теленовинах лунають повідомлення про шаленство природних стихій десь у далеких екзотичних куточках планети або в наших помірних широтах відчувається, що літо стає дещо спекотнішим. Загалом же, усе наче на одних і тих самих місцях: після зими надходить весна, після літа настає осінь, птахи то повертаються з виїзду, то відлітають на зимівлю. Усе таке знайоме і передбачуване у природі. Хоча, озирнувшись хоча б на кілька поколінь назад, у часи наших недавніх прадідів, років так на сто, ми не побачили б у звичному нам нині природному докільлі чималі кількості видів тварин і рослин, яких сьогодні можна вважати звичними. За останнє століття у нашій країні поряд з людиною з'явилося чимало зовсім нових видів-вселенців.

На більшій частині України-Русі горихвістка чорна є саме таким новим видом – птахом-вселенцем. Найближча її родичка – горихвістка звичайна – здавна заселяла лісисті території на Поліссі, в лісостепу та подекуди в степу. Горихвістка чорна ж почала захоплювати нові регіони на рівнинах порівняно недавно, до того вона селилася у своїх гірських цитаделях у Карпатах і по скельних масивах та кам'янистих схилах берегів Дністра.

У горах горихвістка чорна й досі трапляється в лісовій зоні до субальпійських лук, тримається по кам'янистих або щебенистих місцях, де є скупчення валунів, зарості ялівця.

У сусідній Польщі докладно простежено етапи появи цього нового птаха на рівнинних територіях. У першій третині ХІХ ст. вона була ще суто гірським птахом, гніздилася у Польських Татрах, що на півдні країни. Проте захоплення горихвісткою чорною рівнинної частини наших сусідів почалося не з півдня, а із західних областей, від межі з Німеччиною. За подальше століття горихвістка чорна заповонила всю сучасну територію Польщі, просунувшись широким фронтом на схід.

Причиною такого різького розширення території існування називають те, що горихвістка чорна почала гніздитися у великих містах на будівлях, які, наче звичні для неї скелі, рясніють різними архітектурними деталями, що утворюють ніші, щілини, комірки. Власне, горихвістка чорна все більше й більше ставала птахом-синантропом. У цьому випадку термін *синантроп* утворений від двох грецьких слів: *син* – разом та *антроп* – людина, тобто птах, який існує разом, поряд з людиною, у створених штучних умовах. На додачу у горихвістки чорної виявилися риси птаха-урбаніста; цей термін походить від латинського слова *urbánus* (*урбáнус*) – міський. Новими гніздовими районами для неї ставали здебільшого великі міста, і лише згодом вона почала освоювати менші населені пункти.

Темп захоплення території України-Русі горихвісткою чорною був швидшим, ніж у Польщі, яка із заходу на схід простяглася на вдвічі меншу відстань, ніж наша країна. До 1930-х років цей птах уже був гніздовим і численним у населених пунктах рівнинної частини Закарпаття, у Львові та навколишніх районах, на Станіславщині – теперішній Івано-Франківщині, подекуди траплявся й на Тернопільщині.

На схід від цих областей горихвістка чорна спочатку загніздилася в Києві: орнітолог Микола Шарлемань перші випадки її гніздування спостерігав у 1921–1922 роках безпосередньо в історичному центрі столиці, неподалік Володимирської гірки, біля Михайлівського Золотоверхого собору. За десять років по тому гнізда або виводки пташенят цього виду горихвісток уже траплялися по всій горішній придніпровській частині міста – у садибах по теперішній вулиці Грушевського, від Європейської площі до Верховної Ради, біля особняка на вулиці Банковій, який колись розташовувався навпроти Будинку з химерами, у дворах будинків на славнозвісному Андріївському узвозі. Впродовж 1934–1937 років кілька орнітологів бачили самця горихвістки чорної, який час від часу в гніздовий період злітав для співу на хрести вцілілого тисячолітнього собору міста, нашої національної святині – Софії Київської. Спостерігачі припускали, що протягом цих років там гніздився один і той самий птах. Горихвістку чорну в Києві привабили насамперед ландшафтно-мальовничі місця, як свого часу засновників міста на придніпрових кручах. Оцінюючи вибір птахами нових місць для гніздування, дещо олюдянюючи їхнє сприйняття, можна сказати, що вони виявили неабиякий смак.

Від 1931 року горихвісток чорних у весняно-літній час щодня спостерігали в центрі Житомира, але перший виводок пташенят було виявлено у серпні в околицях міста на скельних виходах біля річки Тетерева. Схоже, птахи у нових місцях оселялися передусім на ділянках, що були подібними до гірських. У наступні п'ять років кількість цих горихвісток у Житомирі зрівнялася з кількістю горихвісток звичайних.

Так у ті роки новий вид нарощував чисельність, і тоді вважали, що він інтенсивно розширює свій ареал у північно-східному напрямку. У подальшому ж напрямків розселення побільшало. До 1950-х років птахи стрімко просунулися на південь і схід країни, захопивши значну частину

Придніпровського Лівобережжя, у 1970-х вони зайняли Харківщину, а до середини 1990-х опинилися вже на всіх східних кордонах нашої країни. На той час в Україні-Русі горихвістка чорна не заселила хіба що Крим, який нині нею також захоплений.

Тож зараз до територій, де гніздиться цей вид, належить більша частина Європи, від Атлантичного океану до Поволжя, за винятком майже усієї Скандинавії. Вона також гніздиться на Кавказі, в гірських районах Центральної Азії, на півдні Сибіру, в Гімалаях, Атлаських горах Північної Африки.

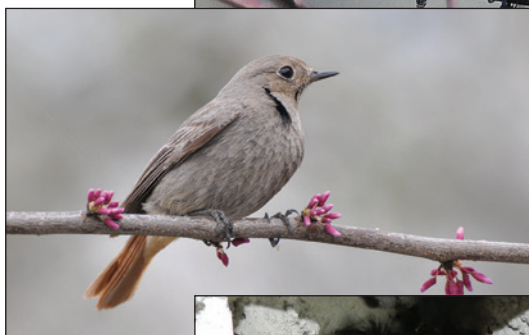
Саме час придивитися до такої пташини-захоплювачки уважніше. Розміром вона не більша за горобця, але стрункіша, здається вищою на ногах, обрисами дещо нагадує невеличкого дрозда або соловейка. Очі виразні, чорно-карі, у самця вони менше виділяються у зовнішньому вигляді, бо його оперення зверху темно-сіре, горло ж, воло і груди – пекельно-чорні, на згорнутих крилах помітні білуваті плями, а от майже всі пера хвоста іржасто-руді. У птаха, який злітає, розгорнутий хвіст засвічується-загорається під променями сонця. Через такі особливості забарвлення пташина й отримала свою назву: *горихвістка*, бо хвіст наче горить, чорна, бо самець таки чорний. У самочки в оперенні немає чорного кольору, вона одноколірно-бура, тільки хвіст тьмяно-рудий, очі ж блищать, як дві зрошені дощем ягідки чорного пасльону.

Горихвістці чорній дали ще й іншу назву – *чорногрудка*, зрозуміло, через що. Ще її називають *каменяр*. Чому? За змістом ця українська назва подібна до наукового означення певної групи тварин або рослин. Наприклад, *птахи-петрофіли*: *пётрос* – грецькою *камінь*, *філос* – *груг* або *той, який щось полюбляє*, тож виявляється, що наша знайома – *каменелюб*, тому й *каменяр*. Серед її назв є і така – *жидок* з натяком на схожість, принаймні самки, на горобців, до яких теж нерідко застосовують цю назву.

Дорослий
самець
горихвістки
чорної

Доросла
самка
горихвістки
чорної

Гніздо
горихвістки
чорної
у вибоїні стіни

Пташеня-
зльоток
горихвістки
чорної

На місцях гніздування навіть у північних областях України-Русі горихвістка чорна може з'являтися вже в двадцятих числах березня, зрідка раніше. Вона належить до тих птахів, яких можна виявити ще до того, як розпочнеться їхній весняний спів, бо не надто намагається критися від людського ока. Поглянеш ненароком у двір, що серед кварталу старої забудови великого міста, аж біля стіни протилежного будинку на освітленому місці у повітрі тріпотливо зависла на кілька секунд довгохвостенька темна пташина, якої точно не було взимку. Політала так трохи, підхопила щось із розігрітої стіни і легко злетіла на карниз між верхніми поверхами. Таке тріпотіння невдовзі може повторитися. Помилитися майже неможливо – до міста повернулася горихвістка чорна, почала збирати собі корм. Без остраху перед людьми пташка стрибає по парканах, виступах стін.

У наступні сонячні дні вранці самці починають активно співати. Пісня їхня простенька, нетривала, але дзвінка і щебетлива. Виконують її птахи за принципом: наша пісня гарна й нова, починаєм її знову. Повторюють завзято, раз по раз. У коротке голосне щебетання майже обов'язково вставляють шиплячо-тріскучий звук, за яким дуже легко впізнати пісню цієї горихвістки. Самець для співу злітає на підвищення на обраній гніздовій території. Він любить співати на гребенях дахів, антенах, у радіусі 20–100 м від центру ділянки.

Самка поводитьсь потаємніше, вона обирає місце для гнізда – заглибини і розколини в стінах будинків, неглибокі напівніші, технічні пристрої у вигляді коробок, щілини в купах каміння, прикореневі частини густих заростей, частенько мостить гніздо у старих гніздах сільських ластівок. Лаштує кубельце тільки самка, ківшик гнізда вистеляє волосом, шерстю, пір'ям. Усе це вона робить крадькома, як і належить розважливій пташині.

Але коли ви зайдете на гніздову ділянку птаха, самка не полетить геть, не сховається, а навпаки, з тихим по-

тріскуванням, яким виражаються і легка схвильованість, і зацікавленість, підлетить на відстань 3–5 м до вас. Сяде, наприклад, на дах найближчої невисокої споруди і роздивлятиметься – чи ви не надто велика загроза для її гніздечка. Манери пташки досить прикметні: вона може трохи нахилитися вперед і різко піднятися або наче трохи присісти і так само різко вирівняти ноги-цівочки. Наче від хвилювання, від таких різкуватих рухів птах кілька разів посіпає хвостом, він іграшково дрібно затремтить. Пташина кілька разів може повторити вправу, вона дуже властива як самкам, так і самцям. При цьому птах просто випромінює товариськість, наче закликає до мирного співіснування. Хіба можна не піддатися такому прояву віри у вас?

Квітневої пори горихвістки будують гнізда, перші кладки яєць з'являються в них на початку травня. Насиджування триває впродовж 12–14 днів, причому цим займається також тільки самка. До вигодовування пташенят приєднується і самець. Із гнізда ще короткохвості пташенята вилітають на 14–17-й день життя. На один гніздовий цикл птахи витрачають трохи більше за місяць, зважаючи, що поза гніздом вони догодовують пташенят близько тижня. Зазвичай у першій половині червня в них починається другий цикл розмноження. Нерідко другий виводок виростає в тому самому гнізді, що й перший. У кладці горихвісток 4–6 яєць, інколи 7 і такої самої величини виводки, хоча серед яєць трапляються розбобтки.

Птахів із гніздовою поведінкою інколи спостерігають і в першій половині серпня, тому виникає запитання: чи не розмножується горихвістка чорна тричі на рік? Найвірогідніше, таке запізніле гніздування – це наслідок впливу несприятливих погодних умов, тож два цикли гніздування розтягнулися на три місяці, птахи можуть відкладати повторні кладки після втрачених перших або других. Проте якби такі були треті кладки, пташенята з них цілком могли би стати самостійними та зміцніти до по-

чатку осінньої міграції. Горихвістки чорні, які гніздяться в Європі, належать до близьких мігрантів, відлітають на зимівлю відносно недалеко – до Південної Європи і Північної Африки.

Горихвістки – комахоїдні птахи, поживою їм слугують метелики, мухи, гусінь, павуки. В їхньому раціоні трапляються і соковиті ягоди, наприклад шовковиця.

У передвідлітний час, наприкінці серпня – у вересні, розосереджені зграйки горихвісток чорних тримаються по населених пунктах на будівельних майданчиках, по малоповерхових спорудах біля стадіонів, гаражів тощо. Зблизька в таких зграйках можна почути характерний шиплячо-тріскучий поклик пташок. Відлітають на зимівлю вони у жовтні, але не зникають повністю, окремі птахи, здебільшого самці, інколи зимують у містах півдня і центру України-Русі. На півдні Криму чорні горихвістки у невеликій кількості почали зимувати регулярно.

Іноді таки дивуєшся, що птахи знаходять комфорт у штучних умовах. Невже людина чинить, як справжній творець для живої істоти? Виявляється, діяльність людини спричинює не лише планетарні катаклізми й місцеві екологічні катастрофи, а й створює гарні умови хоча б для такої товариської пташини, як горихвістка чорна. Це таки дивує, але й тішить: ми якщо постараємося, здатні на добрі справи. Чи ні? Що б то відповіла на таке горихвістка чорна, котра нам на втіху заповонила нас?..

Лунка зваблівість соловейка

«Ой у вишневому садочку, там соловейко щебетав...» Таку ідилічну етнографічну картинку довкілля, відображену в пісенному фольклорі, ще можна побачити, зокрема, в Києві десь на Татарці, Совках чи в Протасовому яру, де в зеленому оточенні парків-лісів залишилися звичайні садиби з вишнями-черешнями. Та чи довго такі місця збережуться?

Соловейко – уособлення співучої країни, образ чарування звуками: мова йде про соловейка східного, який трапляється у нас на гніздуванні майже по всій території, крім Карпат і більшої частини Криму. Парки і сади, де можна сховатися у розвинутому чагарнику, знайти затишне місце, щоб не виставляти себе на огляд, – це соловейчині «райські кущі». Не кажучи вже про парки міста на схилах біля Дніпра, Гідропарк, Труханів острів, довкілля навколо Лісового житлового масиву, соловейка можна почути і у велелюдніших місцях. Наприклад, наприкінці 1990-х років він оселявся у старому яблуневому саду на території Київського зоопарку, між двома гамірливими асфальтованими доріжками.

Найчастіше солові оселяються на вогких ділянках поблизу струмків, боліт, джерелець, де поміж густих кущів і заростей кропиви є місцини відкритої землі. Не обминають вони й сухіші куточки, втім на них неодмінно мають бути щільні захаращені чагарники із затінком, де птахам легко ховатися. Такі умови створюються

на узліссях, у гайках, перелісках, на старих кладовищах. Поживу птахи знаходять переважно у підстилці на землі, лише інколи – на гілках або листі. Збирають мурашок, личинок хрущів, гусінь, довгоносиків, павуків, стоніг, молюсків, ловлять мух, метеликів, клопів. Живляться стиглими ягодами бузини і смородини.

Виникнення назв *солов'ей*, *солов'ій*, *солов'ієць*, *солов'ейко* іноді пояснюють, здавалося б, цілком зрозумілими обставинами: чи не будь-якого соловейка ми сприймаємо як оригінального соліста – виконавця окремої, особливої музичної партії, чудового соло. В перекладі з латини або італійської *solo* – означає *один*. Тож складається враження, що соловейком назвали птаха тому, що він веде соло виняткової краси. Утім перелічені назви правомірніше пов'язують зі словом *солóвий*, що означає *жовтувато-сірий*: його й дотепер використовують, наприклад, у конярстві для означення певної масті коней. Основа назви соловейко загальнослов'янська: у болгарській – *славей*, польській – *ślówik*, словацькій – *slávik* тощо. У нашій мові є й інші подібні назви – *слóвка* та *солóвик*.

У соловейка східного основний тон оперення верху буруватий або сірувато-бурий, хвіст і поперек рудуваті, низ білуватий. Тоді до чого тут натяк на жовтувато-сірий колір в оперенні птаха? Річ у тім, що в усіх слов'янських країнах, розташованих південніше і західніше від України-Русі, поширений інший вид – соловейко західний, він трапляється подекуди й у нас біля західних кордонів, у Придунав'ї та на півдні Криму. Оперення в нього загалом світліше, з деякою жовтуватістю, на відміну від соловейка східного. Вірогідно, у прадавні часи, коли слов'янський етнос був зосереджений переважно в Центральній Європі, знайома нам назва первинно стосувалася лише соловейка західного, та після переміщення слов'ян східніше, а слов'янської мови – ще далі на схід, цю назву почали застосовувати і до його родича-двійника – соловейка східного.

Прилетівши з Африки ще в середині квітня, птахи починають свій спів лише згодом, десь за тиждень. Найхарактерніше в пісні соловейка східного – тьохкання, якого в жодного іншого птаха в такій розвинутій формі не буває, навіть у його західного родича. Лише про пісню соловейка можна сказати, що вона котиться луною завдяки надзвичайній гучності й чіткому відокремленню однієї фрази від іншої. Міць звуків настільки велика, що їх чути з відстані понад кілометр. Слух птахів чутливіший, ніж у людини, вони чують один одного з відстані 2 км, а на думку деяких дослідників – навіть за три кілометри. Буває пісня простіша, буває складніша, однак про неї інше не скажеш – вона солов'їна.

Між самцями існує чітка ієрархія: старший і вправніший у пісні домінує. Навколо нього можуть групуватися молодші самці, які дослухаються до наймаститішого. Вони теж співають, але менш інтенсивно, головне, навчаються досконалості у старшого. Самець-лідер поблажливо ставиться до близького оточення молодших, ніби розуміючи, що має передати їм свою майстерність, і водночас суворо контролює режим почергового співу. Лідеру належить право обирати час і тривалість свого виконання, інші чітко підпорядковуються йому.

До деяких найнатхненніших солістів можна підійти на 4–5 м і побачити диво народження пісні. Птахи співають, сидячи на гілках на невеликій висоті, і у вухах спостерігача аж лящить. Який унікальний голос і який буденний зовнішній вигляд! Лише гарні чорно-карі очі виблискують. Найінтенсивніше соловейко співає в травні. Можна почути його й у червні, але тоді сила співу менша. В народі кажуть: «Коли ячмінь викидає колос, тоді соловейко втрачає голос».

Після появи самки минає кілька днів, доки птахи остаточно утворюють пару. Всіма клопотами з улаштування гнізда переймається самка – обирає місце, шукає буди-

вельний матеріал, мостить кубельце. Місцем для гнізда найчастіше слугує невелике заглиблення в землі між густою рослинністю, інколи птах розміщує його в основі куща. Найчастіше краї гнізда навіть не виступають над поверхнею ґрунту, його стінки складено із сухого листя, стебел трав. Ківшик зсередини опорядковано тоненькими м'якими стебельцями, корінцями, листочками, до вистілки зазвичай додано трохи кінського волосся.

Завершивши лаштування гнізда, самка відкладає в нього 5–7 яєць, найчастіше це відбувається із середини до кінця травня. Забарвлення їхньої шкаралупи доволі незвичне – від оливково-коричневого до темно-шоколадного. Яйця наче губляться в кольорах матеріалу, з якого вимощене гніздо, і підстилки навколо нього, тому немає потреби додатково їх маскувати. Кладку вигріває також тільки самка, впродовж двох тижнів. До вигодовування пташенят долучається самець і досить активно.

Соловейченята залишають гніздо, ще зовсім не вміючи літати, коли їм виповнюється приблизно 12 днів. З тиждень відсиджуються десь знизу на кущах під батьківським наглядом. Дорослі й два тижні по тому підгодовують уже літаючих пташенят. Потім виводки розпадаються. На початку свого самостійного життя пташенята мають строкатість в оперенні, що їх вирізняє між дорослих птахів.

Відлітають соловейки непомітно, зазвичай уже до вересня. Проте, наприклад, у Києві був випадок, коли птах потрапив до рук орнітологів у першій декаді жовтня 2007 року: його принесла хазяйка кішки, яка зо два дні до того впіймала соловейка в одному з міських парків. Чи був це цілком вільний птах, що затримався довше, а чи такий, котрого тримали якийсь час у клітці, напевно важко сказати. Зовсім не потріпане оперення птаха вказувало якраз на те що він не з клітки. Хоч як цинічно це звучить, але цьому незвично пізньому виявленню

Соловейко
східний

Соловий
означає
жовтувато-
сірий

У пошуках
місця
для гнізда

соловейка треба завдячувати хижацькій вдачі кішки. Мігрують птахи ночами, а вдень тримаються тихо і дуже потаємно.

З часу відльоту солов'їв на зимівлю до повернення в місце гніздування минає понад пів року, і знову настає пора, коли:

*Сміються, плачуть солові
І б'ють піснями в груди <...>
Весна їде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.*

Олександр Олесь.
«Чари ночі»

Віртуозний спів соловейка не може не надихнути на поезію. Пісенна активність соловейка триває не більш ніж 2–3 місяці на рік, та це не стримує завзятих птахоловів від того, щоб не впіймати чудо-співака. Тримаючи птаха в клітці й штучно регулюючи тривалість світлої частини доби, початок співу можна змістити на зимові місяці, але сезон співу однак не подовжиться, бо його тривалість закріплена генетично. Навіть за дуже великого бажання заволодіти соловейком-віртуозом не зникає одна суттєва побутова проблема: наскільки наші переважно не надто габаритні квартири пристосовані для виконання пісні великої гучності? Що на те скажуть сусіди? Тим паче, що солові співають найактивніше у присмеркові години ввечері та вранці, після півночі – дещо рідше. Чи ж буде для сусідів колисковою пісня соловейка за стіною? Запитання, мабуть, риторичне.

По сучасних корчмах і чайних, які тепер називають здебільшого ресторанами, лунають звукозаписи модернових музичних стилів. У минулому подекуди до таких закладів відвідувачів вабили фірмовим співом живих солов'їв у клітці. Для цього відловлювали наймайстерніших солістів – чи то київських солов'їв, або чернігівських. За пта-

ха з винятковими здібностями платили до 2000 рублів, на той час шалені гроші.

Жадоба зиску спрямовувала ловців на пошуки солов'їв із найкрасивішим співом. У підсумку: найстаріших птахів із найдосконалішою піснею було відловлено, і молодшим не стало в кого переймати надбання старійшин-наставників. Якість пісні молодших поступово настільки знижувалася, що слава птахів зі згаданих районів зрештою занепала.

Як часто нам кортить наблизити до себе назавжди те чудове, що створила природа, і як нечасто ми замислюємося над тим, що краса, вирвана з природного оточення, недовговічна, і вдруге її природа може й не повторити.

Хвацьке волове око

Багато хто з нас ще, мабуть, пам'ятає, як у двадцятих числах березня 2013 року насунувся небувалий, потужний циклон і засипав пів країни товстезним шаром снігу, через що навіть у столиці сталися тривалі перебої з підвезенням хліба до магазинів. Березнева зима наостанок щосили вдарила дводенним сніговієм, після якого настала ясна, тиха й морозна днина.

У стихлій природі серед сліпучо-білого глибокого снігу, що виблискував під ранковим сяючим сонцем, на автобусній зупинці одного з буковинських сіл стояли троє чоловіків і дівчинка. Чоловіки гомоніли про клопіт із сніговими переметами заввишки з людину, один із них тримав у лівій руці утеплену всередині замшеву рукавицю, горловина якої звисала. Розмовляли неквапливо, очікували автобуса. Зненацька з гущавини засніженої туї, що росла поруч, щось миттю майнуло і сховалося в рукавицю. Може, люди не відразу й зауважили би той майже невловимий рух біля себе. Але те щось не зачалося у знайденій затишній нірці, а почало рвучко смикати вовняну внутрішню об'язку. Рукавиця затанцювала в руці чоловіка, чим усі були неабияк здивовані. Що ж то могло бути? Чи не миша шмигонула у схованку? Та чи ж миші літають?

Чоловік вільною рукою затулив горловину і спробував упіймати нового власника його рукавиці. Та новоселець не став чекати полону. З-під пальців випурхнула темна

невеличка, менша від горобця, пташка і гулькнула в рятівну крону туї. То було волове очко, якому не пощастило облаштуватись у новій оселі, тому воно обурено затріскотіло в гілках хвої.

У другій половині березня до нас уже масово прилітають птахи, і вони можуть опинитися в складних погодних умовах ранньої весни. Утім сміливе волове очко із замшевої рукавиці, можливо, всю зиму провело неподалік буковинського села і лише насамкінець зими таки вирішило погрітись. Та не судилося. Птахи цього виду, маса яких лише 9–11 г, у невеликій кількості зимують по всій території нашої країни.

Майже всі види птахів з родини Воловоочкових трапляються лише на обох американських континентах. Налічують від 60 до 75 видів, поширених переважно у тропіках. Єдиним винятком є наше волове очко, що гніздиться не лише в Північній Америці, а й на значній частині Євразії та в Північній Африці, здебільшого в лісовій та лісостеповій природних смугах. У деяких краях, що межують з нами, волове очко можуть назвати американським шпигуном, який прослизнув на територію Старого Світу. Проте волове очко стало євразійським аборигеном за кілька сотень тисяч років до появи на історичній арені тих країв та й існуватиме ще не менше років після їхнього відходу в історію.

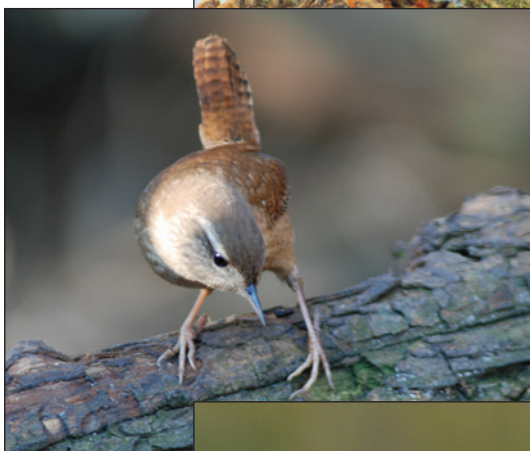
Винятковість цього птаха полягає і в тому, що в його загальному ареалі виокремлюють понад 40 підвидів – особливих воловоочкових рас. Таке різноманіття відмінних між собою форм не часто трапляється в інших видів птахів із подібним поширенням і вказує на те, що воловому очку притаманний значний консерватизм в обранні районів гніздування та зимівлі. Птахи кожного підвидового угруповання тримаються переважно певних територій, тож обмін особинами між ними є незначним. Змішування між підвидами обмежене, тому в кожного з них закріпилися власні особливості забарвлення або розмірів.

Волове очко є рекордсменом і за кількістю назв, якими його іменують в Україні-Русі. У своєму словнику Микола Шарлемань, визначний орнітолог ХХ ст., навів 80 назв-синонімів цього птаха. На маленькі розміри пташки вказують назви *мишачок*, *орішок*, *пробочка*. Різкуватість крику відображено в назвах *тріщук*, *тріскопліт*, *трищ*, *різжак*. Оманливе поєднання невеликих розмірів із сильним, гучним голосом, який більше пасував би чималому птаху, проступає в назвах *блудик*, *облуда*, *гурільце*, *зводитель*. Натяк на темне, наче закопчене-курьоне, оперення помітний у назві *куреник*, та й назва *волове очко*, мабуть, виникла теж через буро-каре забарвлення птаха розміром, не більшим від ока вола. А за всі особливості зовнішності й поведінки йому присвоїли навіть такі назви-титული, як *король*, *королик*, *мішій краль* або *пташачий краль*. Волове очко хай уже саме обирає, кому він є королем.

Із настанням перших теплих весняних днів у березні можна почути спів волового очка. Пісня настільки гучна, що просто дивно, звідки в нього стільки сили в голосі. Крім того, пісня волового очка мелодійна. З короткими перервами птах повторює її знову й знову, вмостившись на верхівці кошлатих кущів або в густій кроні дерева. Таку голосистість пояснюють великими розмірами гніздової території дрібної пташини. Самець контролює площу у понад пів гектара, і гучний спів має здалеку попереджати суперника про те, що територію зайнято. Свої невдоволення і збудження волове очко виражає також сильними тріскучими звуками.

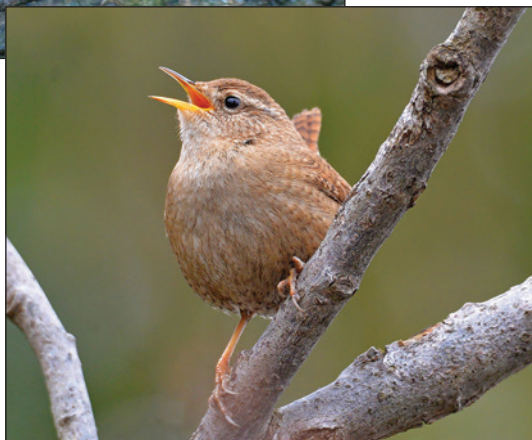
Найчастіше птах трапляється на зволжених лісових ділянках з густим підростом, купами хмизу, поваленими деревами, заростями лісових ягід, які чергуються з маленькими відкритими, освітленими сонцем майданчиками, а також на неприбраних після лісопозавалу вирубках. Такі ділянки люди вважають захаращеними. Зовсім інакше сприймає їх волове очко, тому й приваблюють його не надто окультурені куточки великих міських парків.

Волове око –
одна з най-
менших
пташок
в Україні-Русі

Волове око
легко мас-
кується
завдяки
забарвленню

Спів у волового
очка дуже
гучний

Про присутність птаха дізнаєшся насамперед саме завдяки голосу. Побачити ж його складніше. Дрібніший за мишу, він пересувається у сплетінні тоненьких гілок, як ртутна кулька. Щойно був з одного краю кущів, де смикнув своїм задертим догори хвостом, аж за пів миті – на іншому краї. Наче кричав угорі, а тієї самої секунди вигулькнув знизу.

Свої гнізда волове очко будує в основі розгалуження кущів, нагромадженнях хмизу, під великими шматками кори, які лежать на землі, у гущавині гілок дерев, розщепках стовбурів. У ямах, прикритих вивернутим корінням, гнізда розміщені нижче поверхні землі, а на гілках кущів і дерев – найчастіше на висоті 2–3 м, але буває і значно вище. Гніздо має вигляд кулі з боковим отвором. Мабуть, через таке гніздо-печерку волове очко у латинській мові отримало назву *troglođytes* (троглодит, та й годі), що означає тварина, яка ховається у печері. Таких гнізд самець до появи самки споруджує кілька.

Остаточний вибір котроїсь із споруд як місця виведення потомства залишається за самкою. Перед відкладанням яєць вона вистилає всередині обране гніздо мохом, пухом рослин і пір'ям. У решті гнізд цієї вистілки немає, в них спочатку ночує лише самець.

Лаштуванням гнізд волові очка зайняті в квітні. У повній кладці зазвичай 5–8 яєць, шкаралупа в них біла з червонувато-бурими цятками. Насиджує їх самка впродовж двох тижнів.

Вигодовуванням пташенят переймається також переважно самка. У віці двох тижнів молоді волові очка залишають виводкове гніздо. Ще понад тиждень батьки їх догодовують, і в цей час вони для ночівлі займають гнізда-спальні, збудовані самцем на початку гніздового сезону, причому кожен дорослий із частиною виводка може влаштуватися в окремому гнізді. Коли ж самка одразу після вильоту пташенят-поршків починає відкладати другу

кладку яєць, то до повної самостійності пташенят про них піклується самець. Після розпаду виводка молоді волові очка тримаються поодиночі, та ще якийсь час можуть навідуватися до вподобаних гнізд-спалень на гніздовій території батьків.

Кормом птахам слугують різні дрібні комахи, їхні личинки і лялечки, павуки, молюски, навіть невеликого розміру ракоподібні, які тримаються на мілинах водотоків і боліт. У своїй гілково-хмизовій стихії волові очка знаходять поживу і холодної пори. Якщо для влаштування гнізда вони зазвичай не використовують дупла, то під час зимівлі нерідко можуть скористатися ними для ночівлі. У таку схованку іноді збираються по кілька птахів разом, у гурті в захищеному від вітру дуплі значно тепліше. А вранці бачиш, як один за одним з дупла вилітають взагалі-то недуплогніздні птахи.

Де б не побачив волове очко, помічаєш не лише акробатичну вправність його швидких рухів серед густо сплечених гілок, а й відчуваєш, немов пташка демонструє переконливу впевненість у тому, що вона завжди на своєму місці: чи в оточенні лісу і парку, чи в загущених насадженнях на дачних ділянках і житлових масивах великого міста. Усвідомлюєш, що б не вигадувала людина у намаганні перевершити усе й усіх, вона навряд чи буде спроможною надати власним витворам стільки переконливості, надійності й довговічності, яких у своєму творенні досягає Природа. Маленьке, крихітне, завзяте волове очко є тому доказом.

Справжній беркут

Беркут вкрай зрідка трапляється не тільки звичайному спостерігачеві. Більшість орнітологів можуть похвалитися лише тим, що бачили беркута у височині неба, коли птах мандрував під час міграції або ширяв під хмарами в пошуках поживи над угіддями своєї чималої за площею гніздової території. Спостерігаючи потужні й водночас неквапливі помаху крил великого досконалого птаха або його вільне, розлоге кружляння у висхідних потоках розігрітого сонцем повітря, проймаєшся думкою не те що про не досяжність для себе хоча б натяку на здібності беркута, а про неможливість принаймні хоча б трохи наблизитися до нього, щоб досягнути його велич. Особливого, можна сказати, переможного, акценту надає беркуту постава нерухомих крил у польоті. Птах тримає їх майже наполовину піднятими вгору, внаслідок чого утворюється обрис, схожий на латинську літеру V – символ перемоги. Саме завдяки такій поставі крил беркута здалеку легко відрізнити від решти орлів нашої фауни, наприклад від могильника або орла степового, бо вони, ширяючи, тримають крила горизонтально.

Можна без сумніву стверджувати, що своєю зовнішньою величавістю і роллю в природі беркут зачаровує людину з прадавніх часів. Власне, це зачарування відображено в самій назві птаха. Мовознавці виділяють у ній основу *ер*, яка з давніх-давен у багатьох мовах, ймовірно, означала богоподібне походження її власника. Пригадаймо ім'я

головного бога наших слов'янських пращурів за часів язичництва – *Перун*, який володарював над блискавкою та громом і міг ними карати. Ім'я громовержця містить ту саму основу *er*. Вірогідно, назву *беркут* можна тлумачити як той, що є володарем піднебесся; птах, рівний божеству.

Подібні міркування лінгвісти висловлюють і стосовно узагальнювальної назви для всієї групи великих хижих птахів – *орел*. До аналогів основи *er* фахівці відносять буквосполучення *or* і *ar*. Тож орла-беркута можна вважати двічі прирівняним до божества, чи не верховним з усіх. Третю з рівнозначних основ бачимо в назві давніх індоєвропейців – *арії*. На жаль, її знеславлено тим, що під нею з кінця XIX ст. політичні лиходії почали розуміти лише тих людей, котрих начебто від народження обрано для панування над іншими.

Приклад беркута свідчить, наскільки зміна зовнішнього вигляду, зокрема забарвлення оперення, впливає на сприйняття птаха людиною і на виникнення назв для його означення. В однорічного беркута забарвлення тулуба і крил загалом темно-буре, але зі споду на розгорнутому крилі біля місця згинання є велика біла пляма, верх голови і задня частина шиї – руді з жовтим або золотистим відтінком, а хвіст – білий із широкою чорною смугою на кінці. У дворічного птаха, який дещо світліший, хвіст ще здебільшого білий. Лише у віці п'яти років птахи набувають дорослого вбрання, в їхньому оперенні не залишається контрастних білих плям, хвіст також стає темним. Через таку вікову відмінність у забарвленні орнітологи деякий час молодих і дорослих беркутів вважали різними видами і відповідно по-різному їх називали: саме стосовно молодих птахів вживали назву *беркут*, тоді як дорослих називали *халзан*. Мабуть, контрастність в оперенні надавала молодому птахові більшої величавості.

У деяких мовах Сходу, наприклад серед мешканців Південного Алтаю, *халзан* (*холзун*) означає *лісий, пліший*.

Проте неоперених, лисих ділянок шкіри на голові дорослого беркута немає. Найімовірніше, лисим дорослого беркута назвали через рудувато-вохристий колір верху голови і зашийка, який, наче світла лисина, контрастує із загалом бурим оперенням, хоча воно й світліше, ніж у молодого птаха. Аналогічно в англійській мові відображено особливу рису забарвлення іншого хижого птаха – орлана білоголового, який поширений у Північній Америці: його назвали *bald eagle* – лисий орел, бо оперення голови та шиї у дорослих орланів цього виду чисто-біле, що створює різкий контраст із бурим пір'ям крил і тулуба. А от беркута англійці назвали *golden eagle* (золден ігл) – золотий орел, знову ж таки з натяком на особливе золотаве забарвлення оперення голови та шиї. Ще й пера на них утворюють подобу гриви, бо вони загострені, і їхні опахала звужені. Від рухів головою така «грива» справді золотиться під променями сонця. У різних частинах світу одна й та сама своєрідність забарвлення цього орла стала підставою для виникнення відмінних назв.

Образно кажучи, тінь від дужих крил беркута, який ширає, накриває мало не пів світу, бо на нього можна натрапити чи не в усій Північній Америці та північній частині Євразії, а також подекуди у Північній Африці. На Півночі його гніздове поширення обмежене лісотундрою, а на Півдні – степовими і напівпустельними районами, хоча взимку він залітає і до них. Узагалі це птах лісистих територій, зокрема й гірських, бо для влаштування гнізда часто обирає старі високостовбурні дерева.

Побожне ставлення до беркута за стародавніх часів, віддзеркалене в його назві, згодом переважив жорсткий тиск від людини, яка, з одного боку, почала вважати його конкурентом у боротьбі за харчові ресурси, а з другого – докорінно змінила місця існування птаха. Сторожкий і доволі потайний володар піднебесся зник як гніздовий птах з районів, густонаселених людиною, тому майже на половині території Європи він тепер не гніздиться.

За неабиякого суперника орла сприймають, мабуть, передусім через його дужу статуру. Беркут – найбільший із типових орлів нашої фауни, котрі від більшості інших споріднених видів ряду Яструбоподібних, до якого належать й орли, відрізняються цілком опереною цівкою, до самих пальців. Розмах крил беркута може сягати майже 230 см, а маса тіла – понад 6 кг. Самки помітно більші за самців, що взагалі характерно як для денних хижих птахів, так і для нічних, тобто сов.

На території нашої країни з середини XIX ст., коли розпочалося доволі регулярне вивчення орнітофауни різних регіонів, беркут уже був нечисленним і навіть рідкісним птахом. Гнізда цих орлів тоді й у першій третині XX ст. зрідка ще траплялися на західному Поліссі, а подекуди – й у лісових масивах лісостепу та північної частини степу.

Рідкісність беркута не залишилася поза увагою орнітологів, і він серед 28 видів птахів потрапив до найпершого видання Червоної книги України, опублікованого 1980 року. В цьому виданні, а також у наступному, оприлюдненому в 1994 році, на карті поширення беркута ще вказано 1–2 місця гніздування на Волині, проте деякі з них – під знаком запитання. Найновіше, третє, видання Червоної книги України (2009 р.), укладене за результатами найповніших обстежень імовірних територій розмноження виду, проілюстроване картою, на якій місця гніздування зосереджено лише в Карпатах і найближчих до них районах. Словаки називають беркута *орлом скельним*, бо й у них він нині гніздиться в гірських місцевостях.

У Карпатах беркут є осілим. За оцінками О. О. Грабаря, в середині XX ст. чисельність цих орлів там становила не більше, ніж 10–11 пар, і зараз вона майже така сама – 10–15 пар. Упродовж десятиліть, що минули між цими оцінками, кількість гніздових пар зменшувалася майже вдвічі. Відносна стабілізація чисельності беркута в нас дала привід віднести його не до зникаючих, а до вразли-

вих видів, які в найближчому майбутньому можуть потрапити до групи зникаючих, якщо діятимуть чинники, що негативно впливають на існування виду.

Новітні телекомунікаційні технології забезпечили цілодобове спостереження на моніторах комп'ютерів за гніздовим життям багатьох рідкісних хижих птахів безпосередньо у природних умовах. Наприклад, побачити, з якою акуратністю самка орлана-білохвоста вибирає з-під шкіри впійманої щуки невеличкі шматочки м'яса без кісток і терпляче намагається нагодувати своїх кількадечних хиткоголових пташенят. Таке підглядання проведено у гніздах скопи, змієда, підорликів великого і малого, сапсана. Беркута серед них немає, бо він вкрай обережний і недовірливий до людини. Про його, так би мовити, приватне життя відомі лише короткі формальні дані.

Свої гнізда беркути будують на старих міцних деревах або виступах скель, можуть використовувати впродовж багатьох років і щороку потроху їх добудовують. Старі гнізда дуже масивні, до 2 м заввишки і завширшки.

Уже зазвичай у лютому над гніздовою територією беркутів можна побачити їхні особливі шлюбні польоти. Самець у повітрі не по-справжньому, оманливо атакує самку, після чого обидва орли з переверотом через крило починають падати до землі, водночас подаючи дзвінки крики. Птахи відкладають яйця зазвичай наприкінці березня, в кладці їх всього 1–2. Насиджуванням займається переважно самка, і триває воно майже півтора місяця. Найчастіше в гнізді, де розмноження завершується успішно, виростає одне пташеня. Залишає воно гніздівлю у віці трьох місяців, але ще тривалий час потребує опіки батьків.

Беркут залишається рідкісним протягом усього року, однак пізньої осені та взимку на нього можна інколи натрапити не лише в Карпатах, а й по всій території нашої країни, бо до нас саме на зимівлю прилітають північноєвропейські беркути з тайгової частини Східної Європи,

Золотоголовий
беркут

Молодий
беркут

Фінляндії та Швеції. В морозні зими з глибоким сніговим покривом, що захищає гризунів, потенційну здобич, від пильного ока хижака, беркута можна заскочити навіть на околицях населених пунктів або посеред невеликого села, де птах через сутужні умови намагається полювати на свійських тварин. Такої пори рідкісний орел не минає і решток загиблих тварин, тому інколи потрапляє в капкани з принадою, які мисливці ставлять на лисиць або іншу звірину. Для беркута «знайомство» з капканом закінчується, як правило, травмуванням лап, що врешті майже неминуче призводить до його загибелі.

Зазвичай беркут пильнує здобич як під час ширяння, так і в маховому польоті, може нападати, застосовуючи політ-піке, а ще вдається до активного переслідування, наздоганяючи її в польоті, подібно до яструбів. Нерідко стежить поживу з дерева, вмостившись на обраному присіді, а ховрахів підстерігає безпосередньо біля їхніх нір. Беркут – універсальний мисливець. Об'єктом його полювання може стати і дрібна миша, і доволі великий собака, але найчастіше він полює на зайців. На своїй гніздовій території здобуває і птахів, здебільшого лісових, серед яких такі чималі, як тетерук і глушець. Природа спорядила беркута потужним мисливським знаряддям – особливо великими кігтями. За довжиною кігтя внутрішнього пальця беркуту немає рівних серед решти видів орлів: по прямій його довжина становить понад 4 см, а в самок по хорді досягає 5 см.

Власник такого «озброєння» та й із іншими винятковими рисами успішного здобувача не міг не заслужити шанобливого ставлення людини до себе, він напевно викликав у неї побожне поклоніння. Але сутність людини часто є двоїстою: поклоняючись, вона водночас може захотіти мати те, чого немає в неї самої, але є у шанованого нею; їй може закортіти дістати і тримати при собі хоча би частину бажаного. Так виникає культ амулета – речі,

що як вважає людина, надає їй особливих, чудодійних властивостей, притаманних тим створінням, у яких цей предмет був частиною тіла, бо ним їх обдарувала сама Природа.

На одній із палеолітичних стоянок стародавніх людей у Криму якось розкопали майже цілий скелет беркута. Кістки не пошкоджено, на них немає слідів погризів. Багато інших видів птахів на таких стоянках, безумовно, слугували поживою для людини, бо їхні кістки викидали в палеолітичні кухонні ями, вони часто поламані. Скелет беркута наче спеціально поховано. Але є одна цікава деталь – кістяк без лап, тобто його збезкігтили, також немає гачкуватої верхньої щелепи. Ймовірно, через прирівнювання сильного і вправного беркута до божества його поховано у шанобливий спосіб, як належить побожнюваній персоні. Віддавши шану обожненому птаху, людина заволоділа частинами тіла, в яких, мабуть, на її думку, були зосереджені найбільші його сила і вправність. Найвірогідніше, лапи і верхня щелепа від того кістяка стали для первісного мисливця амулетом.

Пізніше людина не задовольнилася лише покровительством беркута у вигляді носіння амулетів з нього, вона вирішила поставити собі на службу божество і перетворила його на ловецького птаха, який має віддавати людині все, що вполював. Мабуть, не можна сказати, що ставлення до беркута як до богоподібної істоти зовсім зникло в тих, хто використовує його для полювання. Впійманий і зморений тривалим примусовим голодуванням беркут таки бере їжу з рук людини і погоджується на її присутність поряд із собою. Птах і людина стають партнерами у полюванні. Недбале ставлення до ловецького беркута закінчується або його загибеллю, або одного разу орел полетить геть від нікчемного господаря. У Центральній Азії, наприклад у Киргизії, ще й сьогодні за допомогою беркутів впольовують чимало лисиць, зайців та іншої дичини. Культура полювання з цими орлами в деяких азійських

країнах дуже розвинута, і в мовах тамтешніх народів виникло чимало термінів, пов'язаних з цим, зокрема беркутчі – мисливець із беркутом.

Спалах інтересу до соколярства як давньоруської княжої традиції стався в нас в останній чверті ХХ ст. Пригадується, що до одного юного киянина, який захопився розповідями про полювання з хижими птахами, потрапив молодий беркут. Виношувати кількакілограмового птаха було фізично нелегко, та не тільки через це виникали проблеми. Треба було навчити орла прийомів полювання, а досвіду в його власника бракувало. Якось у стосунках між ними сталося непередбачуване: беркут однією лапою, мов лещатами, увіп'явся в живіт людини. Намагання розчепити руками рефлекторно зімкнуті пальці птаха було би марним. Вдалися до надійнішого способу звільнення: беркуту показали шматок м'яса, і так перевели, переключили його увагу на іншу поживу, тому він сам відпустив схопленого ним хазяїна.

Жага хоча би чимось бути подібним до гордого і дужого птаха штовхає навіть на привласнення його імені, пов'язаного зі столітніми віруваннями. Пам'ять багатьох із нас береже події, коли один із наших силових підрозділів – самозваний «беркут» – пролив на київському Майдані кров беззбройних людей. У ті дні один із орнітологів у електронному листі у відчаї закликав, аби лиходіїв негайно принаймні позбавили імені уславленого птаха. Подумалося тоді: безумовно, треба позбавити, та чи зможе хто протистояти тим офіційним нападам? Але ж минуло два-три місяці, і той підрозділ таки ліквідували. Горде ім'я беркут наче саме відкинуло від себе недостойних. От і не вір після такого у містику, особливо зважаючи на те, що в одного із забайкальських народів беркут є символом духовного відродження.

Можна спробувати вкрати ім'я птаха, та від того крадій не стане окрилений. Можна намагатися привласнити

назву висококультурної країни і навіть на певний час загарбати її територію, але й за кілька століть після того так і залишитися варваром (ідеться про верхньоволзький улус орди). Символ окриленості й просвітління відкинув від себе самозванців, наче давши приклад оновлення для інших славних імен. Мабуть, недаремно беркут символізує духовне відродження. Хочеться, щоб виник і зворотний зв'язок – відродження, повернення самого птаха на територію, які він колись заселяв. Для цього треба усвідомити, що духовність – то сутність людини, яка не є чимось недосяжним, вона непереможна, всупереч будь-якому вандалізму.

Загадки дрозда чорного

Шанувальникам детективів, коли згадаєш про цього птаха, мабуть, відразу спаде на думку назва вбивчої оповіді англійки Агати Крісті «Таємниця чорних дроздів». Птахів, як і багатьох інших персонажів у цій історії, таки безжально вбили, а потім підкинули, щоб уже неживими вони, нагадавши про назву забутої копальні «Чорні дрозди» в Африці, виконали функцію піратської чорної мітки; її в колі вільних від докорів сумління мореплавців було прийнято підкидати як виклик супротивникові з погрозою смертельної помсти. Майстрині детективного жанру вдалося досить легко викликати в англomовного читача асоціацію між цими дроздами і чорною міткою піратів, бо в англійській мові дрізд чорний отримав особливу назву – *blackbird*, яку можна й перекласти по-особливому – *чорноптах*. Ох же й туману напустила на птахів авторка, хоча справжньої таємниці дроздів чорних у її розповіді немає. Між тим у цих птахів є реальні таємниці, декотрі з них майже контрабандитські, власне детективні.

Одна із загадок криється в самому забарвленні птаха. Однотонний чорний колір оперення дорослого самця має особливо ошатний вигляд у поєднанні з жовтою або навіть жовтогарячою барвою дзьоба і вузького навколоочного кільця. Насиченість жовтого кольору посилюється з віком. Тільки на дуже яскравому сонці чорне оперення злегка міняється срібlistим полиском, за іншого освітлення воно

рівномірно глибоко-чорне. У молодих самців, які до першої осені життя змінюють юнацьке буре оперення на чорне, дзьоб або ще цілком чорний, або рябий, чорно-жовтий. У самок оперення буре, на світліших горлі й волі темні плями або широкі риски, дзьоб бурий. На самку схожі зовсім молоді птахи, на голові та спині яких є світло-вохристі плями.

Щоб з'ясувати, чому самці дрозда чорного набули саме чорного забарвлення, доводиться зважати і на географічне поширення виду, і на його біотопічні вподобання, і на дещо інше.

Виникнення виду дрізд чорний пов'язують з гірськими і передгірними місцевостями південної частини Євразії, хоча він поширений і в подібних районах Північної Африки. Зараз на нього можна натрапити майже по всій Європі. Із 16-ти підвидів дрозда чорного у світі найбільша частка – 11 підвидів – поширені виключно в Азії, а решта – в Європі та Африці. У птахів, котрі заселяють гірські райони, усталення чорного забарвлення пояснюють його посиленою здатністю відбивати сонячне ультрафіолетове випромінювання, що є особливо інтенсивним у горах. І як приклад наводять таких гірських птахів, як галка альпійська, клушиця, а ще їхніх близьких родичів – галку звичайну, грака тощо. Не варто забувати, що у цих видів чорне оперення властиве і самцям, і самкам, натомість у дрозда чорного самка бура, а не чорна. Тож чи правильно цього дрозда ставити в один ряд із тими видами?

За всіма звичками, поведінкою, дроздів загалом вважають лісовими птахами. Дрізд чорний не є винятком, бо оселяється він у широколистяних та мішаних лісах і парках. Він особливо полюбляє ділянки з густим підліском, кущами. В затінку лісової гушавини було би достатньо й бурого оперення, як у самки дрозда чорного, щоб надійно замаскуватися від сторонніх очей. Чому ж самець став чорним, темнішим?

Саме доречно згадати дослідження нашого співвітчизника, визначного орнітолога ХХ ст. професора Олександра Кістяківського про роль статевого добору у формуванні видів. Вважають, що на початку становлення нового виду всі його особини, незалежно від статі, забарвлені так само, як молоді птахи або самки, якими бачимо їх сьогодні. Так, селезні качок, скинувши шлюбне оперення, в другій половині літа значною мірою стають схожими на самок. У нового виду може проявитися така форма природного добору, як добір самками самців, котрі забарвленням відрізняються від самок. Можна сказати, що чорними у дрозда чорного самців зробили уподобання самок, які у своїх вимогах до зовнішнього вигляду партнера «зупинилися» на чорному кольорі, водночас не вийшовши за межі потреби маскування. Самець лише демонструє себе, свої здібності. Обирає партнера самка.

Ще однією еволюційною загадкою дроздів є звичка використовувати розмоклу землю або глину для мощення основи і стінок гнізда. Скріплювальний глейовий розчин застосовує і дрізд чорний. Здається, навіщо суто лісовому птахові такий спосіб лаштування кубельця, якщо довкола повно різного розміру стеблин, гілок, листя та іншого добротного будівельного матеріалу? Сойка звичайна, берестянка звичайна, вільшанка, щеврик лісовий або вівчарики, котрі оселяються там, де і дрізд чорний, цілком задовольняються рослинними рештками для гніздобудування.

Із птахів нашої фауни глиняно-земляні гнізда ліплять ластівка сільська та ластівка міська. За походженням ластівки належать до птахів гір та передгір'їв і призвичаїлися там прикріплювати гнізда в щілинах скель, під карнизами монолітних брил. Інакше як з мокрої землі гнізда там не зліпиш. Лише значно пізніше, маючи вже досвід птахів-горян, ластівки прилаштувалися до життя в поселеннях людини, тобто перетворилися на птахів-урбаністів, птахів-городян. Із лісових птахів задля опорядкування гніздівлі

розмокну глину використовує повзик звичайний, звужуючи нею під свій розмір завеликі отвори дупел, де він гніздиться. Повзики, яких у світовій фауні налічують приблизно три десятки видів, первинно також були гірськими птахами. В нагірних місцевостях найбільше представлено їхнє видове різноманіття. Серед скель рідкий глей є чудовим матеріалом для опорядження гнізда, а наш суто лісовий повзик і далі користується звичкою своїх гірських прашурів. Тож, імовірно, і пристрасть дроздів до глиняного кріплення гнізда є ознакою, котра вказує на їхнє гірське походження в далекому минулому.

На гніздових територіях дрозди з'являються в березні. За кілька останніх десятиліть чорняві красені призвичаїлися і до умов існування в зелених насадженнях великих міст. Для городян звичніше, що настання весни проголошують своїм співом шпаки, тому, почувши дивовижно красиву пісню в середині лютого, вважають, що прилетіли саме вони, проте сопілковий спів – це пісня дрозда чорного. Влаштовується птах на верхівці дерева, і його вишукана пісня флейтовою хвилею заповнює навколишній простір. Голосна свистова мелодія лунає натхненно, довго. Власне, весняну програму складного пташиного співу починає в місті саме дрізд чорний. Упродовж усієї весни його пісня лунає в присмерковий час у лісах і парках, у цей період утворюються пари.

Дрозди влаштовують свої гнізда десь у затишному куточку, на гілках ялин, туй, інших дерев на висоті 2–3 метри або вище, а трапляється – і між корінням на землі. Вибудовує гніздо тільки самка, витрачає на мощення кілька днів. У гніздо вона відкладає 5–7 яєць, які переважно й насиджує впродовж 13–15 днів.

Пташенят обидва партнери вигодовують комахами, дощовими черв'яками, слимаками, що тримаються в листяній підстилці, вправно її ворущачи. Просидівши у гнізді два тижні, дрозденята переміщуються на гілки, де ще тиж-

день про них піклуються дорослі птахи. У віці трьох тижнів рябенькі підлітки набувають здатності літати. За рік пара може вихохати два виводки – у квітні й червні.

У періоди міграцій дрозди летять зазвичай уночі, в цей час доби здійснюють переліт більшість видів птахів. Сповнююєшся таємничим одкровенням, коли спостерігаєш старт дроздів чорних у нічний міграційний політ.

На узліссі старого субору в охолюючій тиші стоять високі крислаті дуби, які вже майже поскидали листя. Мереживо їхніх цупких гілок бездоганно чітко вимальовується на тлі згасаючої яскраво-червоної заграви від уже зниклого за обрієм сонця. Минає безмовна часина, і осінній холод щільних сутінок захоплює ліс знизу, але водночас здається, що його згори на землю насилає й вияснене, потемніле небо з прозоро-блакитним вузьким ореолом навколо збляклої сірувато-рожевої барви на заході. У верхній частині крони одного з дубів якоїсь миті помічаєш міцнотілий силует невеликого птаха з видовженим хвостом. То дрізд чорний. Якийсь час він сидить нерухомо і беззвучно, дещо витягнувши тіло вгору, ніби стежить за порядком переходу дня у ніч. Потім стрибком переміщується вище і завмирає. Аж ось після легкого помаху крил опиняється на самому вершечку дуба, лише на мить зупиняється і враз відривається від гілки, вирушає в нічні мандри до майже зниклої заграви, наче для того, щоб надогнати її. Дрізд полетів безголосо, а за хвилю з верхівки дальшого дуба навздогін першому з коротким неголосним циканням зривається такий самий, раніше непомічений птах. Дрозди чорні під час міграції ніколи не кучкуються в щільні великі зграї, а в польоті підтримують між собою зв'язок отим тихим циканням.

Зі зміною стереотипу поведінки, певною мірою і міграційної, пов'язана ще одна загадка дрозда чорного. До початку ХІХ ст. у Західній і Центральній Європі, як і будьде в інших районах його поширення, цей птах траплявся

Дорослий
самець грозда
чорного

Молодий
самець грозда
чорного

Доросла
самка грозда
чорного

Самка збирає
розмоклу
землю
для гнізда

Корм дрозди
збирають
переважно
на землі

Восени
та взимку
дрозди
полюбляють
і ягоди калини

Особливо
до смаку
дроздам
плоди
тиса ягідного

лише в лісах і старих густих парках, та згодом, як зазначають декотрі орнітологи, з доброго дива почав освоювати невеличкі деревонасадження в містах, де й залишався масово зимувати. Власне, швидко перетворився на дендрофільного птаха населених пунктів, став птахом-урбаністом.

У зв'язку з такою поведінкою дрозда чорного можна згадати іншого птаха – горихвістку чорну, яка стала таким самим птахом-урбаністом. Спільним у цих видів є те, що ця горихвістка в первинному природному оточенні завжди оселялася в гористих незарослих місцевостях, і дрізд чорний має, ймовірно, також гірське походження. А відрізняються вони тим, що для горихвістки споруди в населених пунктах стали своєрідними ерзац-скелями, а дрізд між цими псевдоскелями знайшов собі притулок у зелених насадженнях, неначе згадавши своє колишнє існування в нагірних лісових масивах. У багатьох місцях він з мігруючого перетворився на осілого птаха не лише у західній, а й в інших частинах Європи.

Тепер можна перейти до детективного епізоду в розповіді про дрозда чорного. До початку 1970-х років в Україні-Русі цей птах гніздився лише по лісах. Проте сталася одна подія, яка ще тоді наблизила нашу орнітофауну до тих тенденцій, що почали складатися на території Євросоюзу, котрий тільки утворювався. У тій події взяла участь київські зоологи Анатолій Федоренко разом із Сергієм Чупріним і польський орнітолог Ришард Грачик, причому наші колеги були заскочені зненацька.

Між польським і вітчизняними науковцями ще до згаданих обставин налагодилися професійні контакти. Аж одного дня влітку 1972 року закордонний колега зателефонував київським знайомим не звідкись з Польщі, а з аеропорту «Бориспіль», що за 20 км від Києва на сході, і повідомив: він привіз у коробках 106 молодих дроздів із Познані, щоб для експерименту випустити їх у місті. Але,

як пізніше розповідав орнітологу Василю Костюшину його керівник Анатолій Федоренко, привіз їх без будь-яких дозвільних санітарно-карантинних документів, фактично нелегально, як контрабанду, і на митниці його затримали. Контрабандні дрозди впали, як сніг на голову, бо про свій намір іноземець нікого заздалегідь не попередив. З митниками справу таки уладнали, і птахи з Польщі опинилися у Києві.

Познанські дрозденята належали до осілої міської популяції. У 4–8-денному віці їх разом із гніздами взяли до лабораторії і виховували там упродовж двох місяців. Для цього використали 145 кг фаршу з яловичини, 830 штук яєць і понад 35 кг дощових черв'яків. Усю групу прибульців звільнили на території Київського зоопарку. Так почався експеримент з інтродукції звичних до міського оточення птахів, котрі уже в рік випуску залишилися зимувати на новому місці. Багато з них там і осіли. Завезені птахи відрізнялися від місцевих особливо мелодійною, гарною піснею. Київські птахолови упродовж наступних десятиліть намагалися ловити саме «польських» дроздів чорних через особливу мелодійність їхнього співу. Та дроздів від того не меншало.

З початку експерименту інтродуковані дрозди чорні змішалися з місцевими, тому складно визначити, чи зимують у місті тільки нащадки завезених птахів, чи й аборигенні, тим паче, що по всій країні без завезення дроздів чорних почав виявляти осілість у містах. У м'які зими птахи нині трапляються і поза населеними пунктами в низинних місцях з чагарником і пухким ґрунтом біля малих водотоків.

Якщо в гніздовий період дрозди тримаються парами, то взимку гуртуються у невеликі групи. Найпомітніші вони на видувах – клаптиках землі, звідки вітер здуває сніг, зазвичай під невисокими ялинами. Перехожі вважають їх шпаками, бо мало хто з городян здогадується,

що саме дрозди чорні тепер залишаються зимувати в міс-ті в скверах серед будинків, а шпаки зазвичай відлітають.

Морозної пори дрозди живляться здебільшого різни-ми ягодами, дуже до вподоби їм плоди рідкісного тиса ягідного. Під час революційних помаранчевих подій у лис-топаді-грудні 2004 року вони також були на Майдані, три-малися над наметами в кронах лип, які росли на Хреща-тику, перелітали час від часу до дикого винограду, що об-плів будинок Міністерства аграрної політики, куштували замерзлі плоди.

У найсутужніший зимовий час, у холоди і снігопади, дрозди збирають їстівні рештки біля сміттєвих контей-нерів. Таку картину доводилося бачити поблизу будинку Укртелерадіо, що на Хрещатику, 26. Від недоїдання бага-то птахів упродовж зими гине.

Та однак ввечері одного сонячного тихого лютневого дня у скверах Києва, що вище від Майдану Незалежності, починає співати дрізд чорний, солоспів якого – один з най-кращих.

Чушипорлива сойка

Коли згадують про воронових птахів, чи не в кожного з нас майже відразу постає образ цілковито чорного або сірого з чорним великодзьобого птаха. Про багатьох інших тварин, забарвлених у чорний колір, кажуть, що вони вороної масті, тобто не просто чорні, а ще й із мінливим металічним полиском на оперенні, шерсті або лусці.

На противагу цьому образу уявімо пташину, в якій спина сірувато-бура з рожевим відтінком, голова і майже весь низ тулуба рудуваті, тім'я рудувато-біле з тонкими чорними рисками, горло біле, надхвістя і підхвістя також білі, «вуса» і хвіст чорні, зверху на чорних махових перах білі плями, а покривні пера крил небесно-блакитні з вузькими чорними смужками. Така барвистість в оперенні властива хіба що різним видам, скажімо, папуг. Але ж наведено опис одного з наших звичайних вóронових птахів: мова йде про сойку.

Зазвичай на сойку можна натрапити в лісі різного типу – у хвойному, мішаному або листяному. Часто вона сама привертає до себе вашу увагу дратівливим деручким криком, який, як правило, є попередженням усьому лісовому гурту тварин про те що ви становите потенційну небезпеку для них. Такою поведінкою вона подібна до сороки.

Трапляється, в тиші лісової гущавини серед гілок дерев неочікувано майне щось біле, наче зовсім недоречно поміж усіх відтінків бурого і зеленого кольорів лісу. То тихо

пролетіла сойка, стежачи за вами, і демаскувала себе сліпучо-білим кольором надхвістя. Продемонструвала, мовляв, це мій дім, і мені в ньому немає чого боятися. А й справді, їй таки майже нічого боятися, вона порядкує в лісі чи не над усіма. От тільки яструб великий для неї дуже небезпечний та куниця лісова може видерти яйця і пташенят з її гнізда.

Хазяйнує вона в лісі скрізь. Ось усілася на землю і розгрибає чималим дзьобом листяну підстилку, чи то шукає щось у ній, чи то ховає. Завмерла, поглянула всудибіч. От стрибком скочила на кущ, потім майже без помаху крил перестрибнула на нижні гілки сусіднього дерева, пострибала ще вище по гілках до старого гнізда дрозда співочого. Обстежила його: чи бува, немає в ньому чим поживитися?

Такою стрибучою поведінкою в сплетених гілках сойка нагадала одне з припущень стосовно виникнення птахів, набуття ними здатності літати. Десятки мільйонів років тому в групі певних рептилій виникла біпедальність, тобто вони почали пересуватися лише на задніх кінцівках, стали двопедальними. Передні кінцівки звільнилися від функції опори. На додачу до цього стопа задніх кінцівок змінилася так, що перший палець розвернувся назад, став протиставленим пальцям спереду, яких залишилося три. Таке розташування пальців на ногах забезпечило міцну опору тварині, і їй уже був не потрібен довгий ящірковий, хребцевий хвіст, який до того збалансовував її рівновагу під час руху. Хребцевий хвіст став поступово зникати.

Такий порядок розміщення пальців ніг забезпечував не тільки впевнене пересування поверхнею землі, а й давав змогу надійно триматися на звислих гілках дерев, на які предки птахів могли застрибувати, ще не маючи власне крил. Вважають, що застрибували вони на гілки тоді ще хвойних та інших неkwіткових дерев, аби врятуватися від переслідування хижаків. А спускатися з гілок

могли не лише перестрибуючи донизу, а й тріпочучи передніми кінцівками, на яких ще раніше, наче шлюбна краса, виникли пучки пер простої, симетричної форми. Такі утворення з пер могли бути у предків птахів і на хребцевому хвості. Тож за цим припущенням, виникнення птахів пов'язують із густим прадавнім лісом і переходом тварин на особливу двоногість, яка спричинила редукцію ящіркового хвоста й уможливила перетворення передніх кінцівок на крила з маховими перами асиметричної форми. Перші види птахів, ймовірно, мали невеликі розміри, можливо, як сойка.

Сойка цілковито пристосована до існування в лісових угіддях. Найкращим доказом цього є форма її крил: контур розгорнутого крила в неї дуже заокруглений. Такі крила є найліпшими для життя саме в щільних лісонасадженнях, де не обов'язково вміти літати якнайшвидше, але дуже важливо в разі небезпеки миттю злетіти по крутій траєкторії із землі або нижніх гілок вище на дерево, уникаючи зіткнення зі стовбурами сусідніх дерев і нижніми кілками. На лісове походження сойки вказує і структура контурного оперення, що вкриває її голову і тулуб; воно доволі м'яке, певною мірою нагадує оперення сов. У птахів зі стрімким польотом крила завжди загострені й часто доволі видовжені, а контурне оперення помітно жорсткіше для створення необхідної обтічності обрисів тіла.

Коли ж трапляється побачити тривалий політ сойки над відкритими, вільними від дерев ділянками місцевості, то здається, що вона через силу загрибає крилами повітря, повільно посуваючись уперед. У такій ситуації налякана чимось сойка і не намагається летіти швидше, а негайно завертає до найближчих дерев або високих кущів, аби там сховатися. Серед них вона почувається впевненіше.

У доволі галасливої сойки наприкінці зими можна почути, здавалося би зовсім незвичний тихий мелодійний спів. Ховаючись у гушавині хвої та розглядаючи щось

Сойка
звичайна
взимку

Типове
гніздо сойки
звичайної

Здобиччю
сойки може
стати й миша

поперед себе, птах може стиха замуркотіти, проспівати коротку трель. Таке виспівування почуєш, лише перебуваючи неподалік сойки, яка не помітила присутності людини.

Зазвичай пара сойок обирає для влаштування гнізда ділянку лісу з густим деревостаном молодого і середнього віку, розміщує його на кількадеметровій висоті, але не надто високо. Гніздо щільно вимощене на гілках біля стовбура дерева або на деякій відстані від нього, стінки і дно складено з міцних, хоча і не товстих гілочок, а внутрішню частину – ківш гнізда – викладено стеблами сухої трави, корінцями і шерстю. Споруда справді добротна, належить до відкритих гнізд.

Однак інколи свої гнізда сойки мостять у несподіваних місцях. Одне з них знайшли, наприклад, у чималій шпаківні, та сойки в цьому разі не стали справжніми дуплогніздовими птахами. Вони не залітали туди через звичний круглий отвір. Передня стінка шпаківні розкололась, і більша частина її випала, тож утворилася гніздівля-ящик вертикального типу. В цій штучній ніші сойки й загніздилися. Іншим разом птахи скористалися також штучною нішею, тільки в стіні одноповерхової цегляної споруди: під дерев'яним ошцепом покрівлі у верхньому краї стіни цеглини частково викришилися, й утворилася поличка, на якій птахи примудрилися загніздитися. Таке гніздування не є типовим для сойок, однак очевидно, що вони здатні до освоєння подібних місць для розміщення гнізд. Схильність до використання принад урбанізованого середовища в них може розвинутися ще більше.

Лаштуванням гнізд сойки займаються в березні. Наприкінці квітня або в травні у них з'являються кладки з п'яти-шести, інколи до восьми яєць. Насиджують кладку як самець, так і самка впродовж 16–17 днів. Сойчєнята залишаються у гнізді менше трьох тижнів, ростуть дуже швидко. До прикладу: маса сойки становить 145–200 г, а горобця – 20–30 г. Пташенята ж горобців, поки ще не здатні

літати, перебувають у гнізді протягом двох тижнів. Після вильоту молодняку сойки сімейними групами кочують по лісових угіддях.

Сойку можна віднести до всеїдних птахів: у її раціоні є звичними різні дрібні безхребетні тварини, ягоди багатьох рослин; вона готова скористатися можливістю поживитися яйцями або пташенятами дрібних пташок, не погребує сильним ударом свого міцного дзьоба здобути лісову мишу чи вправно вхопити вертку ящірку.

Надто ж вона ласа до жолудів, їх не тільки споживає досхочу, а й робить запаси-схованки з них по заглибинах землі, наче розсіває дубове насіння. Ті запаси використовують не лише сойки, а й багато інших лісових тварин. Велика частина зі схованих жолудів проростає, з'являються молоді дубочки. Мабуть, через це одна з назв цього пернатого створіння – *сійка*, тобто птах, який сіє нове покоління майбутніх лісових велетнів. Особливу її пристрасть до жолудів можна висловити так: «Де дуб, там неодмінно й сойка». Якщо ростуть тільки один-два дуби в селі, розташованому далеко від лісу, то й там наприкінці літа чи на початку осені в кронах дубів раптом промайне білий «прапорець» сойчиного надхвістя і мало не відразу пролунає її короткий різкий крик. Для сойки дуб – наче магніт.

Натрапити на сойку можна майже по всіх лісах Європи, в південних лісах помірної смуги Азії та в Південно-східній Азії. Особливої ж уваги вона удостоїлася, мабуть, у Китаї, жителі якого нерідко перетворюють сойок на своїх ручних домашніх улюбленців, про що розповів пілот цивільної авіації Вадим Зайвін, який пересвідчився в цьому на власні очі. Приручену сойку господар може взяти із собою, наприклад, у велосипедну подорож містом. Птаха в нашійнику він саджає на кермо з прикріпленим на ньому ланцюжком, вільний кінець карабіном з'єднує з нашійником. І незворушна сойка їде на велокермі серед суцільного потоку автомобілів широкою дорогою

в кілька смуг. На короткий час, коли потік машин і велосипедистів зупиняється перед пішохідним переходом, господар відчіплює нашійник від ланцюжка. Сойка відразу здіймається вгору, злітає високо над дорогою. Минають секунди, відведені для пішоходів, і господар, перш ніж рушити в загальному потоку транспорту, виймає зі сховку велику цикаду, показує її птахові й різким спеціальним криком повертає його увагу. Навчена тренуваннями сойка мерщій повертається на звичне кермо, господар приєднує нашійник до ланцюжка і дає сойці її улюблені ласощі – смачну комаху. Повітряно-акробатичний цирковий трюк виконано, весь транспорт рушає з місця.

Про сойку можуть говорити різне, але якщо і завдає вона інколи шкоди дрібнішим хребетним тваринам, то її корисність для лісу є значно більшою. Та чи ж у нашому розумінні корисності й шкідливості справжній сенс існування кожного живого створіння? Зрештою, сойка – просто гарна.

Шпачиний норв

Початок зими з найкоротшими днями в році позначений похмурістю й навіть тужливістю, і думкою вже прагнеш весни. Може, тому що хочеться відновити колишні враження від радісних змін у природі, які настають після зимових холодів. У цих спогадах майже неодмінно виникне образ одного з перших провісників весни – шпака, пролунає в уяві його знайома метушлива пісня.

Для жителів міст і сіл нашої країни саме шпак здавна є ознакою настання весни, бо він може повертатися до наших садів і парків уже наприкінці лютого, але найчастіше – у першій половині березня.

Шлюбне, весняне, вбрання шпака привертає до себе увагу особливим металічним пурпурово-синьо-зеленим полиском на чорному оперенні та жовтим кольором дзьоба, схожого на пінцет. Полиск у самця значно виразніший, ніж у самки, оскільки його пір'я майже суцільно чорне. Самка ж наче обсіпана світло-вохристими і білуватими краплеподібними плямами, через що вона блякліша. Спостерігаючи птахів у бінокль, можна виявити ще дві відмінності між статями шпака: у самця райдужна оболонка ока темно-коричнева, а основа нижньої щелепи голубувата; у самки райдужна оболонка зі світлим вузьким кільцем, основа ж нижньої щелепи рожевувата. Статеві відмінності в забарвленні основи дзьоба у шпака такі, за яки-

ми ми з вами зазвичай вказуємо на стать немовлят, вдягаючи їх у рожевий чи блакитний одяг.

Упродовж останніх десятиліть у великих містах певним конкурентом шпака у проголошенні весни став дрізд чорний, який почав зимувати в міських парках і скверах. У нехолодні зими дрозди чорні можуть почати співати вже напровесні, і їхній мелодійний спів нерідко пов'язують зі шпаком, але то хибна думка. Пісня шпака не така вишукано флейтова і гучна, як у дрозда чорного. Оперення самців дрозда однотонно-чорне без мінливого полиску, і хвіст у співвідношенні з розмірами тулуба є довшим. Шпака ж можна вважати відносно короткохвостим птахом.

До місць гніздування найпершими повертаються самці шпака, на 1–2 тижні раніше за самок. Самець відразу займає якесь дупло, нішу або штучну гніздівлю. У перші дні після повернення він починає завзято співати, що й чуємо ми і сприймаємо як незаперечну прикмету весни. Відверто кажучи, власна пісня шпака непоказна, невиразна, складається із хрипких і свистових звуків. Але він умілий імітатор і швидко переймає також свистові й хрипкі фрази з пісень інших птахів, голосні звуки різних технічних пристроїв. Співає наполегливо, щосили, часто з дрібним тріпотінням крил.

Ще до прильоту самки, а потім разом із нею самець починає чистити дупло або шпаківню, яку обрав для гніздування. Він зовсім не зважає на те, що в тому дуплі до його прильоту вже влаштували гніздо горобці. Горобине кубельце віхоть за віхтем він неодмінно викине без будь-яких роздумів щодо пристойності своєї поведінки. Сильніший здолає слабшого.

Та що там горобці! Трапилося спостерігати, як у м'якій деревині живої сріблистої тополі видовбала собі дупло пара дятлів сирійських. Спорудили його птахи наприкінці зими, а згодом самка почала відкладати яйця. Аж тут біля нового дупла з'явилася одразу пара шпаків. Спочатку вони

намагалися лише зазирнути в отвір. Дятли стали відганяти непроханих зайд. Проте настирливість шпаків від того не зменшилася, а навпаки – посилилася. Вони з тріскотінням усе наскакували й наскакували на дятлів, інколи їм вдавалося примоститися на краю отвора і на мить зазирнути всередину. Колотнеча між птахами тривала пів дня. Врешті дятли не витримали і залишили збудоване ними дупло на пограбування шпакам. До речі, за розмірами дятел дещо більший за шпака, до того ж має значно міцніший дзьоб, яким він міг би завдати сильного удару. Та переміг холеричний норів шпака.

Після вдалих нападів і вигнання дятлів шпаки швидко викинули яйця перших господарів дупла й успішно загніздилися в ньому. Гніздилися вони там ще впродовж кількох років, а потім природа вчинила по-своєму: краї отвору дупла з року в рік вкривалися шарами нової кори, і за 3–4 роки його діаметр звузився настільки, що шпаки вже не могли прослизнути в дупло. Навіть горобці були не в змозі туди потрапити. Зрештою отвір цілковито заріс корою, і про те, що навколо срібlistої тополі відбувалися драматичні пташині події, вже нічого не нагадувало.

Для гніздування шпаки обирають як природні дупла, зокрема зроблені дятлами, так і штучні гніздівлі. Займають ті з них, у яких діаметр льотка не менше п'яти сантиметрів. Висота такої гніздівлі має бути не менше 40–50, см аби будь-який чотириногий хижак не міг дістатися до кладки яєць або пташенят. Оселяються шпаки й унорах урвищ та кар'єрів, під дахами різних малоповерхових господарських споруд, особливо на півдні країни. Вони можуть утворювати гніздові колонії, якщо бракує місць для гніздування відокремленими парами.

Шпаки обирають ті дупла, нори та ніші для влаштування гнізд, які розташовані неподалік лук із розрідженою невисокою травою; особливо їм до вподоби прибрані сінокісні ділянки, а в населених пунктах – підстрижені газони.

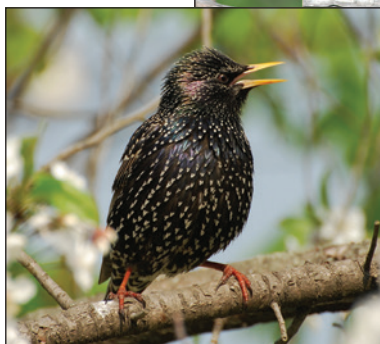
На них птахи юрбами, парами або поодиноці заклопотано чимчикують, шукаючи корм. Швидко переступаючи, птах рухається серед низького травостою, хапає щось їстівне біля якогось кущика і так само швидко крокує далі. А слідом за ним шнуркують інші. Поживою шпакам слугують найрізноманітніші безхребетні тварини: коники, сарана, гусінь, павуки, дощові черви, слимаки тощо.

Навідуються шпаки й на щойно засаджені городи, збирають корм на відкритій землі, але не тільки. Трапляється, вони, так би мовити, починають «пасинкувати» розсаду помідорів: зламують стеблинки і зірвані вершечки носять до своїх гнізд. Різкий запах від помідорної розсади виганяє з дупел дрібних кровососів, тобто шпаки в такий спосіб здійснюють сезонну дезінфекцію свого житла. З цією метою зривають і пагони полину, що також має сильний відлякувальний запах.

До гнізда, вимощеного соломкою й іншими рослинними рештками, пір'ям, шерстю, клаптями паперу й ганчір'я самка в квітні або травні відкладає 5–7 світло-блакитних яєць першої кладки. Переважно вона ж їх і насиджує впродовж приблизно двох тижнів. Завдяки тому, що дорослі інтенсивно годують виводок, пташенята швидко ростуть і у віці близько трьох тижнів залишають гніздо. У червні в деяких пар шпаків може бути друга кладка.

Молоді шпаки, які тільки-но стали на крило, за лінійними розмірами такі самі, як дорослі, а от забарвлені вони інакше: оперення однотонно буре, дзьоб темно-бурий. Траплялося, що деякі не дуже обізнані орнітологи, в руках яких опинялися ці птахи, вважали їх не звичайними шпаками, а іншим, зовсім незнайомим, видом птахів. Та це й не дивно. З практики орнітологічних досліджень відомо, що не лише між молодими і дорослими птахами, а й між самцями та самками трапляються настільки різочі відмінності в забарвленні, що самців описували як один вид, а самок – як інший.

Дорослий
самець шпака
звичайного

Доросла самка
шпака звичайного

Шпаченя, яке щойно
вилетіло з гнізда

Шпаченя, яке
змінює гніздове
оперення
на доросле

Загадка шпаків-незнайомців розкривається з другої половини літа, коли в них розпочинається линяння у традиційно забарвлене осіннє оперення. У цей час і дорослі шпаки змінюють своє шлюбне вбрання на позашлюбне, тобто таке саме, як в осінніх молодих – тьмяно-чорне з густими світло-вохристими і білуватими плямами. Дзьоб у дорослих стає темно-бурим. Упродовж осені й зими світлі плями на пір'ї зношуються частково або майже повністю, і птахи набувають шлюбного блискучого забарвлення.

Після вильоту з гнізда молоді птахи починають утворювати великі зграї. До осіннього відльоту молоді й дорослі шпаки кочують зграями по відкритих місцевостях. Літньої та осінньої пори до їхнього раціону потрапляють соковиті ягоди черешень, вишень, шовковиці, винограду. Поява шпаків о цій порі в садах і на виноградниках людину аж ніяк не тішить, але вдаватися до знищення птахів, які здобувають і шкідників тих таки садів, щонайменше нерозумно. В час дозрівання врожаю варто лише відлякувати шпаків із садових ділянок і виноградників.

Зимовий період шпаки проводять зазвичай у Середземномор'ї, але частина з них масово залишається зимувати у південних сухостепових районах нашої країни. Окремі зграйки або шпаки-одинаки трапляються й у засніжених великих містах решти території нашої країни. Після завершення холодної пори шпаки повертаються до своїх звичних місць гніздування, щоб по усіх селах, містечках і містах оголосити співом про початок весни.

Українолюбний дятел сирійський

Віддавна до фауни гніздових птахів нашої країни належали вісім видів із характерною зовнішністю і поведінкою. Стукотіння по сухих гілках для отримання лунких звуків замість голосної шлюбної пісні та пересування по вертикалі стовбурів з опорою на цупкий хвіст одразу вказують, що перед нами птахи, яких ми називаємо дятлами або жовнами. Дятли забарвлені строкато – переважно у чорний і білий кольори, а для жовн характерне більш однотонне забарвлення – чорне, жовтувато-зелене, зеленкувато-сіре.

Та в середині ХХ ст., в 1948 році, на Закарпатті вперше зареєстрували гніздування нового виду птахів – дятла сирійського, відомого орнітологам за латинською назвою *Dendrocopos syriacus*. Не знаючи історії першоопису цього виду науковцями, можна здивуватися, чому дятел з видовим означенням *сирійський* уперше з'явився у нас із боку Центральної Європи, що на заході, тоді як Сирія, з якою пов'язана назва птаха, розташована на південь від нас.

Новий вид дятлів, котрий раніше не був відомий сучасній науці, вперше описали німецькі натуралісти Фрідріх Гемприг та Христіан Еренберг у 1833 році. Спостерігали птахів у Ліванських горах, які тоді входили до складу Великої Сирії, що перебувала під владою Османської імперії з адміністративним центром у сучасній Туреччині. З волі

авторів першоопису в його латинській назві закріпилося означення *syriacus* (сиріакус), що згодом запозичили багато європейських мов.

Первинно цей вид птахів був поширений лише на Близькому Сході, у Малій Азії та на заході Передньої Азії, на південь і захід від південного узбережжя Каспійського моря. Але наприкінці XIX ст. почалася перша хвиля природного розширення ареалу його гніздування – на Балкани і в Центральну Європу, тобто на північний захід і північ. За пів століття вектор розширення гніздової області дятла сирійського змінився на східний. На початку другої хвилі розселення він з'явився у нас на західному кордоні й до 2000 року освоїв майже всю територію нашої країни, бо її природні умови припали йому до смаку. На всьому своєму ареалі цей вид є осілим.

Дослідники припускають, що друга хвиля розселення була пов'язана з масовим культивуванням морозостійких сортів абрикосів у центральних і північних областях нашої країни. Дятел сирійський, як жоден з наших інших видів дятлів, дуже любить жити з зернятками з абрикосових кісточок, із завзяттям роздовбує їх. Справді, пам'ятається, що у 1960-х роках у садках на присадибних ділянках, по селах навколо Києва абрикосів не вирощували. Тоді якщо їх і садили, то вони часто вимерзали. Невдовзі селекціонери вивели районовані морозостійкі сорти, і тепер абрикосові дерева-самосіви вже не є рідкістю для півночі нашої країни. Те саме можна сказати і про волоський горіх, якого того самого періоду районували на півночі країни. Завдяки цьому він став широко культивованим у колись лише вишневих садках. Дятли до цих горіхів та кож дуже ласі.

Дятел сирійський для гніздування займає переважно листяні насадження лісосмуг, парків і садів. У наших умовах його можна було б назвати дятлом садовим. У сільських населених пунктах, невеликих містах, садибному пе-

редмісті та парках середмістя великих міст він трапляється нині значно частіше, ніж дятел звичайний, на якого дуже схожий. Припущення, що дятел сирійський є агресивнішим порівняно з дятлом звичайним спостереженнями не підтверджується. Річ у кормових смаках цих двох видів дятлів. Якщо дятел звичайний у позазимовий період живиться майже винятково безхребетними тваринами, то у дятла сирійського цілорічно їжа рослинного походження становить не менше половини його раціону. Корм «сирієць» знаходить досхочу поруч з людиною, до близької присутності якої він ставиться дуже спокійно. Водночас дятел звичайний надає перевагу лісопарковим насадженням, які простягаються на значних площах. Отже через певні еколого-поведінкові особливості вид-вселенець, котрим є дятел сирійський, виявився пристосованішим до гніздування в населених пунктах, тобто більшою мірою урбанізованим порівняно з дятлом звичайним. Мабуть, у восьми випадках з десяти в селі або місті впродовж гніздового періоду нині трапляється дятел сирійський, а не дятел звичайний. Тож коли ви бачите начебто таких знайомих строкатих дятлів, не зайве уважніше придивитися, чи не виявиться, що то саме «сирієць», а не дятел звичайний.

Розміри обох схожих видів дятлів майже однакові. Подібні вони й за голосами та характером барабанного стукотіння по сухих гілках на початку шлюбного періоду, хіба що крик у дятла сирійського дещо м'якший за звучанням, а стукотіння не таке лунке, як у дятла звичайного. Та чітко помітними є відмінності в забарвленні окремих частин оперення птахів. Найважливіша і найнаочніша ознака дятла сирійського така: біла щока і білий бік шиї не розмежовані будь-яким іншим кольором, а утворюють одну суцільну білу пляму, тоді як у дятла звичайного білі щока і бік шиї розділені чіткою, контрастною чорною смугою. Смуги немає – дятел сирійський, смуга є – дятел звичайний. Для

визначення виду певне значення мають і відтінки у забарвленні підхвістя: у дятла сирійського воно рожево-червоного кольору або малинового, а у дятла звичайного – яскраво-червоне, як і пляма на потилиці дорослого самця. Ще тонша відмінність існує в забарвленні крайніх стернових пер: у дятла сирійського вони чорні з невеликими білими плямами, а у дятла звичайного – з білими і чорними смугами, тобто загалом світліші, ніж у «сирійця». Коли птах летить від вас і його голови не видно, то дві останні ознаки важливі для спостережливого натураліста, щоб визначити вид дятла. Усе інше оперення обох видів забарвлене однаково.

Походження слова *дятел* не є аж таким зрозумілим, хіба що перша приголосна в ньому може підказати, що в цій назві криється означення певної дії, пов'язаної з тим, яким способом цей птах здобуває собі корм. Знайому нам назву виводять від праслов'янської лексеми *дѣлѣти* (для сучасної вимови її можна трансформувати у *дობатьель*, бо *л* часто переходить у *в*, а між приголосними вкорінюють голосну для кращої артикуляції) – *той, що довбає*. Нерідко зазначають, що прадавнє слово за своїм значенням подібне до українських слів *дობач* та *добало*. У Миколи Шарлеманя, який навів майже 60 вітчизняних синонімів до назви *дятел*, бачимо ще й таке: *дობаш*, *дóвбуш*, *дóвбусь*, *дóбуш*, *добал*, *добак*, *добар*.

Означення *той, що довбає*, найбільше характеризує дятла сирійського у період видовбування дупла. Проте початок гніздового періоду настає значно раніше, коли дятли починають стукотіти по сухих гілках, які вібрують від їхніх ударів і створюють звук. Уже в лютому їхні барабанні концерти можна почути в населених пунктах. Стукотіння властиве як самцям, так і самкам, проте самці подають ці звуки значно частіше. Провівши зиму нарізно, окремо один від одного, птахи починають придивлятися до партнера на обраній для гніздування ділянці. Спостерігати

Дорослий самець
дятла сирійського

Доросла самка
дятла сирійського
біля ласої поживи

У дятла сирійського
білий колір щоки
зливається з білим
боком шиї

Пташеня дятла
сирійського (з червоною
шапочкою спереду
на голові) біля «кузні»

за залицянням у тварин завжди цікаво: у дятлів воно виражається, зокрема, в тому, що вони лазять по спіралі стовбуром дерева, ніби намагаються наздогнати один одного і при цьому час від часу кланяються-кивають головою то в один бік, то в інший. Без остраху підпускають до себе людину на кілька метрів, можна стояти і довгенько дивитися на їхню чуттєву шлюбну «карусель». У такому заграванні поступово зникає ворожість самки стосовно самця, і вони утворюють стійку пару на увесь сезон розмножень.

Зазвичай дерево для лаштування гнізда обирає самець. Часто це якесь плодове дерево, що росте в саду, на узбіччі сільської вулиці, трапляються дупла й у дворах біля будинків в осокорах, тополях, липах, а то й у дерев'яних стовпах радіомережі. Найчастіше птахи видовбують дупла в деревах із м'якою деревиною, висота їх розміщення в нашій країні – від 0,5 до 15 м. Лаштування дупла дятлами у багатьох випадках припадає на квітень, саме на той час, коли деякі пари шпаків, які повернулися із зимівлі на початку або в середині березня, так і не знайшли незайняті дупла. Ось тоді дятли сирійські й стикаються з однією із загроз для успішного розмноження.

Попри те, що дзьоб дятла сирійського дещо більший, ніж у дятла звичайного, і він мав би бути гарним зняряддям, аби відігнати нахабних шпаків від свого щойно збудованого дупла, шпаки зазвичай стають переможцями. Причому домінування шпаків над цими дятлами в конкуренції за дупла є масовим явищем. А от дятла звичайного, який доволі часто знищує кладки яєць і пташенят інших дуплогніздних птахів, шпаки не зачіпають. Тож миролюбний характер дятла сирійського шпаки сприймають як слабкість і використовують з власною вигодою. Просто-таки яскравий приклад для аналогій у сучасних геополітичних цивілізаційних реаліях. Утім такі приклади взаємовідносин у природі не можуть бути зразком для гуманних людей, хоча вони повчальні.

У збудованому протягом трьох тижнів дуплі, що не знало чийхось нападів, самка відкладає від чотирьох до шести яєць чисто-білого кольору, і їх насиджують обидва птахи впродовж двох тижнів. Вигодовування пташенят у дуплі триває впродовж трьох тижнів або дещо довше. На завершенні цього часу самка стає значно агресивнішою до самця, і коли молоді дятли залишають гніздо, виводок розпадається на дві частини: одну з них на своїй території окремо догодовує самка, а другу частину виводка доглядає на іншій території самець. Із часом дорослі дятли стають агресивними і до своїх пташенят, які підросли і навчилися самостійно здобувати корм. Вони виганяють молодняк зі своїх кормових ділянок і тримаються до наступного сезону розмноження поодиночці.

На відміну від решти дятлів нашої фауни, дятел сирійський для вигодовування пташенят використовує не тільки корм тваринного походження, а й рослинного, причому в значній кількості. Приносить їм стиглі ягоди малини, ожини, шовковиці, м'якуш плодів вишні й черешні, а кісточки перед годівлею видовбує. Інші види дятлів ловлять для пташенят майже винятково різних безхребетних.

Відрізняється дятел сирійський від схожого на нього дятла звичайного і домінуючим способом здобування безхребетних тварин: «сирієць» меншою мірою добуває кору або деревину, а значно частіше колупає їх, дістаючи здобич із тріщин, щілин, заглибин, трухлявини, збирає з поверхні стовбурів та гілок, а також із землі, ловить у повітрі.

З особливим задоволенням він розкльовує кісточки абрикосів, слив, вишень, черешень, волоські та ліщинові горіхи, дістає з них зернята і серцевину. Подібно до дятла звичайного, який влаштовує «кузні» для роздобування шишок, дятел сирійський також застосовує цей спосіб добування корму, але приносить до своїх «кузень» переважно кісточки плодів дерев і горіхи. Дятли змінюють міс-

ця таких «кузень» доволі часто, лише купки шкаралупок залишаються, вказуючи на те, що на ділянці хазяїнує саме «сирієць».

У віруваннях народів Східного Середземномор'я за античних часів були різні персонажі: казкові, міфічні, уявні... Але згадуються в них і певні реальні види птахів, зокрема дятел. Вважалося, що дятел може віщувати наближення дощу; на нього античні хлібороби очікували завжди з нетерпінням, бо цей регіон часто потерпав від посух. Почувши стукотіння дятла, люди були впевнені, що невдовзі має бути дощ. Імовірно, вони бажали почути стукотіння саме дятла сирійського, поширеного у тій частині Середземномор'я з правіків. Дятел віщував там добре майбутнє.

Тепер цей вид уподобав і нашу Україну-Русь. Сподіваємось, що він не змінив своєї ролі провісника добра.

*Д*ивовижний дрімлюга звичайний

Прямуючи навпростець через осінній уже напівзвільнений від листя ліс, придивляєшся до порослих дрібними осиками і березами місцин з надією натрапити на сиріжки, рядовки, бабки або підосичники. Серед такого низькорослого рідколісся купкуються й мухомори з яскраво-червоними шапочками, обсіпаними білими круглими плямами. Під осіннім спохмурнілим небом відчуваєш особливе задоволення від «полювання» на гриби. Та зненацька в розміреність пошуку вривається зовсім несподіване: майже біла галявину поряд з гуртом осик, серед яких сподівався знайти гриба, щось здійнялося і полетіло. Схоже, то справді птах, він летить перед очима лише кілька секунд. Від раптовості появи птаха помічаєш тільки його розміри завбільшки з дрозда, довгі крила й хвіст, а також те, що забарвлення в нього ніяковісіньке. Ще хвилька – він зникає, однак залишивши сумнів, що, може, то і не птах, а хтось невидимий жбурнув шматок кори, щоб відволікти увагу від збирання грибів. Уява вже малює в побаченому привид лісу, який на мить матеріалізувався. Та то таки птах – дрімлюга звичайний.

Не кожний орнітолог може похвалитися, що добре знає цього птаха, оскільки активним він стає після заходу сонця і перед його сходом, власне, у нічний час доби, подібно до сов. Тож аби дізнатися про дрімлюгу більше, треба проводити нічні спостереження.

Латинська назва цього птаха *caprimulgus* (капрімульгус) є оманливою за змістом, походить від двох слів: *capra* (ка́пра), що латиною означає коза, і *mulgere* (му́льгере) – доїти. Пов'язана вона з давнім віруванням, що дрімлюга літає вночі біля кіз і смочє у них молоко, після чого ті стають непридатними для доїння і, зрештою, гинуть. Латинську назву з хибним змістом у перекладі було запозичено в декотрі мови Європі, ймовірно, за браком автентичних назв для цього птаха через його потайний спосіб життя.

Відповідно до словника Миколи Шарлеманя в нашій мові є кілька власних назв цього птаха, в яких відображено різні його особливості. Так, на противагу ідеальному маскувальному забарвленню оперення дрімлюга має особливо великі очі порівняно із загальними розмірами голови. Такі очі можуть демаскувати його перед ворогом у світлий час доби, тому він їх наполовину або майже повністю заплющує, коли помічає наближення небезпеки. Через це крім уживаної в науковій літературі назви *дрімлюга*, виникла низка назв, які вказують на його «сонливий» характер: *дрімлюх*, *дрімлючка*, *дрі[м]лєць*, *сплюха* тощо. Вдень дрімлюга не активний, проводить час або на товстій гілці, вмостившись вздовж неї, або просто сидить на землі, припавши до її поверхні. Як наслідок – його називають також *лєжень*, *лєжук*, *лєжик*. У науковій літературі народну назву *лєжень* використовують для означення одного з рідкісних видів куликів, для якого затаювання також є характерним. Щодо дрімлюги, то про його нічну активність свідчать такі назви, як *нічвид*, *нічнийвид*, *нічнийця*, або *ночнийця*. На його здібності як своєрідного вокаліста вказує назва-синонім *гоготало*, або *гоготало*.

Причини виникнення кількох інших синонімічних назв дрімлюги не можна одразу зрозуміти – це назви *чурпїло* і *фльокер*. Серед них є також синоніми: *лєляк* і *ліляк*. Декотрі знавці припускають, що назва *лєляк* є похідною від власного імені *Лель*, яким за античних часів слов'яни на-

зивали свого бога кохання. А леляк-дрімлюга нібито був крилатим посланцем цього бога в нічну пору. Легенда ця справді цікава, певною мірою поетична, хоча водночас не полишає думка, що між назвами божества і птаха може бути лише співзвуччя, а не змістовий зв'язок. Про це думаєш, коли дізнаєшся про розмаїття наших народних назв не тільки птахів, а й інших тварин. Зокрема, як синонім слова *кажан* у народі вживають назви *лилик*, а також, що прикметно, *леляк*. Останню з них і для означення дрімлюги. Чи то знову стикаємося тільки із співзвуччям у словах *леляк* як дрімлюга і *лилик* як *кажан*? Чи слова *леляк* і *лилик* своїм прихованим змістом таки пов'язані з власним іменем *Лель*? Утім зрозуміло, що як *леляк-дрімлюга*, так і *лилик-кажан* є тваринами з нічною активністю, тому, ймовірно, назви, які нині можна сприймати лише як співзвучні, виникли колись від одного поняття, що характеризувало дійства або персонаж, пов'язані з ніччю. Чи ж знову ми повертаємося до імені *Лель*? Проте *кажанів-лиликів* його посланцями нібито ніхто не називає.

Зовнішність дрімлюги є справді особливою. Загальне тло оперення птаха сірувато-буре з візерунком із рудуватих, темно-бурих, білуватих смужок, рисок і плям. Від зовнішнього вигляду нерухомого птаха із заплющеними очима виникає враження, що перед тобою не жива істота, а уламок кори дерева. Камуфляж у дрімлюги просто-таки фантастичний, проте існує одне «але», і стосується воно самців. У їхньому забарвленні є і спеціалізована контрастність: на двох крайніх парах стернових пер і на трьох зовнішніх парах махових пер розташовані чималі білі плями, котрі є одним із засобів приваблення самки в шлюбний період.

Дзьоб у дрімлюги короткий і слабкий, ним не так уже й багато можна назбирати корму. А от розріз рота дуже широкий; він слугує своєрідною підсакою для відлову літаючих комах. Проте не тільки. У разі близької небезпеки молоді дрімлюги миттю широко-широко роззявляють сво-

го рота, ще й шиплять. Ефект раптовості, коли начебто з чогось сірого і непримітного на тебе із шипінням зненацька насакає велика рожева ротяка, може справді врятувати дрімлюгу, і нападник піде геть. Принаймні успішність розмноження у дрімлюг є доволі високою.

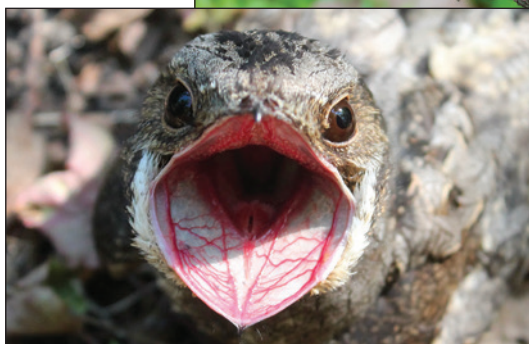
Ходити по землі на своїх коротеньких ніжках дрімлюгам незручно, повністю опереним птахам це заважають робити довгі крила і хвіст. Тож удень вони здебільшого сидять майже нерухомо на землі або товстій гілці. На тонких гілках, які вони хоч якось можуть обхопити своїми короткими пальцями, їх побачиш нечасто.

Повна латинська назва вже трохи знайомого нам птаха *Caprimulgus europaeus*, що означає *дрімлюга європейський*. Власне, для науки його вперше описав Карл Лінней як птаха Європи. Проте трапляється він не тільки в Європейському регіоні. Дрімлюга звичайний, як його доречно називати в нас, заселяє всю помірну зону Євразії, від Атлантичного океану до Забайкалля, а також Північно-західну Африку. Оселяється на сухих ділянках із негустою травою в розріджених лісах, серед незагущеного чагарника, на вирубках і просіках, у садах і на узліссях, не минає придатних для гніздування територій на окраїнах великих міст.

Дрімлюга належить до перелітних птахів, до нас повертається, починаючи із середини квітня. Після прильоту з вирію на обраній для гніздування ділянці самець особливою піснею і шлюбним польотом намагається привернути увагу самки. Натхненний очікуванням зустрічі з самою, він демонструє своєрідний спів, щось на зразок «єєєєєєєєєє...». Кожна окрема пісня може тривати безперервно до десяти хвилин, і після певного відпочинку самець її знову повторює. Гоготанням таку пісню-крик навряд чи можна назвати, але, ймовірно, саме через неї дрімлюга отримав назву *гоготало*.

Токування самця дрімлюги відбувається в густих сутінках, тому без необхідного знання навіть не здогадаєшся,

Дорослий
грімлюга
звичайний

Несподіванно
широко
розкритий
рот може
налякати

Самка
грімлюги
на гнізді
з яйцями

Пташенята
зливаються
з корою і опа-
лою хвоєю

що то пісня особливої птахи. Зазвичай, співаючи, самець сидить на якомусь присіді й поводить хвостом, розгорнувши його віялом. Тож разом із піснею застосовується й інший спосіб заволодіння увагою самки – показ білих плям на крайніх стернових перах, які в густих сутінках або місячному світлі миготять як своєрідні ліхтарики. Пісню він може закінчувати вже у польоті з високо піднятими крилами, щоб показати білі плями і на махових перах. На додачу він зрідка ще й лясає крилами. Так він показує самці весь набір специфічних шлюбних ознак свого виду, ніби говорячи: «Я свій. Не минай мене!». І котрась із самок залишається з таким залицяльником, щоб вивести з ним потомство.

Уже на початку травня самки відкладають яйця безпосередньо на землю чи товсту горизонтальну гілку дерева без мощення гнізда. Шкаралупа яєць доволі світла з темнішим візерунком, тому вони можуть вирізнятися на тлі субстрату. Проте дорослі птахи з винятковим захисним забарвленням накривають кладку і щільно сидять на ній. Зазвичай у повній кладці два яйця, і відкладає їх самка з першою у півтора – два дні. Виявляли гнізда дрімлюг з кладками від чотирьох до шести яєць, але в таких випадках існувала ймовірність того, що в одне гніздо відклали яйця не одна, а дві або три самки. Інкубація триває інколи до трьох тижнів. Оскільки дорослі птахи починають насиджування одразу після відкладання першого яйця, то пташенята у виводку є різновіковими, що помітно за їхніми розмірами. Такою особливістю насиджування дрімлюги подібні до денних хижих птахів та сов. Із совами вони також доволі схожі як за своєю нічною активністю, так і за м'якістю оперення та маневровий безшумний політ. До сов дрімлюги подібні і тим, що рештки хітинового покриву комах вони відригують у вигляді ущільнених грудочок – пелéток.

Від моменту вилуплення до того часу, коли пташенята дрімлюги вже здатні літати, минає майже три тижні. Сам-

ка припиняє годувати потомство раніше й починає відкладати та вигрівати другу кладку яєць, а самець сам догодує пташенят першого виводка до дещо більш ніж місячного віку.

У родині дрімлюгових птахів налічують приблизно 90 видів. Більшість із них поширені в тропічних районах планети. Однак декотрі з цих видів гніздяться в гірських регіонах, розташованих на значній висоті над рівнем моря, де у гніздовий період через погіршення погоди трапляються значні зниження температури повітря. З поверненням холоду і похмурої погоди, коли знайти корм майже неможливо, дрімлюги цих видів здатні на певний час знижувати температуру тіла, уповільнювати свій метаболізм для економного використання енергії. Вони стають наче непритомними, завмерлими і цією своєю особливістю є подібними до декотрих видів колібрі, які поширені у схожих районах тропічного високогір'я. Цим вони нагадують і наших звичайних серпокрильців чорних. Імовірно, така подібність між певними видами дрімлюг і колібрі не є дивною, оскільки серпокрильцеподібні птахи, до яких належать і колібрі, за систематикою стоять одразу після дрімлюгоподібних, що вказує на їхню близьку спорідненість. Впадати у стан заціпеніння з уповільненням процесів життєдіяльності здатен і наш дрімлюга звичайний. Принаймні це було виявлено в умовах неволі, коли після зниження температури навколишнього середовища птах перебував у стані непритомності протягом восьми днів без шкоди для подальшого його існування.

Живляться дрімлюги переважно літаючими комахами, активно здобувають їх за мінімального освітлення: у присмерковий час ввечері та вранці, у світлі місячні ночі. Великі очі птаха анатомічно чудово пристосовані для того, щоб добре бачити в умовах слабкого освітлення. В повній темряві кормова активність дрімлюг майже припиняється. Вони збирають комах також з рослин, поверхні землі та навіть води.

Раніше на відкритих нічних стійлах худоби, навколо якої зазвичай скупчуються комахи, дрімлюг бачили найчастіше. Птахів приваблювали саме комахи як доступний корм. Людина ж у давнину через власну необізнаність створила злого духа із власне невинного птаха, назвавши його козодієм, і тривалий час вважала, що він шкодить скотині.

Можливо, вже мало хто вірить у той міф про кіз, та шкоди людина нині завдає дрімлюзі ще більшої, будуючи сучасні дороги. Бетоновані й асфальтовані шляхи стають пастками для дрімлюг, особливо наприкінці літа і восени, під час їхньої осінньої міграції на зимівлю. За день покриття дороги нагрівається. Із заходом сонця температура повітря о тій порі суттєво знижується, а дорога ще певний час залишається теплою. Дрімлюги злітаються до доріг не так для того, аби посидіти на теплому покритті, як для того, щоби пополювати на комах, які скупчуються у потоках теплового повітря, що піднімається від розігрітого асфальту або бетону. Рухаючись на великій швидкості вечірніми шляхами, водії навіть не помічають, як від зіткнення з їхніми машинами гинуть дивні й милі птахи – дрімлюги. І це лише невеличкий сумний приклад тієї шкоди, якої ми найчастіше завдаємо Природі.

Відліт дрімлюг із районів гніздування починається вже у серпні. На останніх птахів можна натрапити в нас у середині жовтня. Мігрують вони лише вночі переважно поодиноці або інколи розрідженими невеликими групами. Долають значну відстань, оскільки місця їхньої зимівлі розташовані у Західній і Східній Африці, південніше пустелі Сахари.

Невідомий для більшості з нас невиразно забарвлений птах з дуже виразними очима. Чому він заплущує їх, побачивши нас? Може, остерігається, щоб ми не прочитали правду про себе в тих очах? Йому за нас соромно чи шкода нас? Власне, Природі поки що частіше соромно і прикро за нас, зважаючи на наше нерідко зневажливе ставлення до неї. Дрімлюга ж є її винятково досконалим творінням.

Журавлині шляхи на Україні

Ще вдосвіта, пройшовши чимало поліською пущею, підходиш до великого осушеного безлісного болота, яке після зими ще не почало оновлюватися зеленню трав і низьких кущів. Умощуєшся в засідці за невеликим кварталним стовпом, ховаючи під плащем фоторушницю. Початок квітня – пора, коли в одних птахів саме розпал шлюбних церемоній, а в багатьох інших настає час масової міграції.

Щільна темрява ночі стала, здається, прозорішою. Кризь імлісту ковдру туману, що накриває землю, світанок набирає сили неквапливо. Ранок більше схожий на осінній, ніж на весняний. Праворуч – широкий затуманений простір болота, ліворуч – невелике його відгалуження, що клином врізається в стіну лісу і переходить у широку просіку. На те, що все відбувається таки весною, вказують інтенсивне бурмотіння і чухикання тетеруків, які токують неподалік на болоті, намагаючись привернути до себе увагу подруг. Саме тетеруки є об'єктом цього весняного фотополювання, але їх ховає покривало туману. Бурмотіння розпалених пристрастю тетеруків посилюється, та птахів не можна побачити. Тож ті звуки сприймаєш як голосне таємниче чаклування поліських лісовиків і перелесників. Іншого не чути.

Якоїсь миті ліворуч у проміжку просіки із-за обрію вигулькує червоний серпик сонця, швидко перетворюється

на перевернуту донизу розпечену мідну чашу й одразу починає набувати обрисів червоного кола. Туман приглушує яскравість сонячних променів. Раптом на тлі сонця, що сходить, окреслюється силует птаха. Досі його ховав туман. На забілено-жовтогарячому кольорі сонця на кілька казкових секунд окреслюється його граційна довга шия, гордовита постава, верх довгих ніг. Птах нагнувся і його довгий дзьоб майже зник у нижньому шарі туману. Наче на вишуканій японській мініатюрі, сонце вималювало журавля.

Уже стало не надто важливим, вдасться чи ні сфотографувати тетеруків. Силует журавля в туманному мареві на своєрідному сонцеполотні закарбувався в спогадах назавжди. Ранок став журавлиним.

Сонце ще торкалося краю лісового масиву. Туман майже повністю перетворився на бездоганну прозорість. Простір навколо став чистим і свіжим, наче з'явився з давньої минувшини, в часи, коли він тільки-но виник. Аж ось у святковій тиші десь за лісом прозвучало баритональне довге журавлине курликання, якому таким самим лунким криком відповів другий птах. То пара журавлів виконувала свій унісональний шлюбний дует на обраній гніздовій території. Перегук між ними тривав уже кілька хвилин, коли раптом з високого неба до цієї пари коротке курликання подав інший журавель. Миттю дивишся вгору: у височині вервечкою рухалося півтора десятка журавлів, летіли дуже високо, прамували на північ.

Відома всім назва цих птахів виникла тому, що в їхньому глибокому дещо мінорному курликанні восени людині вчувається жаль і смуток. Птахи наче журяться, відлітаючи з місць, де вони народилися. А навесні вони стають веселиками. І хоча своїх мінорних відтінків журавлине курликання не втрачає і весною, та люди завжди веселішали від їхнього повернення. Приліт шанованих птахів був переконливим свідченням настання весни і ви-

кликав у людини радість. Тож аби не зурочити молоду щедрість весни, а водночас і майбутнього літа, тужливу назву журавель змінювали на іншу – веселик, кардинально протилежну за змістом. Лише в назвах цих птахів наші предки відобразили двоїсту сутність природи, існування протилежностей у ній, журливе завмирання щоосені й веселе пробудження щовесни.

Без найменшого перебільшення журавля можна вважати одним із пташиних символів України-Русі. Варто лише згадати, що він є персонажем народних казок і пісень. Один із українських народних танців так і називається – «Журавель»: танцюристи певною мірою копіюють рухи, властиві птахам під час так званих журавлиних танців. Образ журавля використано не тільки у фольклорі. Спеціальну інженерну конструкцію в побуті також називають «журавлем»: високий, укопаний біля криниці стовп з довгим важелем, закріпленим угорі, на одному кінці якого нерідко прилаштовують нерухомо щось важке, а до іншого на короткому ланцюзі приєднують довгу жердину для піднімання відра води з криниці. Потягнеш за жердину, і важіль нахилиться до криниці, наче журавель тягнеться дзьобом донизу, вклоняючись. Нині таких «журавлів», імовірно, більше шансів побачити в музеях народної архітектури, ніж по селах. Криниці-журавлі стали, так би мовити, «червонокнижними».

В одній із наших народних пісень є такі слова: «... заки море перелечу, крилонька зітру...». Вони саме про журавлів, і назву ця пісня має відповідну – «Журавлі». І хоча в пісні насамперед змальовано смуток за батьківщиною, та водночас у ній опосередковано вказано на існування перельотів у журавлів. Мова йде про журавля сірого як найвідомішого з видів журавлів, котрий із середини 1980-х у статусі рідкісного занесений до Червоної книги України. Дослідження рідкісних видів є пріоритетними для вироблення стратегії охорони довкілля.

Візуальні спостереження за сезонними перельотами журавлів із реєстрацією кількості зграй і кількості птахів у зграях, висоти і напрямку їхньої міграції ведуть протягом десятиліть у багатьох країнах Європи, зокрема й в Україні-Русі. У дослідженнях використовують і радіолокаційний метод, особливо для з'ясування того, чи мігрують журавлі вночі і на яких висотах. Зграї таких великих птахів добре видно на екранах локаторів. Для визначення місць зимівлі журавлів донедавна широко використовували лише метод традиційного кільцювання: їм надягали металеве пронумероване кільце в районах гніздування, частину потім знаходили в місцях зимівлі та на шляхах перельоту. Відомостей про міграцію журавлів накопичено чимало, і вже склалося загальне уявлення про неї.

Особливої точності дослідження міграції птахів набули із застосуванням методу супутникового стеження, за яким птахові прикріплюють мініатюрний радіопередавач, що з певною періодичністю посилає радіосигнал супутнику. У такий спосіб можна визначити точні координати місць його почергового перебування. Так простежують увесь маршрут спорядженого передавачем птаха – від місця розмноження або появи на світ до районів зимівлі, і навпаки. Передавач може працювати понад рік, тому дослідник дізнається про всі секрети перельотів птаха восени і навесні. На жаль, в Україні-Русі для досліджень міграції журавлів сірих цей метод досі не застосовано, але ним користуються в тих краях, з яких журавлі мігрують і перетинають територію нашої країни.

Перші журавлі, котрі повертаються з вирію, можуть з'являтися в Україні-Русі на початку або в середині лютого, втім у більшості областей це відбувається переважно в другій декаді березня. Масовою їхня міграція стає наприкінці березня – в першій половині квітня, і вже з меншою інтенсивністю може тривати навіть до кінця травня. Птахи летять у північному і північно-східному напрямках.

Осінній відліт деякі зграї можуть розпочинати вже у перших числах серпня, але зазвичай це відбувається в середині вересня. Найінтенсивніше журавлі відлітають наприкінці жовтня, а окремі зграї трапляються до початку грудня. Переважають південний і південно-західний напрямки перельоту.

Зрозуміло, що восени мігрує помітно більше журавлів порівняно з весною, і в певних місцях вони зупиняються, щоб відпочити і підживитися. Нині на Українському Поліссі, де розташовані й місця їхнього гніздування, і місця відпочинку під час міграції, великі скупчення перелітних журавлів не трапляються. Лише на окремих територіях збирається по 100–500 особин. Водночас у біосферному заповіднику «Асканія-Нова» і на Сиваші є місця, де восени формуються одні з найбільших у Східній Європі скупчення мігруючих журавлів. В урочищі Чапельський Под на території заповідника зосереджується 20–45 тис. особин, а на Перекопському перешийку, що в Криму, скупчується загалом 56–58 тис. журавлів сірих.

Звісно, що такі величезні скупчення не можуть бути сформовані тільки птахами з України-Русі, оскільки в нас їх гніздиться не більше ніж 700–850 пар. Саме супутникове стеження дало змогу з'ясувати, з яких країв збираються птахи в цих скупченнях.

Із семи журавлів, закільцьованих на гніздуванні у Фінляндії і споряджених там радіопередавачами, кілька птахів восени обрали західніший шлях міграції, через захід Естонії, Латвію та схід Польщі. Один із них потрапив до України-Русі: перетнувши у південно-західному напрямку Волинську, Львівську та Закарпатську області, він долетів до Панонської низовини в Угорщині. Журавель пересувався по центральноєвропейському, або балтійськоугорському, міграційному шляху. Не затримуючись довго, цей птах, майже не змінюючи напрямку міграції, пролетів над Хорватією, Адріатичним морем, централь-

ними районами Італії, Середземним морем і опинився в місцях зимівлі в Алжирі, тобто в Західносередземноморському регіоні зимівлі журавлів сірих, до якого належать також Іспанія та південь Франції. Крім того, відомо, що з Угорщини частина перелітних журавлів може летіти далі, але в західному напрямку через північ Італії, південні провінції Франції, щоб потрапити на зимівлю в Іспанії. Весною частина птахів, які походять з Фінляндії, повертаються додому не в зворотному напрямку по центральноевропейському маршруту, а західноевропейським міграційним шляхом – через північну половину Франції, Німеччину, Польщу. Власне, якщо з'єднати їхні маршрути відльоту і повернення до місць гніздування, то загалом переліт буде кільцевим. Імовірно, що в межах Західної та Центральної Європи функціонує мегазахідноевропейський міграційний шлях, де центральноевропейський шлях є його східною гілкою, а західноевропейський – західною.

Із 12 журавлів з Естонії також тільки один прямував центральноевропейським шляхом і затримався в Угорщині. Він, як і журавель з Фінляндії, перетнув Волинь, Львівщину і Закарпаття. Маршрути обох птахів засвідчили, що північний захід і захід України-Русі входять до системи західноевропейських пролітних шляхів журавлів сірих, у цьому випадку – до центральноевропейської гілки.

Однак більшість журавлів із Фінляндії та Естонії, відлітаючи на зимівлю, обирали східноевропейський міграційний шлях і мігрували на південь. На території України-Русі цей шлях є головним. Перетнувши кордон на півночі Рівненської або Житомирської області, значна частина птахів може дещо коригувати напрямок перельоту. Так, тихої малохмарної погоди 6 жовтня 2019 року на заході Київської області над селом Кожанкою в полуденну пору спостерігали зграю приблизно із 60 особин, котрі летіли на висоті понад 200 м у південно-східному напрямку, за яким на півдні розташований Перекопський перешийок.

Шлюбна пара
журавля сірого

Журавлі
танцюють

Міграційне
скупчення
журавлів сірих

Завдяки традиційному кільцюванню птахів на місцях гніздування в Окському заповіднику раніше з'ясували, що тамтешні журавлі під час осінньої міграції опинялися в Україні-Русі, прямуючи на південь або південний захід. Результати стеження за журавлями, яких спорядили супутниковими передавачами на зимівлі в Ізраїлі, не тільки підтвердили попередні висновки, а й уможливили детально дослідити особливості їхньої міграції. З Ізраїлю деяка частина птахів мігрує до України-Русі. Зокрема, двох особин повторно зареєстрували на Полтавщині в долинах річок Ворскли і Псла. Однак більшість весняних маршрутів журавлів, які поверталися з Ізраїлю, перетинали східні та південно-східні області України у північно-східному напрямку. Врешті ці птахи завершили переліт у районах, розташованих північніше Верхнього Поволжя.

Якщо об'єднати на одній карті маршрути журавлів, споряджених передавачами в місцях гніздування у Фінляндії та Естонії, з маршрутами особин, які зимували в Ізраїлі, то виявиться, що на території України-Русі східно-європейський міграційний шлях розгалужується на дві гілки – балтійсько-чорноморську і верхньоволзько-чорноморську. Восени журавлі з Фінляндії, Карелії, країн Балтії мігрують через Українське Придніпров'я по першій з двох гілок і біля Перекопського перешийка, наче у найвужчому місці своєїрідної лійки, об'єднуються з птахами із північно-західних і західних районів Східної Європи, що летять другою гілкою.

Лише невелика частина з них облітає Чорне море вздовж західного узбережжя. Значно більше журавлів пролітає над Кримом і перетинає море по прямій. Звуженим потоком вони прямують до Близькосхідно-Африканського регіону зимівлі: одні затримуються на всю зиму в Туреччині, інші летять до Ізраїлю, а деякі опиняються в Судані або Ефіопії.

Супутникове стеження дало змогу з'ясувати, що певна частина журавлів може обирати різні шляхи перельоту

в різні роки, всупереч раніше поширеній думці про ізолюваність міграційних шляхів один від одного. Кількість журавлів, споряджених радіопередавачами, є доволі невеликою, тому часто їм дають власні імена і простежують їхній маршрут так само, як стежили б за пересуванням автомобіля власника з певним прізвищем. Наприклад, молодий журавель на ім'я Гольяті, який народився на сході Фінляндії, приєднався до перелітних журавлів з Карелії і попрямував на південний захід. Тож спочатку він опинився на центральноєвропейському шляху міграції, що є східною гілкою мегазахідноєвропейського шляху. Мігруючи ним, він досяг північного заходу України-Русі і на певний час зупинився на Львівщині. Потім полетів на південний схід і потрапив у зону східноєвропейського міграційного шляху, балтійсько-чорноморською гілкою якого досяг біосферного заповідника «Асканія-Нова». До місця зимівлі він уже не змінював шляху перельоту.

Вважають, що до зміни міграційних шляхів схильні саме молоді птахи, а дорослі є консервативними в своєму виборі. Супутникове стеження певною мірою спростувало й цю думку. Дорослий журавлісі на ім'я Кароліна прикріпили радіопередавач на зимівлі в Національному природному парку «Агамон Хула», що в Ізраїлі. Навесні вона почала мігрувати на північ через Туреччину і Чорне море, тобто в межах східноєвропейського міграційного шляху. В Криму на Сиваші вона зробила тривалу зупинку і для продовження міграції обрала його верхньоволзько-чорноморську гілку: у північно-східному напрямку перетнула Донеччину і Луганщину, перелетіла в басейн Волги і повернувши на північ, завершила міграцію в Помор'ї. Восени Кароліна змінила маршрут. Вона обрала найбільш східний міграційний шлях журавлів у Європі – волзько-кавказький. Мігруючи на південь, долетіла до Ірану, а вже звідти повернула до Середземномор'я і опинилася на тому самому місці зимівлі, що і попереднього року, показавши

більшу консервативність у виборі району зимового перебування, ніж в обранні маршруту перельоту.

Результативність охорони значної кількості видів птахів, особливо рідкісних мігруючих, яким є і журавель сірий, залежить не лише від збереження їхніх гніздових територій. Не меншою, а іноді навіть більшою мірою її визначають умови, що існують у місцях скупчень птахів під час міграції та зимівлі. На жаль, не всюди в нашій країні, де зупиняються мігруючі журавлі, люди дотримуються режиму охорони. Для одного з найбільших у Східній Європі скупчень перелітних журавлів загрозою стала чергова окупація Криму РФ, оскільки на Перекопському перешийку в місцях ночівлі птахів окупанти розмістили військові формування з важкою технікою і практикою мінування полів, що можна порівняти з діями гітлерівських агресорів у роки Другої світової війни. Проте журавлі здатні змінити тактику своєї міграції і врешті дочекатися припинення окупації надзвичайно важливого для них регіону.

Полохлива горлиця звичайна

Ой гарна я, гарна, як тая горлиця
Українська народна пісня

Починаючи оповідь про нашого пташиного персонажа, варто одразу наголосити, що йтиметься виключно про горлицю звичайну, яка віддавна щовесни повертається до нашої країни. Упродовж століть вона була єдиним видом горлиць, що гніздився на усій території нашої країни. Та із середини ХХ ст. з Балкан з'явився інший вид – горлиця садова, котра почала гніздитися найперше на Закарпатті, а потім поширилася скрізь по території країни. Новий для України-Русі вид горлиці заселяє населені пункти, спокійно ставиться до присутності людей, гніздиться по сусідству з ними. І хоча цей птах є доволі сторожким, та полохливою горлицю садову не назвеш, тому нині саме вона, а не горлиця звичайна, частіше потрапляє нам на очі. Утім, познайомімося ближче не з горлицею, яка вселилася, а з нашою звичнішою горлицею, що стала значною мірою птахом-символом у народній культурі.

Що ж то за птах, наша не така вже й звичайна горлиця звичайна? Хіба даремно в народній пісні дівочу вроду порівнюють з красою горлиці?

Невелика голова і пропорційна до неї не довга, але й не закоротка шия, що завдяки оперенню плавно переходить у мантию спини й крил, охайне й на вигляд щільно притиснуте до тулуба пір'я, видовжений хвіст, неве-

лікі ноги надають особливої елегантності обрисам птаха. У забарвленні, мабуть, найперше помічаєш контрастність на плечових перах і зверху на покривних перах крил. Кожне з цих пер чорне з широкою рудуватою облямівкою, тому накладені одне на одне вони створюють характерний для цієї горлиці черепичний візерунок. Потім дивишся так, ніби хочеш перехопити погляд птаха, і спочатку бачиш світлу сизувато-сіру акварельну барву його голови й шиї, а за тим погляд прикипає до контрастної прикраси на боці шиї – чималої плями із вузьких чорних і сизувато-білих смужок, що є ознакою дорослого птаха. Від очей не сховається й інша оздоба в оперенні горлиці: її воло і верх грудей також світлі, але з легким винно-рожевим відтінком, наче помірно нарум'янені вправною красунею з витонченим смаком. Ой справді ж гарна ця горлиця!

Народне уподобання цього птаха відобразилося не тільки в афористичних описах його зовнішньої привабливості й поведінки. В українській мові з'явився особливий термін – туркотіти, який, власне, звуконаслідує шлюбні звуки, що їх подає самець горлиці звичайної у період гніздування. Він вокалізує серіями звуків, подібними до «тур-тур-тур», «кур-кур-кур» або «руу-руу-руу». Про горлицю звичайну, як про голубів різних видів, з якими горлиця є найбільш спорідненими, іноді кажуть, що вона воркує, але найчастіше – горлиця туркотить.

Із майже 30 назв-синонімів, указаних Миколою Шарлеманем для означення горлиці звичайної, три чверті походять від туркотливих звуків птаха. Серед них: *тўркавка*, *тўркочка*, *трўчка*, *тўркалка*, *турка́ч*, *турію́чка*, *тўртош*, *пру́тавка*, *пру́тайка* тощо. Навіть може здатися дивним, що в широкому використанні, зокрема й науковому, стосовно цього птаха закріпилося слово *гóрлиця*, синонімічний ряд від якого є значно коротшим: *гóрличка*, *гóрлице*, *гóрленок* або *горленок*.

Зазвичай слово *горлиця* виводять від слова *горло*, що зрозуміло, оскільки вони співзвучні. І кажуть, це пов'язано з тим, що через якийсь особливий стан горла шия у птаха роздувається: разом із горловими шлюбними звуками пір'я на шиї самця розчепірюється, наче стає дибки, і птах з тонкошийого перетворюється на вельми широкошийого. Можливо, таке пояснення виникнення пташиної назви є правильним. Також припускають, що назву *горлиця* можна вивести від закличного звукосполучення *гуль, гуль*, яким ми скличемо голубів. Утім, як воно перетворилося на назву птаха, значно менше зрозуміло, ніж у першому поясненні.

Серед українських назв-синонімів горлиці звичайної є доволі цікавий варіант – *орлик*. За всіма правилами нашої мови, орлик має бути зменшувальною формою від назви *орёл*. Однак у словнику Миколи Шарлеманя назва орлик жодним чином не стосується хоча б якогось із видів орлів, а виключно героїні цієї оповіді – горлиці звичайної. Можливо, горлицева назва *орлик*, як і ще одна назва цієї пташини – *орличка*, походять від слова *орлиця*, що також є синонімом у згаданому словнику. Ймовірною є й інша послідовність виникнення цих назв. Першою з трьох у давньоукраїнській мові могла виникнути назва *орлик*, що потім перетворилася на *орлиця* з характерним для сучасної мови закінченням *-ця*.

Мовознавці визнають, що слово *орлиця* вживали раніше за назву *горлиця*. Для сучасної української мови властивим є закривання приголосним звуком голосної на початку слова. Наприклад, від *оріх* виникло слово *горіх* (перше значно менш уживане в нашій мові), а від *острий* – слово *гострий* (перше нині використовують лише в іноземній мові). У такому разі першоосновою є слово *орлиця*, а приєднання в подальшому до нього приголосної створило лише співзвуччя зі словом *горло*, тому виводити з назви частини тіла назву *горлиця* не є логічним.

Заслуговує на увагу й те, що слово *орлиця* приховує в собі дуже своєрідну особливість – воно є двозначним: якщо у вимові наголос ставити на першій голосній, то ця назва стосуватиметься виключно горлиці звичайної; коли ж наголошувати другу голосну, то слово набуває іншого змісту, оскільки воно означатиме самку будь-якого з видів орлів. У другому випадку слово *орліця* легко вивести з назви *орел* – як означення самця великих хижих птахів, і його почали вживати в цьому розумінні, мабуть, пізніше, відколи воно слугувало для означення горлиці.

Можна припустити, що двозначність назви *орлиця* не є аж такою випадковою. Мовознавці з'ясували, що у першопочатках багатьох сучасних мов словами, в корені яких вживали звукосполучення *ор*, *ер*, *ар*, *яр*, позначали те, що було пов'язане з язичницькими богами, або й самих богів, наприклад бог Перун і міфічний персонаж Ярило – як символ весняної плодючості, котрий був одним із проявів цього бога. В деяких випадках звуки в цих сполученнях переставляли місцями. Так, стародавні єгиптяни свого верховного бога називали Ра або Ре, він же – бог сонця. В уявленні слов'ян місцем перебування богів був рай, і перелітні птахи, зокрема горлиці, щороку відлітали в ирій, або вирій, або вирай, власне – до раю. Імовірно, саме з прильотом із вирію тендітної пташки орлика, або орлиці, коли настав час буйного весняного росту рослин, наші пращури пов'язували повернення райського весняно-літнього періоду. Люди могли вважати орлицю втіленням того божественного, що повертало їм раювання, тому й використали для її назви тотемне звукосполучення *ор*. Наголос на першому складі у слові *орлиця* вказував на невелику гарну пташку як посланця від богів, а на другому – на дужу супутницю орла, котра, як і сам орел, має силу й інші риси божеств.

Мабуть, не менш цікаво дізнатися про виникнення латинської назви горлиці звичайної. За всіма вимогами сучасної наукової термінології вона є двослівною – *Strep-*

topélia túrtur. Перше слово – це назва роду, до якого належить птах, і його складено з двох компонентів. Обидва походять із давньогрецької мови: *stréptos* – хомут, нашійник, комір, муфта; *peléia* – голуб, у нашому випадку – горлиця. З латини слово *turtur* перекладають як черепаха. То що ж, горлиця черепахова? Але ні. Написання латинського слова *turtur* цілком збігається зі звуковідтворенням шлюбного голосу цієї горлиці. А ще згадаймо, що на її шиї є виразні плями, наче своєрідний комірцець із двох частин. Тож переклад може бути таким: комірцева горлиця туркотлива, або горлиця туркотлива з комірцем. Плутанину з назвою *черепаха* в латинському означенні горлиці звичайної було скопійовано в назві цього птаха, наприклад, в англійській мові.

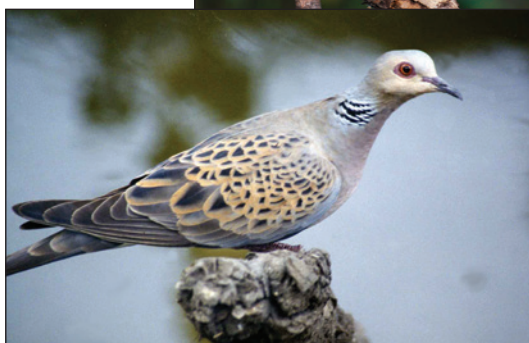
У багатьох народів горлиця уособлює дівочу вроду, символізує настання щастя, вірність у коханні. Пригадаймо ще й такі рядки однієї з українських народних пісень – «Ой дівчина-горлиця, до козака горнеться». Горлиця звичайна належить до групи птахів, які є символічними в нашій народній культурі. Горлиця – це добрий янгол. Вона щаслива й радісна, коли знаходить собі пару, але стає символом жінки в журбі й тузі, коли втрачає друга. За народним віруванням, горлиця, що втратила пару, на знак скорботи навіть не сідає на зелені гілки, а лише на сухі, змертвілі. Горлицю згадують не тільки в народних і авторських піснях. Один із давніх українських народних танців має назву «Горлиця».

Повір'я, що горлиці в свою щасливу пору тримаються на зеленілі, виникло, мабуть, через ту реальність, що її людина спостерігала у природі. З місць зимівлі горлиці звичайні повертаються пізно – тільки наприкінці квітня або на початку травня, коли починається останній етап весняного періоду – так звана зелена весна. О цій порі починає інтенсивно розвиватися листя, і крони дерев та кущів набувають зеленої барви всіх відтінків.

У сезон гніздування горлиці звичайні поширені майже по всій Європі, крім Скандинавії та смуги тундри й лісо-тундри. Гніздяться також у Малій і Центральній Азії, на північному заході Африки. У нас з травня до вересня трапляються на всій території, за винятком високогір'я Карпат і Кримських гір. Птахи оселяються в листяних і хвойно-листяних лісах, байрачних перелісках, невеликих галях, чагарникових заростях, полезахисних і шляхозахисних лісосмугах, садах і парках населених пунктів, групах із кількох дерев або й на окремих деревах серед полів. У південних районах без будь-якої деревно-чагарникової рослинності можуть гніздитися в заростях очерету поблизу прісних водойм.

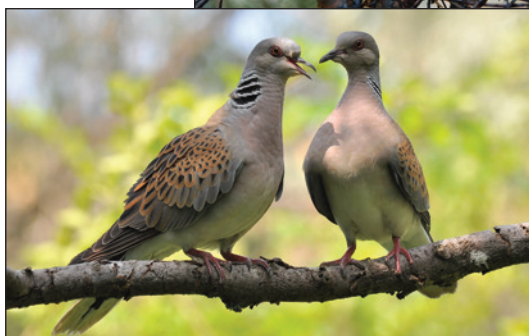
Навесні горлиці летять до районів розмноження переважно поодинокі або парами, інколи – зовсім невеликими групами. Вони дуже сторожкі й намагаються не потрапляти на очі людям. Про те, що вони недавно повернулися, частіше свідчить їхнє туркотіння, ніж безпосереднє спостереження птаха. Самці одразу після прильоту обирають гніздову ділянку і починають туркотіти. Вони повідомляють про свою присутність не тільки голосом, а й виконують токові польоти: повільно злітають вгору по дугоподібній траєкторії та кілька разів змахують крилами з голосним лопотінням. Шлюбне токування відбувається здебільшого вранці після сходу сонця, а в найінтенсивнішу пору утворення пар – упродовж усього дня. Та наскільки би збудженим не був самець, від найслабшого тривожного звуку або найменшого руху чогось невідомого він умить припиняє токування, тихо завмирає на гілці, щільно притиснувши пір'я до тіла, готовий щосекунди полетіти геть. Зачаєний, він прислухається і придивляється кілька хвилин або більше, а відчувши, що небезпеки немає, поновлює токування. Такою великою сторожкістю горлиця звичайна дуже відрізняється від спорідненого виду горлиця садової, яка може токувати на деревах і стовпах біля двору сільського помешкання, не зважаючи на людей.

Доросла
горлиця
звичайна

Біля водопою
горлиця
звичайна
особливо
насторожена

Гніздо горлиць
звичайних
з повною
кладкою яєць

Шлюбна пара
горлиць
звичайних

Горлиці звичайні утворюють пари невдовзі після прильоту, і майже одразу на бічних гілках дерев і кущів або на відгалуженнях гілок від стовбура птахи починають мостити гнізда, здебільшого на висоті трьох-чотирьох метрів. Гніздо дуже просте, має вигляд купки з нещільно складених сухих гілочок завдовжки до 20 см, майже без заглиблення – лотка в центрі. Крізь нього, наче крізь сито, дуже легко проникає світло. Таку конструкцію інакше, як блаґенькою, не назвеш. Усі ці особливості гніздування горлиці звичайної зумовлюють доволі малу успішність її розмноження. Відкрите для огляду гніздо часто приваблює різних хижаків: куниць, білок, сойок, ворон сірих, яструбів тощо. Від них гине до третини яєць і пташенят у гніздах. Слабенькі гнізда з бічних гілок легко скидають сильні пориви вітру, рясні зливи, град. Як наслідок – успішність розмноження не набагато перевищує третину, тобто лише з кожного третього яйця виростає пташеня, яке вилітає з гнізда, а це означає, що не з кожної кладки виходить хоча б одне пташеня, адже повна кладка горлиць містить лише одне або два яйця.

Повні кладки горлиць звичайних починають траплятися із середини травня. Між відкладанням першого і другого яйця минає 1,5–2 доби. Кладку почергово вигрівають обидва птахи, але, як зазвичай буває у багатьох пернатих, більшу частину часу сидить на гнізді самка. У період насиджування полохливість цих горлиць не зменшується. Туристи й інші мандрівники або відпочивальники можуть ненавмисно обрати собі місце для перепочинку там, де неподалік на дереві влаштували гніздо горлиці. Від тривалого перебування людей поблизу чутливі птахи часто залишають гнізда. Через це гине значна кількість яєць. Горлиці змушені шукати спокійніше місце і ще раз намостити гніздо, щоб відкласти яйця повторно.

Насиджування кладки триває впродовж 13–14 днів. У полуденні спекотні години обидва птахи можуть залиши-

ти гніздо й полетіти до водопою та місць збирання корму. Тоді вони парами трапляються на просіках, галявинах, лісових дорогах тощо, і їх можна ненароком побачити. Від раптової появи людини птахи негайно рвучко злітають, шумно залопотівши крилами. Після спостереження багатьох таких випадків мимоволі може скластися враження, що горлиці в парі є нерозлучними, завжди тримаються разом, дуже вірні одна одній. Спільна полуденна перерва закінчується, й одна з горлиць повертається до гнізда з кладкою.

Щодо птахів добре відомим є вислів «пташине молоко». Частіше його пов'язують з особливістю живлення голубів, але він має стосунок і до усіх видів горлиць. У перші дні після вилуплення горлиці годують пташенят також «пташиним молоком» – відшарованими редукованими клітинами слизової оболонки вола, що формуються в сироподібну масу. Поступово дорослі додають до неї невеликі порції рослинного корму; з часом змочені у волі насіння, шматочки паростків і листя рослин стають основною поживою пташенят. Провівши у гнізді до трьох тижнів, вони залишають його і звикають до самостійності. Більшість уже літаючих пташенят збираються в невеликі молодіжні групи, котрі кочують до відльоту на зимівлю. Ймовірно, на території нашої країни після вильоту першого виводка в деяких пар горлиці звичайної у липні й навіть на початку серпня бувають другі кладки. Але більша частина з липневих кладок насправді є повторними після втрати птахами перших кладок або пташенят. Упродовж 1,5–2 місяців до відльоту горлиці невеликими зграйками й поодиноці тримаються біля полів, вигонів, луків, на яких знаходять собі корм. Вони в значній кількості споживають насіння бур'янів: плоскухи, свиріпи, щиріці тощо. Збирають також багато насіння сосни і молочаю. Для короткотривалого перепочинку горлиці можуть сідати на дроти ліній радіо- й електропередачі. Групки горлиць, що розсілися на дротах уздовж дороги, раніше були характер-

ною прикметою пізньолітньо-ранньоосінного періоду скрізь по нашій країні.

У серпні птахи особливо охоче відвідують достиглі поля соняшнику, живляться насінням, вибірають його на землі. Часто саме на таких полях на них і полюють. Наякні пострілами, похливі горлиці мерщій летять від небезпеки, але не відлітають від поля з ласою поживою, а знаходять спокійнішу ділянку, де тримаються доти, доки їх знову виявить мисливець. Із сусіднього з полем пагорба бачиш, як то там, то десь ще з гущавини стебел соняшнику зривається кілька птахів.

Наїдку з горлиці із середньою живою масою приблизно 160 г – небагато. В недалекому минулому в північних і центральних областях України-Русі горлиць звичайних здобували в невеликій кількості, можна сказати – епізодично. Причин, схоже, було дві: частина мисливців самі або в їхніх родинях ставилися до голубів взагалі, і горлиць зокрема, біблійно-шанобливо, оскільки, за стародавнім звичаєм, свідомо чи підсвідомо сприймали їх як втілення Святого Духа; інші не вважали їх за престижний трофей, от якби качка, і найкраще – крижень. На півдні країни ситуація була іншою. Біля соняшникових полів збиралися зграї горлиці звичайної із 1–2 тис. особин, причому то були місцеві птахи. І частина мисливців спеціалізувалася саме на їх відстрілі. Нині місцевих птахів там стало в десятки разів менше, але під час міграції ще можуть траплятися пролітні зграї зі 150–300 горлиць, і традиція полювання на них зберігається. Та чи надовго?

Описане полювання на соняшниковому полі відбувалося на Полтавщині 30 років тому. Нині мисливці повідомляють, що у післягніздовий період і протягом осінньої міграції на більшій частині території нашої країни горлиці звичайні трапляються лише зрідка. За оцінками дослідників, в Україні-Русі гніздиться 110–176 тис. пар горлиці звичайної. Начебто й чимало, проте ця оцінка, можливо,

є завищеною. Також зазначають, що чисельність цього виду зменшується не тільки у нас, а й по всій Європі. За такої ситуації з подивом дізнаєшся про такі статистичні дані: у країнах європейського Середземномор'я щорічно під час міграції впольовують 2–4 млн горлиць звичайних. Усі ці країни належать до Європейського Союзу, й такими, що бідують, їх не назвеш. А на Мальті полювати на горлиць дозволено навіть у період весняної міграції, коли птахи після нелегкої зимівлі повертаються до місць гніздування. Чи ж у Європі недостатньо для людей білкового харчу, виробленого на тваринницьких комплексах, щоб так експлуатувати горлицю звичайну? Що це: розвага, непереборний інстинкт доісторичної людини-здобувача чи рефлекс «брати те, що погано лежить»?..

Може статися, що природа у відповідь на нещадну експлуатацію ще не раз створить збудників таких хвороб як коронавірус, якого людина намагається приборкати з великими втратами. Адже, за одним із вірогідних припущень, коронавірус подолав міжвидовий бар'єр і з якихось тварин «перекинувся» на людину. І це стало можливим через те, що в Китаї, звідки поширилася ця хвороба, здавна споживають мало не все, що є в зооценозі. Подібне може статися будь-де особливо там, де люди частіше контактують із дичиною.

Окрім полювання, зменшення чисельності горлиці звичайної спричиняє вирубування захисних лісосмуг і чагарників, що нині відбувається в Україні-Русі. Шкодить птахам і застосування гербіцидів на великих площах, оскільки ці хімікалії знищують рослини, насіння яких споживають горлиці. У місцях зимівлі птахи потерпають від частих посух, внаслідок цього зникають звичні місця водопою, а люди вирубують засохлі дерева, де горлиці звикли ночувати.

Та якими б не були ризики у місцях зимівлі, горлиці, підкоряючись вродженому інстинкту, щороку летять до

них. На півночі нашої країни їхня міграція триває з кінця серпня до кінця вересня, а в південних – до кінця жовтня. Зазвичай мігруючі зграйки складаються з п'яти – десяти, зрідка – з дещо більшої кількості птахів. Мігрують вони вночі, а вдень живляться та відпочивають. Летять у південному напрямку. Зимують в Африці, між південною межею пустелі Сахари і північною межею вологих тропічних лісів, у смузі Сахелю – серед саван. Горлиць з України-Русі виявляли під час міграцій у Греції та Ізраїлі, а через нашу територію мігрують птахи з Фінляндії. Одного ж птаха за кільцювали влітку у Великій Британії, а наступного року наприкінці серпня його вполювали під Очаковом. Імовірно, ця горлиця восени перелетіла з Британських островів на захід Сахелю, де взимку змінювала місця перебування й опинилася значно східніше, звідки навесні мігрувала на північ – до України-Русі, країн Балтії або на південь Фінляндії. Здобули її мабуть, на шляху міграції.

Різномірність ставлення людини лише до одного птаха – горлиці звичайної – засвідчує, наскільки ми «нашпиговані» протиріччями в намаганні досягти гармонії між природою та існуванням нас у ній. Саме в такому зв'язку: ми в ній і вона – як гарант нашої життєздатності, а не бездонна скриня для наших забаганок. Інакше нам буде переливки.

Містичний мартин жовтоногий

Жили у приміському селищі з оригінальною назвою Ігрень, що нині стало частиною міста Дніпра, двоє хлопчаків – Андрій і Володя. Один одному були вони далекими родичами, тож прізвища у них були різними. Володимир мав прізвище Кунченко. Однолітки називали його по-приятельськи – Куня. Доволі миролюбно й жартівливо як для підлітків. Брати між собою тісно не спілкувалися, оскільки різниця у віці між ними була понад десять років.

Сталося так, що молодшому Андрієві трапився незнайомий односелець, старший за віком юнак Сергій, котрий ще хлопчиком захопився природою – спостерігав за птахами на волі. Потім став тримати їх удома, а в армії тримав кількох птахів навіть у солдатській казармі. Хіба могли командири йому відмовити в цьому, почувши, як цікаво і з яким ентузіазмом розповідає він про своїх пернатих улюбленців.

Познайомившись із Сергієм, Андрій прямо-таки «прилип» до нового товариша. Мабуть, то вроджена риса – небайдужість до живого світу. Володимир теж цікавився птахами, тому спільний інтерес врешті також звів його із Сергієм і поглибив стосунки з братом. Утрьох або й дещо більшим гуртом вони почали виходити на екскурсії в навколишні балки, до сусідніх водойм. Спостерігали, нотували у своїх записничках, згодом стали мітити птахів із науко-

вою метою кільцями від вітчизняного центру кільцювання, отримавши на те офіційний дозвіл як знавці птахів.

Рік минав за роком. Хлопці вже досягли віку золотой середини, змужніли, а їхнє захоплення птахами не згасало. Та в кожного своя доля – Володимира не стало. Відтоді збігло вже з п'ятнадцять років. Сергій і Андрій продовжували свої мандрівки до навколишніх привабливих для птахів місцин. За якийсь час через різні життєві обставини Андрій із дружиною перейшли жити до хати Володимира, що стояла порожньою. Про таку зміну в побуті приятеля Сергій не знав.

У січні, саме на Водохреще, яке за старим стилем настає 19 числа, нові господарі дворища збиралися приймати гостей. Вечоріло. Хата була добре натоплена, на плиті вже щось тихо булькало. Хазяїн залишився наодинці, чистив картоплю для страви. Гості мали скоро надійти.

За нехитрим куховарством раптом йому вчулося, що знадвору хтось наче тихенько шкребе вхідні двері. Він на мить прислухався, та шкрябання наче стихло. Але ні! Ось знову хтось таки дряпає дошку. Не причиняючи внутрішніх дверей, він підійшов до вхідних, відчинив їх на третину і прямо-таки вкляк на місці з широко розплющеними очима від неймовірного подиву.

Перед ним на ганку, впритул до порога, між вхідними одвірками стояв... мартин жовтоногий. Не виказуючи жодної тривоги, без будь-якого звуку птах зацікавлено дивився своїми жовтими очима на чоловіка, неспішно нахилиючи голову трохи донизу то в один бік, то в другий.

Ошелешений чоловік не міг вимовити ані слова. Він бачив перед собою цілком дорослого мартина без хоча б незначних помітних пошкоджень. Із чистим оперенням і здається, в доброму гуморі. Все відбувалося не десь у звичному для мартинів природному довкіллі, а на порозі будинку, в двері якого птах постукав сам.

Далі сталося ще непередбачуваніше.

Господар від такої несподіванки, ймовірно, не зумисне відступив на крок назад і ширше прочинив двері, наче запрошуючи гостя увійти до хати. Вмить очі у чоловіка ще побільшали, від сильного здивування він аж рота розкрив! Мартин переступив через поріг і повагом пройшов коридором до відчинених дверей кімнати. Неквапливо зайшов до неї і почав її оглядати. Від нещодавніх новорічних свят у кімнаті стояла вбрана прикрасами ялинка. Вочевидь вона птаха особливо зацікавила.

Чоловік зачинив вхідні двері і дедалі більше дивуючись, перейшов слідом за мартином до кімнати. Птах стояв й уважно розглядав ялинку, а чоловік усе не міг оговтатися від споглядання всієї цієї дивовижі. Постоявши, мартин сів неподалік ялинки і незворушно став позирати зі свого місця.

Господареві хати кортіло дізнатися причину такої неймовірної поведінки птаха. Трапляється, що в особливих, стресових, обставинах тварини шукають порятунку в людини, а не тікають. Чоловік без рвучких рухів поволі підійшов до мартина, нахилився над ним, простягнув руки... Птах жодним чином не виказував незадоволення. Врешті господар узяв мартина на руки. Птах не опирався. Обережно, не кваплячись, чоловік пучками пальців обстежив крила і ноги птаха, оглянув, чи бува, немає слідів удару. Мартин сприйняв огляд терпляче, не виявив жодного дискомфорту або ознак болю. Він був цілим-цілісіньким і знову зайняв свій присідок біля ялинки.

Повернулася додому дружина господаря. Здивувалася, побачивши в кімнаті птаха, а ще більше – розповіді про те, як він тут опинився. За нею й гості з'явилися. Вони були не менш здивовані. А мартин сидів собі спокійно і на все споглядав зі жвавстю в очах.

Усі готові були сідати до святкового столу. Та спочатку дали скуштувати дечого летючому гостю, а саме шматок хліба. Той не відмовився. Відірвав кілька дрібних шматоч-

ків, по черзі ковтаючи. Ще й кілька разів легенько ущипнув пальця в того, хто його пригощав. Може, на знак доброго знайомства? Потім, аби застільний гурт не дуже турбував птаха, його віднесли на ніч до літньої кухні, що стояла неподалік хати. Переміщення на руках він сприйняв зі згодою, на вулиці навіть не намагався вирватися й полетіти. У прочинені двері кухні зайшов так само повагом, як раніше в хату, й обрав собі місце трохи далі, за стільцем. Там і сів, наче задоволений нічними апартаментами.

Ще до схід сонця господар у вранішніх сугінках вийшов на подвір'я. Чомусь мимоволі озирнувся навколо, ніби сподіваючись побачити щось таке, що могло переконати його в примарності вчорашнього знайомства з пернатим гостем. Може, подумалося:

– А раптом мартина в кухні немає?

Підійшов до її дверей, відчинив. Мартин безголосо стояв по той бік порога і так само, як увечері біля вхідних дверей хати, уважно й миролюбно дивився на чоловіка. Споглядання тривало недовго.

Господар відступив убік від розчинених дверей. Птах зробив крок на стежку від кухні до городу, пробіг повз вулики біля стежки, в такий спосіб розігнався і злетів. Кілька разів покружляв низько над подвір'ям та й полетів до зграї мартинів, що віддалік прямували в бік Дніпра. Приєднався до них, і в перших променях сонця зі сходу вже було не зрозуміти, який із птахів побував у гостях на вечері в бідну кутю.

Наступного дня Андрій пішов до свого давнього товариша Сергія, сподіваючись, що досвідчений птахолоб укаже йому на причину дивовижної поведінки мартина. Розповів приятелю все до найменших подробиць, додавши, що нині він із сім'єю живе в хаті Володимира.

– Сергію, як це можна пояснити? Що то було? – запитав він.

– Як що? То Куня прилітав подивитися, хто і як живе в його хаті. А хто ж ще? – відповів Сергій впевнено, не роздумуючи, без найменшого глузування чи жартівливості.

Невблаганні скептики можуть не повірити в цю бувальщину. Але описаний випадок тому так і називаємо, що він стався. Раціональне мислення намагатиметься знайти логічне пояснення цьому, хоча навряд чи зможе пояснити. Мартинів, як правило, не тримають у неволі, тому вони не стають настільки ручними, щоби приходити до незнайомих людей у гості на свята. Крім того, прирученим птахам зазвичай надягають на ногу кільце для розпізнавання на віддалі. Чутлива ж людина може сказати, що в незвичності цієї події є якась містичність. Не вдаватимемо, що здогадуємося, в чому причини цього дивного випадку.

Але... навіть у наукових пошуках вид птахів, про якого йде мова, виявив, певну самовтаємниченість, оскільки ще 30–40 років тому окремого виду мартин жовтоногий для науки не існувало. Усіх чималих розмірів білоголових мартинів, у яких у дорослому віці мантия, тобто спина і верх крил, була різних відтінків сірувато-сизого кольору, вважали такими, що належали до виду *Larus argentatus* – мартин сріблястий. Українська назва цього виду є власне, прямим перекладом з латини. Давньогрецьке слово, латинізоване у формі *larus*, означає мартин або великий морський птах. Правильніше його вимовляти – *л'арус*, оскільки в латині літеру *l* пом'якшують. Друге слово походить від назви добре відомого нам зі школи хімічного елемента *Argentum* – срібло; тож *argentatus* – срібний, сріблястий, сріблистий.

Тоді вважали, що різні підвиди єдиного великого білоголового виду мартинів зі сріблистою мантиєю у період гніздування поширені на узбережжях усіх північних морів та по внутрішніх морях і багатьох інших водоймах в арк-

тичних, помірних і частково – субтропічних широтах Євразії та Північної Америки. Натомість прискіпливіші дослідники, застосувавши найновіші аналітичні методи, згодом виявили, що на вказаному широкому просторі поширений не один вид, а кілька видів мартинів, які зовні є дуже схожими. Такі види в науці називають видами-двійниками. Зрештою з'ясували, що мартин сріблястий гніздиться тільки на узбережжі Британських островів, Північного та Норвезького морів, на Балтійському і Білому морях, скрізь у Фінляндії та Карелії. Важливі ознаки для його визначення: він масивніший порівняно з подібними видами мартинів; у будь-якому віці має рожеві або сірувато-рожеві ноги, лише на південному сході Балтійського моря ноги у птахів цього виду жовтуваті; на чорній верхівці крила багато білого кольору. В Україні-Русі мартин сріблястий трапляється тільки в сезони міграції і зрідка – на зимівлі.

Саме в цей час на палітрі видів птахів світу, наче із потайних лаштунків, з'являється новий вид – мартин жовтоногий з латинською назвою *Larus cáchinnans*. Друге слово означає – той, що сміється, регоче. Воно вдало вказує на один із найхарактерніших голосових сигналів цього птаха.

Образно кажучи, у мартина сріблястого залишилися тільки два підвиди, а новоспечений вид мартин жовтоногий об'єднав кілька підвидів, так би мовити, відібравши їх у свого двійника. Новий вид відрізнявся жовтоногістю дорослих птахів і за уявленнями науковців, був поширений як гніздовий птах від Азорських і Канарських островів в Атлантичному океані, Середземному і Чорному морях до сходу Казахстану, тобто його можна було вважати південним афро-євразійським видом.

Утім, триумф нового виду над своїм двійником виявився нетривалим. Невдовзі від виду мартин жовтоногий відокремили всі його додаткові підвиди і визначили, що поширений він лише від Дунаю, по північному узбережжю

жу Чорного моря, в Азовському морі і далі на схід до меж ареалу. А все Середземномор'я і навіть південно-західне, південне та південно-східне узбережжя Чорного моря тепер належать ще одному новому виду-двійнику – мартину скельному, що отримав латинську назву *Larus micháhellis*. У латині його названо на честь німецького орнітолога Карла Міхагеліса, а в українській мові – через гніздування на скелях, що суттєво відрізняє його від мартина жовтоногого. З'ясувалося, що мартин скельний є нечисленим гніздовим птахом у нашій країні. Він гніздиться на скелястих стінках берегових урвищ Керченського півострова, півострова Тарханкуту й Південного берегу Криму, а як кочовий і зрідка зимуючий птах трапляється на північному заході Чорного моря, зокрема біля Одеси. Зареєстровано також його заліт з місць гніздування в Хорватії на Львівщину.

Мабуть, виникає цілком логічне запитання: як зовні дуже схожі птахи різних видів відчують відмінність між собою, щоб утворити шлюбну пару для продовження існування свого самостійного виду, не паруються помилково з особинами інших видів, що могло би призвести до зникнення міжвидової ізоляції? Відповідаючи, наголосимо, що види-двійники трапляються не лише серед мартинів, а й поміж інших видів птахів. Співочі горобині птахи розв'язують проблему розпізнавання один одного завдяки шлюбній пісні: зовні особини різних видів можуть бути дуже схожими, але загальний стиль пісні одного виду дуже відрізняється від пісні іншого, тому самка, шукаючи партнера, обирає за співом лише самця свого виду. Звісно, мартини до співочих птахів не належать, але їм властивий величезний набір різних криків й інших звуків, демонстрація найрізноманітніших поз і рухів. Певне значення мають тривалість звукових сигналів, їхня послідовність, положення голови, тіла, крил і хвоста відносно іншого мартина і поверхні землі. Навіть різні кути нахилу го-

лови, шиї і тулуба в якійсь позі чи русі вказують на певні наміри птаха. Саме у період утворення пар мартини найактивніше демонструють видові відмінності поведінки, щоби вибір виявився на користь партнера свого виду.

Однак змішані пари з особин різних споріднених видів, зокрема мартинів, трапляються у природних умовах, але якщо їхній відсоток невеликий, то види зберігають самостійність. Імовірно, природний добір на певний час залишає для себе можливість вибору – зберегати й надалі споріднені види самостійними чи розширити їхню гібридизацію і прибрати відмінності між ними. Причиною одного або протилежного вибору зазвичай є зміна умов існування видів і, як наслідок, їхня здатність при звичаїтися до нових умов.

У дорослого мартина жовтоногого мантія світла, сірувато-сиза, решта оперення біле, верхівка крил чорна з білими плямами, яких значно більше у мартина сріблястого і зовсім обмаль – у мартина скельного. Дорослих особин цих видів у польоті частіше розрізняють саме за цією відмінністю. Статевозрілі особини мартина жовтоногого мають жовтий дзьоб із червоною плямою на вигині його нижнього краю, ноги від рожевуватого до жовтуватого відтінків. За загальною статурою він здається легшим від мартина сріблястого, довгошиїшим, довгоногішим і довгокрилішим порівняно з іншими видами мартинів подібних розмірів і забарвлення.

Молоді мартини всіх згаданих і ще кількох видів на першому році життя схожі на дорослих тільки розмірами і дуже подібні між собою. В однорічних птахів в оперенні немає сизого кольору, воно бурувате або білувате зі значною темно-бурою або сірувато-бурою строкатістю. Дзьоб і ноги у них переважно бурі або темно-бурі. Розрізнити їх за видами складно. Лише спостерігачі з великим досвідом можуть це зробити. Кількаразово змінивши оперення, молоді птахи набувають повністю дорослого

Дорослий
мартин
жовтоногий

У мартина жовтоногого
вершина крила чорно-біла

Однорічний
мартин
жовтоногий

Мартин з великорозмірним
пластиковим
кілцем

Багаторічне
гніздо
мартина
жовтоногого

вбрання у віці чотирьох років, коли вони стають статевозрілими. За даними кільцювання, мартини жовтоногі можуть прожити понад 30 років.

Як відповідник латинському слову *larus* українську назву *мартин* для усіх видів мартинів майже століття тому використав Микола Шарлемань. Сталося так не випадково, оскільки слово *чайка* в нашій мові віддавна стосується одного з видів куликів з контрастним чорно-білим оперенням і доволі миролюбною вдачею. Слово *мартин* побутувало в народі як означення великих білоголових птахів морів і великих річок. За свідченням колишнього мешканця Тюменської області Олександра Архипова, їх називають так і в Західному Сибіру, що можливо, пов'язано з переселенням туди українців. У перекладі з латини *mártius* означає *той, якого присвячено Марсові* – богу родючості й врожаю, котрого потім стали вважати богом війни. Тож *мартин* – значить *войовничий*. Дуже вдала характеристика, принаймні для великих видів мартинів, про яких розповідалося вище. Крім вираженої войовничості – домінування над багатьма видами птахів, в останні десятиліття спостерігається і значна успішність розмноження, що є однією з причин розширення їхніх ареалів.

Раніше мартин жовтоногий, який тоді мав статус підвиду, вважали суто морським птахом, оскільки у нас він гніздився тільки на островах заток, лиманів і озер Азово-Чорноморського регіону, а у внутрішні райони лише залітав. Нині вже як вид він трапляється на гніздуванні мало не по всій Україні-Русі. В останній третині ХХ ст. почалося значне зростання його чисельності на традиційних місцях гніздування в районі морського узбережжя, і в той-таки час на Дніпрі завершили будівництво каскаду морів-водосховищ. Створеними людиною новими водоймами мартин жовтоногий скористався повною мірою, поступово заселив їх і збільшив там чисельність. Освоївшись на них, він став оселятися і на островах великих ставків у басей-

нах інших річок. Тож нині на внутрішніх водоймах країни існують кілька угруповань цього виду, що складаються з низки колоній і місць гніздування окремих пар: дніпровське, західнобузьке, південнобузьке і сіверськодонецьке. Зайнявши територію України-Русі, цей мартин розширив свій ареал і на південний схід Польщі. А по долині Дунаю почав траплятися на гніздуванні до Австрії включно.

М'якими зимами в місцях гніздування на півдні України-Русі мартини жовтоногі з'являються на початку – в середині лютого, а в холодніші роки – на місяць пізніше. До місць розмноження на півночі країни прилітають за кілька тижнів до початку відкладання яєць. Гніздові колонії утворюють на малодоступних для людини і хижих звірів пласких або дещо піднятих островах, як вільних від рослинності, так і повністю зарослих травною та негустим чагарником. Можуть гніздитися і в негустому очереті, а на водосховищах призвичаїлися влаштовувати колонії на відкритих бетонних дамбах. Нерідко ці мартини приєднуються до колоній інших мартинів або крячків. Однак через їхнє хижачтво із часом інші птахи перестають гніздитися поряд з ними. Виняток становить хіба що кулик-сорока, який уміє дати гідну відсіч агресивному мартину.

Птахи цього виду утворюють колонії від кількох до кількох тисяч пар. Так, на Лебединих островах у Каркінітській затоці Чорного моря в різні роки гніздиться загалом від п'яти до понад дев'яти тисяч пар.

На півдні країни відкладання яєць може розпочатися наприкінці березня – на початку квітня. Масове відкладання відбувається із середини або в останній третині квітня. У колоніях на півночі країни всі етапи розмноження зміщено на 3–4 тижні пізніше.

Насиджування кладки триває майже чотири тижні, в ньому беруть участь обидва птахи пари. Перші дні після вилуплення пташенята тримаються в гнізді, а на 4–5-й день залишають його і ховаються поблизу в траві або

причаюються серед камінців, решток водоростей тощо. У віці понад тиждень вони вже впевнено пересуваються суходолом і доволі вправно плавають, тікаючи від сухопутних хижаків. Здатність літати вони набувають у півторамісячному віці.

Мартин жовтоногий, як і споріднені з ним види, є тваринноїдним птахом, котрий дуже легко переорієнтується на масові об'єкти живлення. Професор Олександр Кістяківський підкреслював, що необхідно зважати на те, в який спосіб досліджують живлення цього мартина. Якщо аналізувати лише вміст його пелеток, сформованих переважно з неперетравленої шерсті та кісток гризунів, п'р'я, хітину ракоподібних і комах, які він відригує подібно до хижих птахів, то можна дійти висновку про незначну частку риби в його кормі. Якщо ж аналізувати склад відригнутої дорослими й пташенятами їжі, зокрема отриманої методом накладання тимчасових лігатур на шию, аби пташенята не могли проковтнути принесений батьками корм, то виявиться, що в ньому більшу частку становить саме риба, луску і кістки якої мартини перетравлюють майже повністю. Тож у пелетках їх обмаль.

Способи полювання у мартина жовтоногого найрізноманітніші: іноді він кидається з повітря у воду і занурюється майже повністю, але переважає вилювання корму з поверхні води; збирає поживу із землі або трави; літає низько над землею і вихоплює наляканих комах, які злетіли, видивляється гризунів. Не минає жодної потенційної поживи. Так, під час спостереження міграції птахів на морському узбережжі Херсонщини орнітолог Сергій Домашевський отримав неочікуване підтвердження цьому. Місцевість там степова, суцільних насаджених лісоструг немає. Але дендрофільні птахи в тих умовах однак мігрують і намагаються перелітати від однієї групи дерев чи кущів до іншої. Так пересувалася і зграйка золотомушок. Коли в одному місці перша з них злетіла з кущів

і опинилася над відкритою місщиною, раптом з'явився мартин і на льоту вхопив її. Так повторилося кілька разів, щойно чергова золотомушка вилітала з укриття.

Водночас ґрунтовні дослідження свідчать, що в місцевостях, де розташовані великі колонії мартинів, на орних землях із сільгоспкультурами не доводиться використовувати пестициди. Із виникненням вогнища розмноження шкідників птахи відразу інтенсивно їх здобувають, припиняючи їхнє поширення.

За поживою мартини жовтоногі можуть відлітати від колонії на кілька десятків кілометрів, часто шукають її на суходолі. Такі щоденні перельоти між місцями ночівлі та живлення вони здійснюють і взимку. Біля великих міст мартини є завсідниками звалищ побутових відходів, де знаходять собі їстівні рештки. А на вільних від снігу територіях продовжують здобувати гризунів.

Набувши здатності літати і ставши самостійними, молоді мартини залишають колонії і з липня починають мігрувати. Мічення широкими кільцями з номерами, добре помітними у збільшувальні пристрої, допомогло з'ясувати, що з Кременчуцького водосховища вони летять на захід, південний і північний захід до країн Центральної, Західної та Південної Європи, де статевонезрілими можуть провести перші 2–3 роки свого життя. У цих країнах доволі поширеним захопленням є спостереження за птахами – *птахування* (цей неологізм слугує заміником для іноземного *бьодвотчін*). Тамтешні спостерігачі візуально-дистанційно стосовно окремих мічених особин молодих мартинів напташили понад 10 виявлень кожного. Траплялися закільцьовані молоді мартини з нашого водосховища мало не в усіх країнах Євросоюзу.

Зимують мартини жовтоногі переважно вздовж узбережжя Чорного, Азовського та Каспійського морів, на Близькому Сході, трапляються й у Перській затоці. Повідомлення про виявлення мічених в Україні-Русі птахів

надходили з Туреччини та Ізраїлю. Місця їхньої зимівлі розташовані й по Дніпру та на заході нашої країни.

Можна назвати лише небагато видів птахів, процвітання яких значною мірою пов'язане з наслідками діяльності людини. Один із них – мартин жовтоногий. Нам би порадіти з того, та ми неодмінно знаходимо якесь «але». Не прощаємо цьому мартину здобування, на нашу думку, виключно корисних тварин, забуваючи, що спричинені нами докорінні зміни довкілля, якими скористався цей вид, завдали набагато більшої шкоди тим корисним видам, через котрих ми його ганьбимо і подекуди знищуємо. Чужі провини не прощаємо, а свої дуже рідко визнаємо чи виправляємо.

Непоборний сорокопуд терновий

Мало який вид птахів не тільки у вітчизняній, а й у світовій фауні отримав чи то українську, чи латинську назву, зміст якої вказує на його бойовий, навіть войовничий характер. Деякі з цих видів у нас називають сорокопудами. У назві *сорокопуд* вказівка на схильність птаха до рішучих дій нині є дещо завуальованою, оскільки ця назва пов'язана з лексикою, що певною мірою стала архаїчною. Назву утворено з двох слів: *сорока* як означення добре знайомого нам птаха і *пудити* – первинно означає *гнати*, *лякати*. У деяких регіонах України-Русі, наприклад на Буковині, й дотепер вживають слова *перепуджитися*, *перепудитися*, тобто *перелякатися*. Утім нині слово *пудити* частіше використовують не для означення вольової дії, якою лякають, що відповідало б його первинному змісту, а навпаки: *напудити* – це вже не те саме, що й *налякати*, а часто вказує на переляк, тобто на стан підневільності, непідвладності самому собі, що може призводити до сечовиділення, особливо у немовлят. Означення сили перетворилося на означення слабкості.

До української мови залучали й залучають чимало іношомовних слів, однак і з нашої мови використовують певні слова в іноземних мовах. Так, в одній із них є слово *сорокопут* і пояснення: походить воно від того, що птаха *пугають*, тобто *плутають* із сорокою. У назві від нерозуміння причини її виникнення змінено тільки одну літеру і як на-

слідок, загублено її первинне значення. На сороку своїми обрисами і деякими елементами поведінки схожий хіба що найбільший із наших чотирьох гніздових видів сорокопудів, який є рідкісним. За розмірами і масою він менший від сороки вдвічі, а то й утричі, і сплутати їх можна лише на дуже великій відстані. Для згаданого виду в українській мові на підтвердження змісту назви *сорокопуд* є синонім *сорокогón*, в якому немає жодної незрозумілості – *гоне, жене сороку*, а ще *страхопуд* – *лякає страхом, страхає*. Всі види сорокопудів успішно відганяють від своїх гнізд не лише злодійкуватих сорок. У певних випадках інший вид з наших сорокопудів, середній за розміром, що має довжину 20 см, нападає на втричі більшого завдовжки і в кількадесят разів важчого канюка в його гнізді й залишається неушкодженим.

Подальша оповідь стосуватиметься найменшого і найпоширенішого з видів сорокопудів, які гніздяться у нас – сорокопуда тернового. Видове означення *терновий* у його назві використано недаремно. Оселяється він часто там, де зростають колючі кущі та невисокі дерева – терен, глід, груша, шипшина. Синонімами до його основної назви є *тернівка* і *вертитéрен* – короткі однослівні означення, що вказують на певну схильність птаха до вибору місць перебування. Лише для цього найзвичайнішого виду раніше широко вживали і назву *жулан*, або *сорокопуд-жулан*, яку виводять від застарілого дієслова *жу́лити* – *дерти, різати, шматувати*. Тож у поєднанні слів сорокопуд-жулан двічі вказано на неабияку націленість птаха на досягнення свого успіху – нездоланність ворогом і нещадність до здобичі.

Причини виникнення найуживаніших українських означень сорокопуда тернового і його латинської назви виявилися майже однаковими. Повна назва цього сорокопуда латиною – *Lanius collurio*. Перше слово, втім як і друге, у вимові звучить м'яко, наче щось ласкаве – *ляніус*. Воно

є відповідником нашого сорокопуг, а переклад дещо неочікуваний: *lanius* – той, що заколює жертвенну тварину, або різник, м'ясник, кат. Виразу вдачу не приховаєш ніде.

Латинське слово *collurio* пов'язують з грецьким *κολλυρίων*, яким Арістотель позначав чикотня – вид дроздів, що гніздиться й в Україні-Русі. Тож сорокопуд терновий, за латинською версією, є сорокопудом чикотневим, тобто схожим на чикотня. Справді, існує певна схожість у забарвленні чикотня і дорослого самця сорокопуда тернового: голова в них попелясто-сіра, а верх крил каштановий або іржасто-рудий. Окрім того, певною мірою подібний у них і короткий крик, через що в українській мові для сорокопуда тернового вживають синоніми *чєкіт* і *чєкут*, від його поклику «чек-чек», а стосовно чикотня – квич і квичаль, від схожих на сорокопудовий поклик «чак-чак» або «чек-чек», які в разі тривоги перетворюються на голосне тривале тріскотіння, а також лунають під час переслідування ворога, що є характерною рисою обох птахів.

На відміну від дроздів, з яких одні види на більшій частині території України-Русі не трапляються хіба що тільки взимку, а інших реєструють протягом усього року, сорокопуди тернові тримаються у нас лише чотири-п'ять місяців: з кінця квітня до кінця вересня, хоча більшість із них перебувають в Україні-Русі тільки два-три місяці. У південних районах вони трапляються довше. Частіше появу сорокопуда тернового реєструють чи не водночас по всіх областях саме в першій половині травня, коли весняна активність майже усіх живих створінь стає найбільшою, що дуже важливо для птаха, оскільки деякі з них є об'єктами його живлення. Зазвичай першими прилітають самці, котрі без зволікання займають гніздові території.

Зовнішній вигляд самця – одна з головних умов його привабливості для самки. Оперення дорослого самця сорокопуда тернового є достатньо строкатим і не може не впасти в очі: верх голови і шиї, поперек і надхвістя

сизувато-сірі, білі щоки контрастують із вузькою чорною «маскою», спина і верх крил руді або й червонувато-руді, низ білий із легкою рожевуватістю, доволі довгий хвіст чорний з білими контрастними плямами на основі по боках. У самки всі кольори верху значно тьмяніші, з бурим відтінком або взагалі бурі, зокрема спина і верх крил, білуваті боки тулуба без рожевуватості, але з візерунком із дуже вузьких темних смужок, що нагадує ряди луски на рибині. Молоді сорокопуди тернові схожі на самку, та лускатий візерунок вкриває усе їхнє оперення.

На своїй гніздовій ділянці самець сорокопуда тернового поводитьсь навмисне відкрито. Пісня у нього непоказна: переважно неголосне, дещо скрипуче щебетання або висвистування, яке птах виконує лише інколи і нерідко на такій високій частоті, що не кожна людина здатна його почути. До неї птах додає звуки, запозичені з пісень значно талановитіших пташиних виконавців. Для самки і така пісня, звісно, є одним із видових маркерів, та свої слабенькі вокальні здібності самець вочевидь повністю компенсує виставлянням себе напоказ, рекламує свій зовнішній вигляд як найгарніший на ярмарку вишуканостей. Він обирає кілька верхівок кущів, що стримлять над вподобаною місциною, може використати як місце огляду й дроти невисоких ліній електропередачі та регулярно демонстративно облітає свою ділянку від одного присіду до іншого.

Цей стиль поведінки забезпечує птахові досягнення кількох головних цілей: привабити до себе самку, виявити самців-конкурентів і прогнати їх із зайнятої території, побачити з присідів здобич і в шлюбному запалі не залишитися голодним, своєчасно помітити підступного ворога й ухилитися від його пазурів. Власне, вдача у сорокопуда така, що він спроможний прогнати зі своєї території чи не кожного, кого сприйме як небезпеку, хіба що яструби здатні його вполювати. Утім ці хижаки полюють із за-

сідки і нападають зненацька, а відкритість сорокопуда якраз і позбавляє їх потрібної раптовості. На відкритому просторі легко вчасно розгледіти найменший порух і миттєво відреагувати – сховатися самому і голосно повідомити інших про небезпеку.

Самка, котра обрала собі самця, вподобавши його гніздову ділянку, поводиться потаємніше. Подальші материнські турботи мають відбуватися поза чужими очима, обов'язками захисту її від небезпек переймається самець.

Зарослі чагарником узлісся, великі лісові галявини з молодим рідколіссям, вирубки, простір із розрідженими кущами між залізничними або автодорожніми шляхами і захисними лісосмугами біля них, окраїни самих лісосмуг і негустий чагарник обабіч перелогів, байрачні переліски, околиці сіл або й захаращені сади в їхніх межах – усе це місця оселення сорокопуда тернового. А серед них найпривабливішими є ділянки з колючими кущами, невеликими деревами і квітучими травами. Якщо стара лісосмуга утворена здебільшого білою акацією, що звісно, є колючою, а десь поряд неї виросла купка деревинок терену з переплетеними гілками, то цей сорокопуд триматиметься саме біля терновища і найімовірніше, в ньому він вимостить гніздо. Полюбляє він гніздитися і в колючих кущах шипшини. На територіях з особливо вдалими умовами для гніздування птахи можуть утворювати щось на зразок групового поселення, в якому відстань між гніздами інколи не перевищує 25–50 м. Та зазвичай сорокопуди тернові гніздяться окремими парами на значно більшій відстані одна від одної.

Свої гнізда сорокопуди будують неабияк. Гніздо надійно закріплене в розгалуженні міцних гілок або біля стовбура на їх найтовстішій частині. Воно здається важким, оскільки має громіздку основу і товсті стінки. Низ і зовнішню частину стінок птахи складають із сухих цупких корінців і гілочок, кінці яких стирчать назовні, як голки

Дорослий самець
сорокопуда тернового

Самець
сорокопуда тернового
з упійманим коником

Самець
зі здобиччю
біля гнізда

Молодий
сорокопуд тер-
новий; поміт-
ний світлий зу-
бець біля вер-
шини верхньої
щелепи

їжака. В середині гніздо вистелене м'якими трав'янистими рештками, іноді з пір'ям і волоссям. Серед кущів птахи можуть розміщувати гнізда низько – на висоті до 50 см, у купах хмизу – на землі, а на деревах – на висоті переважно до двох-трьох метрів. Розпочинає лаштування гнізда самець, та його подруга невдовзі повністю перебирає мощення на себе і завершує все самотужки.

Самка відкладає від трьох до семи яєць і вигріває їх упродовж двох тижнів, а за поганої погоди – на кілька днів довше. Пташенят вигодовують обидва дорослі птахи. Протягом періоду пов'язаності птахів з гніздом помітним на гніздовій ділянці залишається здебільшого самець. Роль його як охоронця спокою в родині з часом тільки посилюється. Декотрі із самців зятято нападають навіть на людей, коли ті підходять дуже близько до гнізда. У такій ситуації побороною стає людина, тому що їй хотітиметься якнайшвидше піти з місця безупинного галасу і нападу птаха.

З виходом із гнізда пташенят після 9–14-денного перебування в ньому стає помітнішою й самка. Молоді сорокопуди саме виходять-вилазять із гнізда, а не вилітають, оскільки в цьому віці вони ще не здатні літати і від небезпеки ховаються в траві. За кілька днів пташенята починають перепурхувати, влаштовуються у верхній частині кущів і дратівливими криками вимагають у батьків корму. Від цього моменту понад десять днів всю сорокопудову сім'ю видно наче на долоні. Дорослим доводиться літати човником, аби нагодувати своїх голодних нащадків. Згодом, ставши самостійними, до осіннього відльоту пташенята помітні вже значно менше.

Здобиччю сорокопудів тернових стають коники, хрущі, туруни та інші жуки, гедзі, богомоли, бабки, великі метелики тощо. Крім комах ці птахи нерідко здобувають дрібних хребетних тварин: жаб, ящірок, мишей. Упольовують вони також пташенят таких невеликих видів, як вів-

чарики, кропив'янки, плиски та інші. У певних випадках трапляється й канібалізм щодо власних пташенят.

Зі здобуванням поживи у сорокопудів пов'язані дві виразні особливості: перша – анатомічна, друга – поведінкова. З усіх горобиних птахів тільки у видів родини Сорокопудових перед вершиною верхньої частини гачкуватого дзьоба з кожного боку є роговий виріст – зубець, що властивий і таким хижакам, як соколи. Птахи застосовують ці зубці для розрізання, шматування здобичі, тож за цією ознакою сорокопудів, які загалом є малорозмірними навіть серед горобиних птахів, можна назвати рівнею соколам. А сорокопуд терновий з огляду на це отримав ще й назву-синонім жулан. У поведінці ж сорокопудів закріпилася схильність до використання колючок для наколювання здобичі про запас, що можна було сприймати як «жертвопринесення». Через це в латині за ними закріпилася назва *lanius*. Проте зумовлена ця риса поведінки тим, що без закріплення великої здобичі на колючці птах не може її розшматувати. Більшу частину решток на колючках протягом кількох днів з'їдають самі здобувачі корму.

Зазвичай вважають, що сорокопуди тернові відлітають у вересні. Завдяки спеціальним спостереженням і кільцюванню з'ясовано, що осінній проліт цих птахів відбувається у нас вже на початку серпня. В цей час на Миколаївщині виявили сорокопуда, котрому надягли кільце в Латвії. Звідти, як і з України-Русі, сорокопуди летять майже чітко на південь, прямують за екватор, у зону саван південної половини Африки. Зокрема, міченого кільцем у Миколаївській області птаха повторно упіймали в Сирії на шляху до місць зимівлі.

На території нашої країни трапляються й сорокопуди тернові, народжені в Західній Європі, оскільки їхній маршрут на зимівлю в Африці, а потім навесні назад є доволі своєрідним – петлеподібним. Із таких західноєвропейських країн, як Франція та Бельгія, восени вони спочатку

летять на схід або південний схід і лише в Італії повертають на південь, і за цим напрямком досягають своєї області зимівлі. Весною ці птахи повертаються східнішим маршрутом: він пролягає на північ уздовж Індійського океану, а далі – через Близький Схід і Балкани. Звідти птахи повертають на захід, аби потрапити до своїх місць гніздування. Тож через таку особливість міграції весною в західній частині України-Русі зареєстрували птаха, якого пташеням заکیلцювали в Нідерландах.

Стан сорокопуда тернового нині вважають задовільним. Але приклад Великої Британії свідчить, що цей вид може стати вкрай рідкісним: раніше цей птах там був звичайним гніздовим, перелітним видом, та його чисельність упродовж ХХ ст. різко зменшувалася, і врешті він припинив гніздитися наприкінці 1980-х років. На початку 2010-х років там реєстрували зальоти окремих особин, і на пальцях однієї руки рахували випадки його успішного або невдалого гніздування. Стосовно ж нашої країни не зайвим буде нагадати, що вирубування щент захисних лісосмуг у степових агроутітках, яке нині набуло загрозливих масштабів, і знищення внаслідок пожеж великих площ деревостанів у степу, нерідко спричинених зумисними підпалами, зокрема із диверсійною метою загарбників на Донбасі, можуть у майбутньому вкрай негативно позначитися на стані сорокопуда тернового, оскільки буде втрачено значну частину його гніздових угідь.

Самоцвітний рибалочка

*Присвячую моєму другові Юрію Яніщу,
путивлянину за родом і мрією.*

Згадуючи юнацькі роки, походи й мандрівки в природу з університетськими однокурсниками, котрі залишаються мені друзями й донині, ніяк не омину подумки легкі, сяйливі дні перебування в Путивлі, що на Сумщині, який, наче Київ біля Дніпра, стоїть на нагірному правому березі Сейму. А з низинного лівобережного лучного простору, як і Лавру в столиці на кручах, здалеку видно Мólченський монастир. Путивль – зменшена подоба Києва, з незайманим лівобережжям.

Мабуть, про Путивль знає або має знати кожен житель України-Русі – він назавжди пов'язаний з образом княгині Ярославни, про яку з трагічною ліричністю оповідає унікальний, неперевершений руський, власне давньоукраїнський, епічний твір «Слово про Ігорів похід». Надзвичайний поетичний талант його автора засвітив над Путивлем сяйво легендарності й історичної значущості такої сили, що нині москвофінським зайдам та їхнім посіпакам кортить мало не фізично перетягти це місто собі. Та воно від початку свого існування, як і тисячолітній сусідній Курськ, не зрушило із землі слов'ян сіверців, котрі від утворення Русі на обширі Києва, Чернігова на півночі та Переяслава на півдні стали її невід'ємною частиною. Порівняно з Києвом Путивль – не таке вже й старе місто,

хоча найперша писемна згадка про нього датована першою половиною XII ст. – майже 900 років тому, тобто за три-чотири століття до виникнення знавісніло облудної московії, яка в намаганні здаватися цивілізованішою тільки останні три сотні років вимагає позначати себе грецькою назвою *Russia* (росія), хоча їй до скону залишатися дрімучою, а через це – наднебезпечною для всіх.

Горбогір'я на якому стоїть Путивль, досить високо підносить його над просторами плато Засейм'я. З пагорбів за ясної погоди можна оглянути простір на кілька десятків кілометрів. Прозоре, живе повітря і чистоводий Сейм із невпинною, жвавою течією разом з епічною легендарністю княжих часів є особливістю лише Путивля.

Дещо вище міста від головного русла Сейму, що звивисто прямує до нього, відгалужується доволі широкий і повноводий потік, який місцеві жителі називають Рехтою. Течія в ньому навіть швидша ніж в основному. Струмінь дужого потоку часом б'є в один із берегів і, відкинутий перешкодою, відхиляється до іншого берега, доки не наштовхнеться й на нього. Через таку гру води з берегами русло потоку звивається, де плавно, де крутіше. У давніших місцях наскакування потоку на берег виникли невеликі затони зі спокійнішою водою. Подекуди береги пологі й відкриті, та частіше вони заросли вербовим чагарником, а то й деревами. У місцях, де потік особливо сильний, він підмиває береги і на них виникають оголені обриви заввишки 3–4 м із корінням кущів, що впали у воду. За кілька кілометрів Рехта впадає в невелике озеро Хатіш, яке утворилося в пониженні серед луків. В озері вода хоча і розливається широко, через що більша частина його акваторії на вигляд спокійна, проте своїм стрижнем посеред озера потік безупинно прямує далі на захід. Із озера він витікає так само стрімко, як і вривається в нього, але вже як річка Любка. Біля західних околиць Путивля відгалуження Сейму повертається до його головного русла.

Вода в обох руслах річки прозора. Тихцем підійшовши зверху, ставши за пару кроків від підмитого водою крутого берега і крадькома зазирнувши за його край, можна побачити у притіненій воді брускуваті обриси сторожких головнів, які очікують, аби на поверхню води упала якась із комах, щоб її вхопити. Умілі риболови, залишаючись непоміченими, намагаються зловити рибу, кинувши на воду живу наживку на гачку. Інколи їм щастить упіймати котрусь із цих рибин.

Для менш досвідченого рибалки це – вищий риболовний пілотаж. Аматор обирає собі місце на підмитому березі Рехти там, де вона у високу воду з'єднується із Сеймом через вузьку протоку Банний ровець. Умощується з вудкою на краю урвистого берега заввишки півтора метра, щоб спробувати упіймати хоча б щось, бодай невеличке. Перед очима – відкритий простір швидкого потоку, ліворуч – невелике дерево і купка кущів під ним. Трохи далі у вигині берега, за 2–3 м, видно невеличкий затон спокійної води, яку навскіс освітлює післяполуденне сонце. По водній поверхні затону бігають кілька водомірок, а в променях сонця на малій глибині метушиться зграйка рибинок. Для рибалення – замалі. Утім, як для кого.

До спроб щось упіймати можна поставитися філософськи – навкрути просто гарно. Зненацька від сусіднього затону лунає сплеск, щось шубовснуло у воду. За мить з неї вилетіла пташка і сіла на найближчій сухій галузці. У дзьобі – рибинка. Ото справжній риболов! Людину через кущі не помічає, кількома рухами дзьоба повертає здобич головою до себе і ковтає, затримується на хвильку. Ох і красивий же птах – це рибалочка!

Оперення птаха виграє самоцвітними кольорами: верх голови чорний із широкими поперечними лазуровими смугами, широкі «вуса» виблискують синім сапфіром, боки шиї та горла – перлисто-білі, щоки і весь низ тулуба – медово-бурштинові, верх крил – темно-бірюзовий,

коротенькі ноги нагадують маленькі гілочки яскраво-червоних коралів. Дзьоб зверху чорний, а нижня щелепа червона – ознака того, що пощастило зблизька побачити самку. У самця нижня щелепа була би повністю чорною.

Не набагато більший за горобця, з коротеньким хвостом і масивним довгим дзьобом, рибалочка здавався складеним непропорційно, начебто центр його маси містився надто високо, через що сила тяжіння мала би перевернути пташку головою вниз. Та наше зорове сприйняття оманливе, і тільки після раціонального осмислення ми зважаємо, що дзьоб будь-якого великодзьобого птаха є дуже легким порівняно з масою його тулуба.

Згодом рибалочка на Рехті траплявся багато разів. Імовірно, десь у крутому березі було гніздо цих пташок. Часто один із птахів літав над водою на висоті верху берегових обривів, повторюючи усі вигини русла і подаючи різкуваті голосні крики – щось середнє між «тіі» та «ціі». У польоті оперення його спини, попереку і надхвістя виблискувало топазом.

Усталеною латинською назвою цього птаха є *Alcedo atthis*. Латинське *alcedo* – у сучасній вимові *альц'єго* (раніше – *альк'єго*) – прямий відповідник українській назві рибалочка і походить від слова *alcedonia* – тихі, безвітряні зимові дні, спокій, тиша. Воно характеризує особливості певних періодів саме зимової пори, тож похідне *alcedo* перекладають з поясненням, що це... птах, який висиджує пташенят у тихі зимові дні. Російська назва рибалочки – *зимородок*, а також польська – *zimorodek* повністю узгоджені з цим поясненням. Але ж так розтлумачено латинське слово, що має зрозумілу, хоча більшою мірою помилкову, логічність: у Південній Європі, зокрема в Італії, мова якої є спадкоємицею латини, місцеві рибалочки є осілими. Шлюбне токування у них відбувається протягом усієї зими, початок гніздування припадає мало не на її завершення, хоча переважно на початок весни.

Крім того, уявлення про зимове розмноження тамтешніх рибалочок могло скластися за античних часів і з огляду на закономірне збільшення кількості птахів узимку, оскільки туди й нині прилітають зимувати особини з північних регіонів Європи. Із Польщі та московії рибалочки на зиму відлітають, лише поодинокі птахи трапляються там узимку біля незамерзлих водойм. Імовірно, в обох країнах не відшукали прийнятних власних автентичних назв для цього птаха, а винайшли таку, що відповідає латинському поясненню, хоча назва *зимородок* суперечить особливостям існування рибалочки на їхній території.

У невеликій кількості рибалочки зимують і в Україні-Русі, що не оминувало поза увагою людини і відбулося в одній із їхніх українських синонімних назв: *водомороз* – птах, на якого можна натрапити біля води в мороз. Жодного натяку на розмноження взимку, усе відповідає реальності.

Друге слово у повній латинській назві *atthis* походить від грецького *Αττις*, і в минулому інколи його латинізували у формі *attis*, зокрема М. Шарлемань – *Alcedo attis attis*. В обох випадках вимова однакова – *átis*. Цікавим є те що обидві форми слова були власними іменами, але *Atthis* – ім'я красивої молоді жінки з оточення античної поетеси Сафо, а *Attis* – божество в грецькій міфології, фригійський пастух-красень, жрець богині Кібели. У слова дві форми, та їхній зміст однаковий: гарний, красень. Хто ж сперечатиметься, що рибалочка – птах-красень, наче сяюча коштовність.

У нас він має також назву *плавневий ятел*. Ми більше звикли до слова *дятел*, утім *ятел* є його синонімом, архаїчним варіантом. Рибалочка певною мірою схожий на дятлів і своєю контрастністю забарвлення, і міцним довгим дзьобом, і чи не головне, він видовбує собі нору, як дятел дупло, трапляється на плавневих ділянках річок і озер. Причому тримається там, де вода чиста і наче вбирає в себе синь неба, тому птаха ще називають *синьоводка*.

Інша його назва *іванок* породжує більше припущень, ніж однозначних пояснень. Якщо виводити її від власного імені *Іван*, то воно означає – *дар богів*. Стосовно рибалочки з цим поясненням, мабуть, може погодитися кожен. Птаха ще називають *рибáлкою*, але не тільки його, а й деяких кричків і мартинів.

Оскільки у світі в родині Рибалочкових налічують понад 90 видів птахів, і в українських назвах багатьох із них вжито саме іменник *рибалочка*, то для того, щоб їх чітко розрізнати, до іменника додано прикметники. Тож повна українська наукова назва гніздового виду нашої фауни – *рибалочка блакитний*.

З усіх видів рибалочок світової фауни в Європі гніздиться тільки цей вид, який трапляється і в Азії – від південної межі тайги до самого півдня континенту й на багатьох островах біля нього, а також подекуди на півночі Африки. Решта видів поширені переважно в субтропічній і тропічній зонах по всіх континентах.

До місць розмноження в Україні-Русі рибалочки повертаються впродовж квітня, оселяються біля різноманітних прісних водойм з прозорою, незабрудненою водою, не надто швидкою течією чи спокійними затонами і береговими обривами, в яких птахи викопують собі нори для гніздування. Проте наявність крутих берегів не є обов'язковою умовою для рибалочок. Вони можуть гніздитися і за понад кілометр від водойми в урвищах балок і ярів, покинутих глиняних або піщаних кар'єрах. Отже, гніздова ділянка і територія кормодобування іноді значно віддалені одна від одної.

Місце гніздування обирає самець, займає його до появи самок, демонструє себе там закличними голосними криками і в токовому польоті, показуючи сяяння небесно-блакитних спини і надхвістя. Під час утворення пари самець наче намагається наздогнати самку в спільному польоті або літає по довгій еліптичній траєкторії навколо неї,

Доросла самка
рибалочки
блакитного
зі здобиччю

Дорослий самець
рибалочки блакитного

Самець
рибалочки,
який копав
нору, на що
вказують при-
липлі до дзьо-
ба крихти
землі

коли вона залишається на присіді. Напарники не припиняють перегукуватися дуетом, подаючи різкуваті крики.

Важливою частиною ритуалу залицання є спонукання самки до викопування гніздової нори. Власне, саме самець указує самці те обмежене місце, де потім птахи вириють нору. Він відлітає від самки, котра сидить десь на гілці неподалік обриву, вихоплює з його стінки грудочку землі, повертається з нею до самки і лише потім демонстративно її викидає, ніби навчаючи, як слід робити. Так повторюється кілька разів, і в стінці виникає невелика заглибина. Трапляється, що самець приводить самку до вже початої ним нори і також демонструє копання. Врешті самка згоджується з обранцем і береться до лаштування нори, в кінці якої птахи виривають ширшу гніздову камеру.

Із моменту залучення самки до викопування нори її увага зосереджена здебільшого на цій роботі та ще на невеликій місцині біля нори, де пташка відпочиває. Партнер підгодовує самку, доки та завершить відкладання яєць, і віддаляється вона від нори нечасто. Самець контролює значно більшу гніздову територію, на іншу частину якої може привабити ще одну самку, тому в рибалочок непоодинокими є випадки полігамії – одночасне гніздування з одним самцем двох-трьох, навіть чотирьох самок, інколи на відстані 20 м одна від одної. Також звичним для рибалочок є розпочинати того самого літа другу кладку, коли перший виводок ще не покинув гніздо, тобто самка залишає пташенят самцеві, аби він їх догодував, і займає іншу нору. Мабуть, через таку схильність у рибалочок блакитних трапляються й нечасті випадки поліандрії – одночасне гніздування однієї самки з кількома самцями. Таке розмноження зареєстровано з двома самцями, з якими самка в один і той самий період почергово вигривала свої кладки.

Відстань між гніздовими парами або групами розмноження рибалочок змінюється в значних межах – від 100 м

до понад 10 км. Частіше вони гніздяться за 5–6 км одна від одної. Звісно, їхню щільність зумовлюють умови існування на певній водоймі, а ще те наскільки успішно птахам вдалося перезимувати.

Участь партнерів у викопуванні гніздової нори в різних випадках не однакова: інколи більшу її частину викопує самка, в інших пар – самець або обидва птахи копають порівну; нову нору для другої кладки зазвичай лаштує виключно самка, а самець без пари може вирити нору сам. Найчастіше її довжина становить 50–75 см, проте крайні межі є значнішими – 35–110 см. У Західній Європі виявлено нори рибалочок завдовжки майже півтора метра. Розмір нори значною мірою залежить від календарного строку викопування в сезон розмноження, вологості ґрунту, індивідуальної здатності птахів до копання, а не тільки від щільності ґрунту. У сипкому піщаному ґрунті як своєрідний розчин для скріплювання стінок нори птахи використовують свій послід, випорожнюються на них, внаслідок чого стінки вкриваються міцною кіркою.

Перші повні кладки з шести-семи яєць у рибалочок з'являються наприкінці квітня. У Східній Європі протягом одного сезону розмноження деякі пари вигодовують два, а окремі – навіть три виводки. На вигрівання першої кладки кожен із партнерів витрачає однакову кількість часу, в інкубації другої і третьої кладок бере участь переважно самка. Самець підгодовує пташенят попереднього виводка і лише час від часу навідується до нової кладки. Пташенята вилуплюються приблизно за три тижні від початку насиджування.

Якщо у птахів, котрі виводять потомство у відкритих гніздах, навіть за нормальних обставин пташенята залишають їх, ще не вмючи літати, з недорослими маховими і стерновими перами, не досягши маси дорослих птахів, щоб якомога раніше розосередитися і стати менш помітними, то нащадки дулогніздних і норних видів не поспі-

шають з вильотом із гнізда. Зокрема, у рибалочки блакитного вони встигають набрати масу до 60 г, що на 20 г більше ніж найбільша маса дорослих птахів. Перед вильотом маса пташенят зменшується.

Провівши в норі майже чотири тижні і залишивши після себе купку риб'ячих кісток із відригнутих пелеток, молоді рибалочки врешті наважуються її залишити. Дорослі птахи лише впродовж кількох наступних днів догодують нащадків. Декотрі з них навіть у день вильоту намагаються щось вполювати самотужки, падаючи за поживою у воду. Виводок розпадається, пташенята стають самостійними, а дорослі повністю націлюються на другий цикл гніздування. Кожне пташеня окремо шукає собі вільну ділянку для здобування корму і захищає її до вильоту на зимівлю.

На кормові уподобання рибалочки вказує його назва, він же – риболов. Пірнає, злетівши з присіду, а то й прямо з горизонтального польоту. Може «зависати» над потоком, тріпочучи крилами, і потім кидається у воду. Занурюється до метра, ловить на цій глибині будь-яку рибу, довжина її може перевищувати 10 см. Справді, риба – його основний корм. Та рибалочка здобуває не тільки її, а й інших водяних тварин: личинки комарів і бабок, жуків-плавунців, певних молюсків, крабів, раків, креветок, інколи й пуголовків та жаб. Ловить і сухопутних – мурашок та інших комах, які трапляються йому на берегових обривах і скелях.

Спарваність і сімейність закінчуються у рибалочок одразу із завершенням гніздування. Після того вони ведуть усамітнене життя, птахи походженням з України-Русі проводять так більшу частину року. З районів гніздування починають відлітати в серпні, а з територій, що розташовані за нашими північними кордонами, з'являються й раніше. Останні мігруючі особини зникають протягом жовтня. Рибалочки з нашої країни відлітають зимувати не надто далеко – до Туреччини та Болгарії.

Окремі особини зрідка зимують у нас на постійно замерзлих водоймах. У Києві в минулі зими зі снігом спостерігачі мали чимало приємних вражень у середині січня, коли їм біля магістрального каналу Бортницької станції аерації неочікувано траплявся рибалочка, який сидів на верхівках стебел пожовклого очерету, і його оперення вигравало яскравими кольорами на тлі білосніжного краєвиду. У деякі зими там трималися два птахи, але територіально окремо. Найімовірніше, кормом для них слугували акваріумні рибки гупі, що успішно розмножуються в цьому майже десятикілометровому каналі вже кілька десятиліть, а взимку зосереджуються тільки в межах 200 м від місця скидання в канал теплої очищеної води. Зимують там рибалочки не щороку.

Рибалочка блакитний є птахом-індикатором екологічного стану водойм. Забруднені водойми стають непридатними для його гніздування. Нині у нас рибалочка перебуває під значною загрозою, його чисельність суттєво зменшується. Тож такі куточки живої природи, які є поблизу Путивля, слід рішуче захищати від будь-якого зловісного наміру.

Люба оку синиця чубата

У лісі серед зими можна почути не так вже й багато птахів. Інколи над верхівками дерев закряче крук, звіддалік приглушено простукотить дятел, закричить дратівливо сойка, а в другій половині зимової пори в не надто морозну, сонячну днину починає подавати своє голосне шлюбне вітькання повзик і дзвінко виголошувати весняну мелодію синиця велика. Та над усіма звуками живого володарює шум вітру в кронах, до якого додаються то поскрипування надламаних великих гілок, то шарудіння галузок, що від рвучких поривів вітру зачіпають одна одну. Поодинокі пташині голоси більше підкреслюють панування замерлості в природі, ніж натякають на її скресання.

О цій порі сосновий або мішаний ліс здається затишнішим і більш наповненим життям порівняно із суто листяним, що став безлистим й від того наче зовсім зубожілим. На стиглих ділянках розрідженого бору дерева за висотою різні, і на багатьох із них живі гілки ростуть низько, тож простір там заповнений пухнастими сіро-зеленими голчастими «шубами». Між ними видно стовбури сосен з тонкою корою усіх відтінків вохристого кольору. Похмурої днини наприкінці зими навіть ця тепла барва, що в нижній гладенькій частині стовбура вкрита сіруватими тонкими пластинками, наче гасне. Величаві й простіші сосни, голчасті «шуби» й вітер, вітер...

Аж виявляється, що не тільки. Неподалік, метрів за чотири, на низькій повислій лапою сосновій гілці пролуна-

ла бадьора, коротка, не дуже голосна пісенька – «ці-тір-рі-рі», і невеличка пташина перестрибнула з одного місця на інше. Якщо б не ця трелька і рухи пташки, то про її присутність поруч не можна було б і здогадатися. Довга хвоя сосни прикривала її білуватий низ, а сірувато-бурий верх, здавалося, – то одна із сіруватих лусок на сосновому стовбурі. Безперечною прикрасою дрібної птахи було оперення її голови: горло – виразно чорне, білі щоки окреслювала неширока чорна смуга і також чорна, дещо вужча смуга, оперізувала область вуха, що справляло враження особливої витонченості. Але найбільшою оздобою слугували задерикувато піднятий вгору чуб на тімені, що стирчав гостроверхо, навіть з деяким нахилом уперед. Ще й візерунчастий: чорнуваті видовжені пера лоба й тімені мали вузьку білу оторочку. Тож он вона яка – синиця чубата!

Пташина зробила ще кілька рухів, і вони, справді, були синицевими – верткими, жвавими, але не різкими. Подала голос знову, й із-за стовбура з'явилася ще одна така сама. Однакові, проте у другій чубчик, здається, трішечки коротший. Мабуть, перша пташка – самець, а ця – самка. Неполохливі милі синички. За пару хвилин з більшої відстані пролунали поклики синиць великих, й ось їхня зграйка разом із повзиком наблизилася до сосни, на якій трималася пара виявлених раніше пташок. Гомінка юрба тут трохи затрималася й помандрувала далі, а разом із нею полетіли й гарненькі чубаті пташки.

Якби ареал синиці чубатої краєчком не займав і частину східного схилу Уральських гір, що його формально вважають уже азійською територією, то цю пташку можна було би включити до групи ендемічних тварин Європи. Оселяється ця синиця у хвойний та мішаних лісових масивах і тільки в Іспанії та Франції гніздиться також у широколистяних лісах.

У нас на гніздуванні трапляється винятково у хвойних і мішаних деревостанах Полісся, півночі Лісостепу й Кар-

пат. І хоча в південних районах нашої країни є чимало хвойних насаджень, але ці синиці, на відміну від деяких інших горобиних птахів, навіть не намагаються їх освоїти, демонструючи суворий консерватизм свого поширення. А якщо взяти до уваги ще й їхню цілорічну осілість, хіба що із зовсім незначною кочівлею взимку, то щоб познайомитися із синицями чубатими в їхньому природному оточенні, доведеться усім охочим з більшої частини України-Русі діставатися нашої північної смуги.

З означенням чубата стосовно цього виду птахів погодиться кожен. А от пояснень виникнення назви *синиця* є кілька. І не дивно, оскільки використовують її з давніх-давен, і мовознавцям не так уже й просто віднайти витoki цього слова. В одному поясненні його виводять від слова *синій*, що походить від прадавньоєвропейського *сірий*. При цьому мовники, знаючи про складність з'ясування причин виникнення давніх слів, прямолінійно вказують, що цим словом позначали синицю блакитну. Справді, в її оперенні багато синього кольору різної насиченості. Зважмо ще на один варіант пояснення походження слова *синиця*: згідно з ним у давньоруські часи слово *синій* у певних випадках слугувало означенням чорного кольору. Можливо, тоді мали на увазі, що на чорному кольорі був інтенсивний темно-синій полиск. Забарвлення оперення синиці блакитної відповідає першому поясненню, а от кольори в оперенні синиці великої можуть задовольнити одразу обидва: поперек у неї *сірий*; у дорослих самців, які чи не найперше звертають на себе увагу людини, коли юрмляться біля осель, верхні покривні пера крил сизі або синювато-сірі; верх голови блискучо-чорний, саме із чорно-синім полиском. Порівняно із синицею блакитною ступінь при звичаєності до життя поряд з людиною у синиці великої більший. Імовірно, так склалося віддавна, тож, може, саме її найперше назвали синицею.

Проте мовознавці зазначають, що переконливішим для них є звуконаслідувальний характер утворення слова синиця. Але в цьому випадку вони не вказують, голос якого виду синиць став джерелом назви. Спробуймо порівняти голоси, що є надто суб'єктивним, двох найчисленніших видів! Поклик синиці блакитної передають як «сі-сі-сі», або «ті-ті-ті», її пісню – як «сі-сі-сюррр, сі-сі-сюррр», або «псііт-сіі-сіррр». Голос у цієї синиці примітний, але він не дуже сильний, здалеку його не почувеш. А багатьом знайома пісня синиці великої – потужна, лунка, її можна сприйняти не лише як «ті-та, ті-та», або «тіль-тіль», але і як «зіль-зіль», від чого лише пів кроку до «сіль-сіль», або «силь-силь».

До групи птахів під загальною назвою синиця цілком обґрунтовано включив синицю чубату Карл Лінней, засновник сучасного латинського називництва біологічних видів. А в нашій мові для означення цієї синиці є коротке, бездоганно влучне слово – чубáтка. Однак за цим видом більшою мірою закріпилася саме назва синиця чубата.

Учений від початку дав виду латинську назву *Parus cristatus*, що слугувала прямим відповідником українській: *parus* – *пáрус*, у перекладі синиця; *cristatus* – означає чубата. Різниця лише в тому, що в латинській назві обидва слова вживають у формі чоловічого роду, на це вказує закінчення *-us*. Однак синицю чубату переведено до іншого таксономічного роду, тож її латину змінили на *Lophophanes cristatus*. У ній перше слово складено з двох латинізованих слів давньогрецької мови: *λόφος* (латиною – *lophos*) що значить чуб, гребінь, а також *φαίνω* (латиною – *rhaino*), яке в цьому випадку означає показувати. Приблизний переклад слова *lophophanes* – гребененосець. Латинська назва двічі вказує на особливість цієї синиці – гребененосець чубатий. Нині латина як не жива, а символізована мова допускає таку тавтологію.

У синиці чубатой шлюбні пари часто утворюються тоді, коли молодим птахам виповнюється півтора-два місяці,

тобто наприкінці літа або восени. Називають це явище осінніми заручинами. І якщо обом птахам такої пари вдається успішно перезимувати, то все своє життя вони проводять разом, вирощуючи потомство. Синицям цього виду взагалі властиві дуже міцні шлюбні зв'язки впродовж цілого життя, що триває до дев'яти років, – їх можна вважати однолюбамі.

Значна частина птахів протягом зими гине, тож розпадається й чимала частка заручених пар. Самці-одинаки починають шукати собі майбутню подругу вже серед зими, однак найактивніше вони зайняті цим у березні. Птахи однієї пари, котрій вдалося перезимувати, разом обирають ділянку лісу для гніздування, а з холостих птахів вибором гніздової території займаються самці. Невдовзі й вони можуть знайти свою другу половинку. Обов'язковою умовою вибору ділянки є наявність на ній хвойних дерев.

Чубатки мостять гнізда переважно в дуплах. Придатне для цього місце знаходить виключно самка, і зрозуміло, чому. Здебільшого вона сама, майже без участі самця, видобує-вищипує дупло в гнилій, трухлявій деревині пеньків, стовбурів, вивертів коріння. Хоча ці синиці гніздяться в оточенні хвойних дерев, але дупла найчастіше будують у м'яких листяних породах – березі, вільсі, осиці, липі, змертвіла деревина яких швидко піддається гниттю. Запевняють, що за відсутності струхлявілих пеньків чи стовбурів чубатки можуть загніздитися в дуплах дятла малого, у просторі між гілками, з яких складено гнізда воронових і хижих птахів, навіть у синичниках. Однак наш власний досвід спостережень за гніздуванням птахів у синичниках на ділянках хвойного і мішаного лісів свідчить, що окрім синиць великої та блакитної їх займали мухоловки і дуже рідко – горихвістки звичайні, й жодного разу – синиці чубаті. Висота розташування дупел, видобаних синицями чубатими, зазвичай не перевищує трьох метрів.

Маленька пташка чубатка масою якихось 10–14 г видобує аж ніяк не маленьке дупло: вхідний отвір під свої

Чубатка
є осілим видом
птахів

Доросла
синиця чубата

Чубатка
демонструє
свій вишуканий
чубчик

Синиця чубата
корм збирає
також на землі

розміри – діаметром 3 см, діаметр гніздової камери – 5 см і дещо більше, а її глибина – 11–18, іноді навіть до 25 см. Коли самка споруджує дупло і влаштовує в ньому гніздо, самець здебільшого захищає від суперників гніздову ділянку і періодично підгодовує подругу, інколи збирає і приносить щось для посилення гнізда. Основним гніздовим матеріалом є мох, до якого для скріплення птахи додають лишайник, павутиння, волосся, м'які травинки. Ківшик гнізда вистеляють м'якими шерстю і пір'ям. Обравши гніздову ділянку неподалік житла людини, вони можуть скористатися заміниками усього зазначеного: знаходили гнізда чубаток, які було складено майже повністю з вати. У них траплялися також нитки, зокрема шерстяні, шматочки ганчір'я. Самка не припиняє довлаштування гнізда навіть із початком яйцекладки.

У кладці зазвичай сім – десять яєць, що їх вигріває упродовж понад двох тижнів лише самка. В цей період самець її годує. Зовсім малих пташенят вигріває також самка, а здобуванням корму для нащадків займаються обидва дорослі птахи. Пташенята тримаються у гнізді приблизно три тижні, потім, уже поза гніздом, ще до десяти днів батьки їх догодовують. Залишений дорослими виводок не розпадається доволі довго, до місяця.

Провівши квітень і половину травня в турботах про перший виводок, чубатки розпочинають другий цикл розмноження. Відкладають нову кладку яєць або в старому звільненому гнізді, або в іншому дуплі, попередньо влаштувавши в ньому гніздо. Ініціаторкою всього, що стосується гнізда, є самка, тому, обравши нове місце для другої кладки, вона залишає самця, аби він завершив доглядати перший виводок і повернувся опісля до неї. Наприкінці липня зграйки пташенят других виводків чубаток починають самостійне життя. Деякі з них можуть залишитися на ділянці батьків, інші мандрують до віддаленіших територій. Молоді птахи на загальне схожі на дорослих, проте чуб у них помітно коротший і тонкі темні смуги з боків голови тьмяніші.

У весняно-літній період ці синиці здобувають переважно найрізноманітніших комах. Маленьких пташенят годують павуками і метеликами, найм'якшим кормом. Пізніше приносять їм також жуків, клопів, коників, соснове і ялинове насіння. Поживу збирають як на деревах, так і на землі в лісовій підстилці, уважно оглядаючи найменші схованки. Ловлять і швидкокрилих бабок. Узимку крім заціпенілих комах і їхніх личинок у сплячці споживають також насіння сосни, ялини, берези, вільхи та бука, ягоди глоду, ялівцю, горобини.

Для чубаток дуже властивим є запасання кормів на пожиток. Знайдених комах і насіння вони ховають у неглибоких тріщинах стовбурів та гілок, під нарослими на них лишайниками, між хвоїнками. Вважають, що ці синиці пам'ятають лише розташування ділянок, де вони заховали свої запаси, тому неодноразово їх відвідують, а от точних місць, куди вони поклали заховане, не запам'ятовують. Мабуть, не завадило б їм мати GPS-навігатори? Утім сховане і не знайдене ними стає кормом для інших птахів. Така вже у чубаток безкорислива, альтруїстична вдача.

Можна інколи прочитати, що синиці чубаті не відвідують годівниці, які взимку розвішують для підгодовлі пташок. Але це не зовсім так. До годівниць у насадженнях серед населених пунктів, навіть із хвойними деревами, вони таки не прилітають. Міське довкілля не для них. Та якщо ви розмістите годівницю у приміському хвойному або мішаному лісі за пару сотень метрів від асфальтованих вулиць, до неї навідаються не тільки завсідники місць підгодовлі – синиці блакитні й великі. Кормом у годівниці може зацікавитися також чубатка. Треба лише тихо постояти неподалік і поспостерігати, як вона з притиснутим до тімені чубом, через що він стримить за потилицею, поволі несміливо наблизиться і щось підхопить звідти. Охочі спеціально приїжджають у північні й карпатські ліси нашої країни, аби побачити цю чепурненьку пташу.

Кулик-плавунець на київському озері

На Київському лівобережжі за кілька сотень метрів від Дніпра є озеро Тельбін. Якщо середмістям Києва вважають Хрещатик і прилеглі до нього вулиці та площі, а історичним центром – так звану Гору, що охоплює Замок і Старокиївську гору з навколишнім горбогір'ям, і низинний Поділ, то озеро Тельбін розташоване майже в нинішньому географічному центрі міста. З трьох боків його обступили багатопверхівки житлового масиву Березняки, а з півдня воно обмежене високим земляним насипом, з'єднаним із Південним залізничним мостом, що є головним шляхопроводом у залізничній мережі міста. Вода в озері чиста, на берегах обладнано піщані пляжі, діє прокат човнів і катамаранів для водних прогулянок. Навколо озера створено парк. З усього зрозуміло, що до Тельбіна щодня навідується чимало людей, особливо навесні, влітку й у теплі дні осені.

А в жовтні 2019 року озеро стало прямо-таки місцем паломництва спостерігачів за птахами – птахувальників, або, як їх ще називають, бьодвотчерів, котрі з інтернетповідомлень дізналися про надзвичайну новину. Найпершим ту несподіванку виявив киянин Сергій Любченко, він став і фотохроністом тієї події. На озері з'явився птах, який на водоймах у глибині суходолу трапляється дуже рід-

ко, тож не треба було мандрувати на арктичні острови чи до океанічних акваторій, щоб його побачити. Кияни могли лише дістатися метро до станції «Лівобережна» і ще проїхати трохи автобусом, а решті охочих до такого надзвичайного – просто прибути до Києва. Кажуть, що птахомани приїжджали навіть із-за кордону заради кількох світлин цього птаха. Декотрим вдавалося сфотографувати відразу і себе, і птаха на другому плані. Справді, рідкісні фотографії. Таким товариством ті, хто забажав, насолоджувалися впродовж майже усієї другої половини жовтня.

Жагою спостерігачів став птах, який забарвленням нагадував дорослого мартина звичайного в осінньо-зимовому оперенні. Голова в нього була переважно білою з чималими темними плямами за очима і чорно-бурими потилицею та краями тімені, верх крил і спина – попелясто-сірими, а шия і весь низ – білими. Видовжений дзьоб мав чорне забарвлення. За лінійними розмірами пташка була вдвічі меншою ніж згаданий мартин, більше схожою на шпака або невеликого дрозда.

Уперше її помітили на мілководді неподалік пляжу. Людей не остерігалася, підпускала до себе близько. Найбільший подив і навіть захоплення викликала одна дуже виразна особливість її поведінки. За обрисами тіла – то був куличок, от тільки він плавав дуже легко, охоче і часто, що взагалі-то не властиво куликам. Та не просто плавав, а наче заразом і танцював, кружляючи в не надто швидкому вальсі. Незаперечний доказ того, що то був кулик-плавунець. Від його кружляння виникали невеликі концентричні хвилі, які розходилися колами від птаха всюдубіч і не більш як за півтора метра від нього зникали. Птахолюби визначили: до озера прилетіла молода особина, на що, ймовірно, вказував легкий світло-вохристий відтінок на перах внизу шиї – залишки найпершого перового покриву птаха.

Куличок плавав на вподобаній ділянці озера здебільшого за два – п'ять метрів від берега, підхоплював дзьобом якусь дрібну поживу на створених ним самим хвилях-колах або на жовтому листі, що впало на воду. Інколи виходив на берег, і ставало видно його не такі вже довгі ноги. Проте чимось вони були все ж особливими, раз птах так вправно рухався поверхнею води. Плавунець дуже лякався, коли поблизу пробігали собаки. Він негайно відлітав від берега вглиб озера і зникав з очей спостерігачів. Але завжди повертався до того самого мілководдя, коли поряд не було нічого небезпечного. Часом плавав біля крижнів і мартинів, котрі також трималися на Тельбіні. Неодноразово його спокій порушували деякі мартини і ворони сірі. Перших найбільше цікавило, а що ж він здобуває, оскільки їм хотілося скуштувати того й собі, а ворони, мабуть, сприймали малого як потенційну здобич. Утім пташина, що була при доброму здоров'ї, від занадто надокучливих сусідів легко відкараскувалася – летіла метрів за сто подалі на озеро, що слугувало їй домівкою протягом двох тижнів до значного похолодання.

Українська наукова назва цього птаха виникла з огляду на дві риси в його зовнішньому вигляді. Плаває він невимушено завдяки широким шкірястим лопатям навколо кожного пальця на ногах, які навпроти суглобів трохи звужені. Назва цих лопатей – фестони. А його дзьоб є відносно широким і дещо сплюснутим у горизонтальній площині на відміну від тонкого, циліндричної форми, як пряме шило, дзьоба двох інших видів куликів-плавунців у фауні світу. Тож повна назва рідкісного куличка з озера Тельбін – плавунець плоскодзьобий. У Києві він трапився вперше за понад півтора столітню історію наукових спостережень за птахами в місті та на околицях. Серед тварин вітчизняної фауни є й жуки-плавунці, але принаймні згадка про дзьоб у назві кулика-плавунця вказує на належність його до птахів.

Латинська назва цього плавунця – *Phalaropus fulicarius*. Як нерідко трапляється в латинських назвах біологічних видів, латинь і в цьому випадку не змогла обійтися без запозичень із грецької мови. Перекладом слова *phalaropus* може бути *лискостóp* або *лисконіг*: від давньогрецького *φαλαρίς* (латиною – *phaláris*) – *ліска*, тобто назва ще одного птаха, і *πούς* (латиною – *róus*) – *стопа*. Саме ліска, яка належить до журавлеподібних, є найвідомішим водоплавним птахом з добре розвинутими фестопами на пальцях, тому в назві плавунця вказано, що лапи у нього такі як у лиски.

Наприклад, у чеській та словацькій мовах як його назву використовують прямий переклад з латини – *lyskonoř*, тобто *лисконіг*. Подібними до цієї є й назви плавунця в мовах балканських слов'ян. Друге слово латинської назви пов'язане із тим самим, так би мовити, еталоном: латинське *fulica* означає *ліска*, а *fulicarius* можна перекласти як *лісковий*. У назві цього кулика-плавунця двічі підкреслено певну виразну подібність до лиски – *лисконіг* *лисковий*. Така дворазова вказівка може здатися надмірністю, та зумовлено це науковими традиціями і правилами утворення латинських назв видів.

У період гніздування плавунці плоскодзьобі заселяють прибережні арктичні райони Північної Америки та Азії. Щодо Європи, то вони регулярно в невеликій кількості гніздяться на островах Ісландія та Шпіцберген, на південному острові Нової Землі і лише зрідка – в тундрі від півострова Канін до острова Вайгач. Якщо оселяються у віддаленіших від арктичних морів районах тундри, то неодмінно біля водойм. Плавунці мають плавати, оскільки їхній основний корм – це різні дрібні водяні тварини і частково водорості. Райони ж їхньої зимівлі розташовані не на водоймах суходолу, а в Атлантичному океані на прилеглих до Західної та Південної Африки акваторіях і в Тихому океані в районах уздовж Центральної та Пів-

денної Америки. Усі постійні міграційні маршрути цих куликів проходять лише над морськими й океанічними акваторіями, а в глибині континентів під час перельотів вони трапляються тільки зрідка з різних випадкових причин. За понад 180 років, відколи почали публікувати наукові повідомлення про виявлення різних птахів на території нашої країни, зареєстровано всього дещо більше 20 випадків зальотів цих плавунців до нас, тобто один заліт на вісім – дев'ять років. Тож недивно, що поява такої дивовижі в Києві викликала вибух цікавості птахоманів.

Окрім рідкості в нашій фауні плавунець плоскодзьобий має дві риси, що не так уже й часто трапляються серед птахів. Шлюбне вбрання плавунця, котре він носить з квітня до кінця липня, разюче відрізняється від осінньозимового, і спостерігачі, які не мають достатнього досвіду, птахів у шлюбному та позашлюбному оперенні можуть сприйняти навіть як різні види. Не менше дивує й те, що ролі статей у плавунців змінено на протилежні. За поведінкою, зумовленою фізіологічними змінами, самка виконує роль самця, а самець – самки. Природа залишила самці плавунця тільки споконвічну функцію – знесення яєць. Якби і в цьому сталися зміни, тоді то була би вже не самка.

Линяння птахів після зими перед шлюбним сезоном є частковим, однак воно докорінно змінює зовнішній вигляд плавунців. Відповідно до двох названих рис шлюбне вбрання самки є справді пишним: голова і підборіддя чорні, пляма навколо ока і її широке відгалуження до шиї білі, покривні пера крил і спини чорні з широкою ясновохристою облямівкою, шия і весь низ тулуба насичено руді, дзьоб жовтий із чорним кінчиком. Таке в інших птахів личило би тільки самцеві. Самець плавунця плоскодзьобого вбраний скромніше за самку: замість чорного кольору – має бурий з іржастими рисками на голові,

Молодий
плавунець
плоскодзьобий

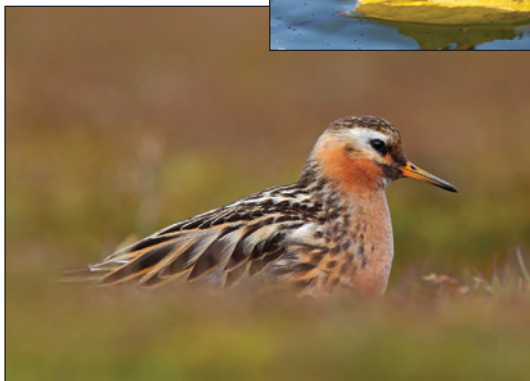
Кулик-плавунець під час
плавання-
кружляння

облямівка пер рудувата, замість яскраво-білих плям навколо очей лише ознаки білого, низ тулуба рудуватий із численними тьмяно-білими поперечними смугами, дзьоб буруватий із жовтуватою основою. Взимку самці та самки вбрані однаково – верх попелясто-сірий, більша частина голови і весь низ білі.

У куликів-плавунців відносно короткі ноги

Поживою плавунцям служать грибіні водяні тварини

Самець плавунця плоскодзьобого у шлюбному вбранні

До місць гніздування плавунці повертаються лише наприкінці травня або на початку червня, коли в тундрі снігового покриву залишається мало. Самки зазвичай дещо більші за самців, кожна стає ініціаторкою утворення пари. Нерідко до гніздових ділянок прилітають уже сформовані пари. Самки можуть токувати у нешвидкому круговому польоті, подавати специфічний, схожий на дзижчання лункий звук.

Шлюбний ритуал передбачає і переслідування обранця самкою. Між самками навіть виникають бійки за партнера, кожна захищає свого самця і засвідчує всіма наявними способами власне право на нього. Іноді трапляється, що єдиновласність не залишається абсолютною. Кладкою в гнізді опікується тільки самець, і замість типової повної кладки куликів із трьох-чотирьох яєць у гніздах плавунців інколи їх буває до шести, а це ознака того, що в одне гніздо відклали яйця дві самки.

Довіривши самцям вигривати кладки в гніздах, вимощених серед моху чи трави біля водойм, самки залишають місця гніздування і невдовзі починають морську мандрівку до місць зимівлі в тропічних і субтропічних акваторіях двох океанів. Турботами про кладки і виводки переймаються лише самці. Після тритижневого насиджування вилуплюються пташенята, котрі перебувають під наглядом самця до двох із половиною тижнів. Як і в інших видів куликів, пташенята плавунців від дня вилуплення можуть самостійно знаходити собі корм, зокрема на березі та мілинах. Здатними літати вони стають на третьому тижні життя. Самці можуть залишити виводки ще до цього часу.

Плавунці вправно хапають поживу в повітрі – різних комах. Однак левову частину корму ці кулики здобувають під час плавання-кружляння на мілкій воді або в морі. Крутячись на плаву на одному місці, птах створює під собою невеликий вир, що піднімає дрібних водяних тва-

рин із дна або просто з товщі води на поверхню, де вони стають здобиччю плавунців. Так птахи виловлюють личинок комах, малорозмірних ракоподібних і м'якунів, тобто молюсків.

Водночас і самі плавунці в тундрі нерідко стають жертвою як пернатих хижаків, зокрема сов, поморників, деяких мартинів, так і хижих звірів, насамперед песців. Пам'ять плавунців міцно тримає образ ворога. Тимто птах, якого виявили на озері Тельбін, зникав на певний час з обраного ним мілководдя, летів якнайдалі, коли поблизу пробігали собаки. Напевно, він сприймав їх за песців – чи не найбільших його ворогів.

Перед відльотом до районів зимівлі плавунці плоскодзьобі збираються у зграї, і відбувається це в морі, а не на суходолі. Поблизу узбережжя, на якому вони гніздилися або народилися, затримуються до кінця вересня, іноді трохи довше. А прилетівши морськими маршрутами до океанічних акваторій, де зимуватимуть, найчастіше концентруються там, де трапляється явище, що називають англійським словом *апвелінг* (*upwelling*) – підйом води з глибини, зазвичай зі 100–300 м. Апвелінг виникає або у прибережній зоні, коли сильні вітри дмуть із суходолу й зрушують від берега в море поверхневу воду, на місце якої піднімаються глибинні шари води, або далеко в океані в районах проходження циклонів із сильними вітрами, що потужно женуть перед собою верхній шар води, і в місцях зіткнення океанічних течій із різкими змінами напрямків руху води в них.

У районах частого апвелінгу вода зазнає значного перемішування, завдяки чому створюються сприятливі умови для розвитку океанічного планктону, який слугує кормом для плавунців плоскодзьобих. Скупчення цих птахів спостерігають і в місцях живлення китів, котрі ловлять криль. Рухи велетенських тіл виштовхують на поверхню чимало планктону, чим користуються плавунці.

Плавунець плоскодзьобий довірливий до людини. Та природа обрала йому роль відлюдника, визначивши місцем розмноження майже незаселену нами тундру й окресливши маршрути перельотів та місця зимівлі подалі від суходолу. Однак і він може потерпати від нашої недбалості через забруднення поверхні морів і океанів нафтопродуктами, а умови існування в місцях його розмноження можуть зазнати катастрофічних змін унаслідок різкого потепління, спричиненого господарською діяльністю людини. Нині залежатиме від нас, аби цей плавунець і надалі жив за визначеним природою порядком. А на заселеному людьми суходолі птахоприхильники очікуватимуть на його зальоти як найбажанішу дивовижу.

Птах-урбаніст — ластівка міська

Старий Печерськ. Один із найдавніших історичних осередків Києва. З давніх-давен, ще до заснування Києво-Печерської лаври, там в урочищі Берестовому була розташована заміська літня резиденція великих київських князів. На тисячоліття пізніше, нині з одного боку тамтешньої вулиці Лаврської уже віддавна постала Лавра, а з другого — значно молодший за неї виставковий комплекс «Мистецький арсенал», у споруді якого раніше існував завод з ремонту військової техніки, що його в народі називали другим арсеналом, або старим арсеналом.

Щонеділі одинадцятирічним хлопчиком я ходив до тодішнього клубу (щось на зразок будинку культури) на території цього заводу на заняття із сольфеджіо для опанування вміння читати ноти. Повертався теплої весняної пори вулицею із занять, врешті так і не оволодівши тією музичною премудрістю, і звертав увагу на особливу обставину в київському зеленому довірлі.

Хоча вулиця і тротуари були заасфальтовані, чи то після дощу, чи після щедрого поливання на вільному від трави клаптику широкого газону виникла невелика калюжа з розмоклою глинистою землею навколо неї. Туди метушливо злітали вже знайомі мені ластівки міські. Кожна сідала біля калюжі, швиденько брала у дзьоб грудочку тієї землі і злітала. Навколо освітленої сонцем калюжі лас-

тівки тріпотіли крилами подібно до великих метеликів. Від їхнього метушливого польоту виникав ефект різкої та швидкої зміни кольорів: переважав то чорний колір верхньої частини оперення, то білий – низу і попереку. Створювався своєрідний мерехтливий калейдоскоп, що особливо привертав увагу. Після кількох хвилин споглядання цього «танцю» ластівок біля калюжі спало на думку подивитися, куди пташки відносять в'язку землю. Вони прямували до сусіднього багатопверхового будинку, летіли до найвищого поверху, над яким виступав невеликий карниз як архітектурна прикраса. Там уже було вимощено кілька гнізд-напівкуль з отвором-льотком угорі, а поряд ластівки почали будувати основу для інших гнізд. Птахи виявилися цікавішими за сольфеджіо.

Значно тіснішим моє знайомство з ластівками міськими відбулося на літній практиці в Канівському природному заповіднику Київського національного університету імені Тараса Шевченка після завершення другого курсу. Аспірантка нашого професора саме проводила експериментальне дослідження з гомінгу ластівок. Назва *гомінг* походить від англійського слова *home*, що означає *рідний гім, домівка*. Вона запропонувала кільком із нас проводити ще вдосвіта відлов ластівок біля гнізд, наносити на білі частини оперення кольорові мітки різними нешкідливими речовинами, після цього завозити птахів за кілька десятків кілометрів у зовсім незнайомі для них місцевості, там випускати і стежити біля колонії, коли вони повернуться до своїх гнізд. Майже завжди птахи поверталися у день відлову, лише окремі – наступного дня, і дуже зрідка зовсім не поверталися. Так досліджували здатність ластівок запам'ятовувати географічне положення колонії та їхнє вміння визначати правильний напрямок польоту з місця випуску до рідної домівки. Маю фотографію від того часу, на якій з моєї руки щойно випурхнула ластівка міська, пролетіла не більше ніж два метри, і її білий попереk конт-

растно виділяється на чорному тлі інших частин оперення верху. Пташина саме опустила крила донизу, зробивши ними перший помах.

Тож іще зі студентських років я добре знав латинську назву ластівки міської – *Delichon urbicum*. Назва ця – особлива. Серед латинських найменувань птахів нашої фауни, вона, ймовірно, є чи не єдиним прикладом так званої анаграми, коли для утворення зовсім нового слова у широковідомому іншому слові певні літери на власний розсуд міняють місцями. Оскільки в латині слово *hirundo*, що означає ластівка, раніше вже вжили для позначення інших видів ластівок, то використали відповідник з грецької мови із застосуванням прийому анаграми. Давньогрецьке *χελιδών* (лат. *chelidon*), що в прямому перекладі означає ластівка, перетворили на *delichōn*, помінявши місцями літери *ch* (укр. *x*) і *d*. Видовий елемент *urbicum* у двослівній назві означає міський, він є прямим відповідником в українській назві цього виду ластівок.

Мабуть, мало кого здивує те, що слово *ластівка* є дуже давнім. І зазвичай у такому випадку витоки слова ховаються у прадавності, тому й немає однозначності в поясненнях його походження. Щодо цього слова як означення усіх відповідних видів птахів європейської фауни, і ластівки міської зокрема, то у варіантах його походження мовознавці зазначили всі три їхні найвиразніші риси: особливості забарвлення, здатність до швидкого і верткого польоту, особливості голосу.

По-перше, назву ластівка виводять від праслов'янського слова *lasъ* (лас), яким позначали контрастність у забарвленні – *темний з білим черевом або грудьми*. Майже всі види ластівок забарвлені саме так. У ластівки міської білі не тільки черевко і груди, а також воло й горло, тобто оперення всього низу. По-друге, як можливе джерело виникнення наводять слова балтійських народів, якими позначають особливу рухливість птахів: литовське *lakstyti* –

літати, *lakstùs* – швидкий, пругкий; латиське *lakstīt* – стрибати, бігати вперед і назад. Швидкий і маневровий політ властивий усім видам ластівок. По-третє, його пов'язують із праслов'янським словом *lapotati* – швидко говорити, подібно до *лепетати*, що значить швидко й нерозбірливо вимовляти. Прискорене неголосне щebetання є дуже властивим ластівкам. А перевагу найчастіше віддають першому з трьох пояснень.

За словником Миколи Шарлеманя (1927), синонімом назви ластівка міська є ластівка куча. Причина його виникнення є доволі зрозумілою. Мабуть, означення ластівка почали використовувати найперше стосовно ластівки сільської, в якій загальна довжина хвоста велика через значно видовжені косиці – довгі крайні стернові пера, що надає хвосту вилоподібної форми. У ластівки міської зовнішні стернові пера не настільки довгі, тому хвіст у неї помітно кучіший, коротший – вирізаний. Два інші синоніми – *щурик* і *щурок* походять від слова *щур*, котре вказує на істот, які можуть перебувати в підземеллі, звідки вони вилазять через нору, наче з потойбіччя. Гніздо ластівки міської має форму півкулі з льотком, подібним до отвору нори. Воно ще й із землі зліплене, і птахи то залітають у це «підземелля», то вилітають з нього. Походження синоніма *мурівка* також легко пояснити, позаяк ця ластівка ліпить-вимурує собі дім для гніздування.

Ластівка міська поширена на гніздуванні на більшій частині Євразії, в її помірній і субтропічній кліматичних смугах. У Європі вона не гніздиться лише на півночі Приуралля, а зимують птахи європейського походження в Африці – від південної межі пустелі Сахари до найпівденніших районів цього континенту.

На півдні України-Русі весняну появу ластівок міських реєструють іноді вже у березні, та найчастіше приліт перших птахів відбувається у другій половині квітня, тільки в Криму – зазвичай у першій декаді цього місяця. Невдов-

зі починається масове повернення птахів до місць гніздування.

Власне, ластівки повертаються тоді, коли дерева починають вкриватися молодим листям. Прямої залежності прильоту птахів від позеленіння деревостанів немає. Причиною цього зв'язку є весняне пробудження і початок масового розмноження комах, якими живляться ластівки міські, котрі здобувають переважно літаючих безхребетних. Свіжі листочки стають поживою попелицям та іншим дрібним комахам, які є кормом для птахів. З'являється належний корм – з'являються і ластівки. Свою поживу ластівки міські ловлять під час польоту, і тільки інколи вони підхоплюють з гілок повислих на павутинні павуків та гусениць. Дуже зрідка збирають здобич, сидячи на деревах або землі.

Із чотирьох гніздових видів ластівок вітчизняної фауни ластівка міська полює за здобиччю на найбільшій висоті, може злітати настільки високо, що стає непомітною для неозброєного біноклем ока.

Кормову поведінку цього птаха зумовлює наявність у повітрі комах. Сонячної погоди навіть за значного вітру птахи здобувають корм і тоді, коли температура повітря досить низька +2–5 °С. За похмурої погоди зі штормовим вітром вони припиняють полювати за температури +15–16 °С.

З кормовою поведінкою ластівок пов'язана одна з найвідоміших прикмет, за якою в народі передбачають погоду на найближчі один-два дні: якщо ластівки літають низько над землею, то завтра неодмінно буде дощ або принаймні негода. І в цьому разі посередником між ластівками і погіршенням погоди є ті ж таки комахи. Зазвичай перед зміною погоди із сонячної на хмарну вологість повітря збільшується, і на поверхні тіла комах конденсуються дрібненькі крапельки води, тож їхня маса збільшується, і їм стає важко літати, тому вони юрмляться

низько над землею. Тож за комахами до кількасантиметрового шару повітря над землею прямують і ластівки. Проте ця прикмета справджується не стовідсотково.

Затяжні періоди негоди, що нерідко трапляються навесні після прильоту ластівок міських, можуть надовго позбавити їх їжі. Для подолання таких ситуацій у птахів виникла характерна адаптація – ночами вони можуть впадати в оціпеніння; температура їхнього тіла суттєво знижується, що зумовлене уповільненням обмінних процесів у організмі. У такий спосіб птахи зберігають свою енергію. За сприятливих умов уночі температура тіла ластівок у спокої становить трохи більше ніж 38 °С, а вдень під час польоту – до 43 °С. У стані оціпеніння вона може спадає до 30–35 °С, зменшуючись на 19–32 %.

Для ластівки міської дуже властиво гніздитися колоніями, які вона розміщує на будівлях різних населених пунктів. Трапляються її поселення і в природному довкіллі, серед скельних масивів під карнизними навісами або в розщелинах, зокрема в Криму. Великими вважають ті колонії, в яких налічують 50 і більше гнізд ластівок міських. Але існують колонії й у кілька сотень гнізд. У Харкові в 1942 році тільки на споруді Держпрому нарахували 1800 гнізд, хоча поселення було більшим, оскільки на сусідніх будівлях, а саме в радіусі 100 м також гніздилися ці ластівки. Суперколонію із 3–4 тис. гнізд виявили свого часу на острові Сицилія.

Завдяки спостереженням з'ясовано, що більшість ластівок міських повертаються навесні до гніздових колоній уже сформованими парами. Утім приблизно десяту частину від птахів усієї колонії становлять самці-одинаки, які хутко беруться до гніздобудування – обирають якісь торішні порожні гнізда, підремонтують їх або починають ліпити нові. До обраного місця або гнізда ці самці намагаються привернути увагу незайнятих самок, що з'являються в колонії. Самець голосними покликами звертається

до кожної, щоб котрась із них підлетіла до вподобаного ним гніздового місця. Якщо пара таки сформувалася, то птахи, які її утворили, часто щебечуть, підтримуючи так контакт між собою. Коли самка кудись ненароком відлітає, то залишений нею самець починає її закликати, щоб вона повернулася, чергуючи гучні поклики зі щебетанням. Птахи возз'єднаної пари спілкуються один з одним тихим щебетом. У більшості пар самця від самки можна розрізнити за особливостями їхнього голосу – у самця поклик різкий і нижчий за тональність, в самки він дзвінкший і мелодійніший. Не всім холостим самцям удається привабити партнерку. Ті з них, які тривалий час не знаходять пари, закличними криками звертаються до дрібних птахів інших видів і навіть до великорозмірних метеликів. Що то значить відчай!

На зовсім новому місці ластівки, аби причепитися до рівної поверхні стіни і влаштувати гніздо, використовують не тільки гострі кігтики, а й хвіст. Перші грудочки розмоклої землі вони приліплюють до стіни, обов'язково обіпершись на неї хвостом, тіло ж птаха може бути в будь-якому положенні, хоч і головою донизу. Інколи парі птахів удається вимурувати нове гніздо за один-два дні, та частіше на гніздобудування вони витрачають 7–11 днів. Досліджено, що в перші дні спорудження гнізда більшу частину будівельної роботи виконує самець, а згодом внесок обох партнерів у цих клопотах стає однаковим. Аби спорудити нове гніздо, птахам потрібно принести від 700 до майже 1500 грудочок розмоклої землі. Відстань від колонії до будь-якої водойми, де ластівки беруть таку землю, інколи сягає 150 м.

У сільській місцевості проблему пошуку будматеріалів можна розв'язати за допомогою свіжих кіз'яків, що їх залишили корови недалеко від колонії. Рослинні неперетравлені рештки в них слугують чудовим кріпильним каркасом у мурованому гнізді, подібно до того, як для

Ластівки міські
збирають роз-
моклу землю
для гнізд

Початок
будівництва
гнізда

Сформована
шлюбна пара
ластівки
міської

Для влашту-
вання одного
гнізда ластівка
міська прино-
сить сотні гру-
дочок розмок-
лої землі

Гніздова колонія
ластівки міської

Пташенята
ластівки міської
в очікуванні корму

Горобець
хатний, що за-
хопив гніздо
ластівки
міської

валькування традиційної української хати-мазанки використовують вимішану з кінськими кізьяками глину або глинисту землю. Але ж ластівки почали використовувати кізьяки для мощення свого дому значно раніше за людину.

Спорудження гнізда – трудомісткий процес, тому іноді між господарем гнізда та іншим самцем-зайдою, котрий не має наміру витратити сили на ліплення, виникають бійки. Трапляється, що переможцем у них стає чужинець. Один із таких випадків простежили і з'ясували, що самка врешті залишилася з переможцем. Квартирне питання, виявляється, буває вагомою причиною для зміни партнера й у птахів.

Окрім бійок між сусідами, що не дивно для щільних поселень птахів, ластівки міські можуть вдаватися до вистілкової клептоманії. У зліплене гніздо птахи зазвичай приносять сухий і свіжий мох, дрібні рослинні рештки – корінці й соломинки, паклю, вату, голубине і куряче пір'я. Трапляється, що котрась пара старанно шукає потрібний матеріал для вистілки, а ластівки із сусіднього гнізда можуть поцупити його, коли господарі, що так наполегливо все те збирали, залишають на певний час своє гніздо без нагляду. Причому, залізши до чужого гнізда, крадій переносить до себе все потрібне не дрібними порціями, а намагається вхопити у дзьоб якомога більше решток з вистілки. Доки не повернулися господарі грабованого гнізда, чужинець може зробити на нього кілька швидких нальотів.

Повна кладка ластівки міської містить зазвичай 4–7 яєць. Дослідникам траплялися кладки з дев'яти яєць, але вважають, що їх утворювали дві самки. У період, коли в колонії відбувається масове відкладання яєць, деякі самки через схожість гнізд випадково відкладають яйця в чужі. Обігривають яйця по чергово обидва птахи, і їхня участь у насиджуванні є майже однаковою. Інкубація триває впродовж 12–16 днів.

Іноді вже за один-три дні до вилуплення пташенят дорослі ластівки починають приносити до гнізда корм. Вони залітають всередину гнізда і особливим тихим криком сповіщають, що вже готові годувати пташенят. Між дорослою ластівкою і ще невилупленими пташенятами налагоджується голосове спілкування. Врешті порцію корму дорослий птах з'їдає.

За деякими даними, пташенята ластівки міської можуть уперше вилетіти з гнізда вже у віці 16 днів. Проте, найімовірніше, так трапляється, якщо птахів щось дуже налякало. У безпечній обстановці молоді ластівки здійснюють свій перший політ, коли їм виповнюється 24–26 днів. Ще понад десять днів дорослі ластівки підготовують свій молодняк, який на ночівлю повертається до гнізда. Але таке відбувається не з усіма молодими ластівками. Частина з них залишає батьків у день першого вильоту з гнізда. Інші ж навпаки, тримаються біля батьківського гнізда, вже ставши зовсім незалежними від дорослих, і допомагають вигодовувати пташенят другого виводка, своїх молодших братів і сестер. З'ясовано, що самці більшою мірою, ніж самки, прив'язані до колонії, де гніздилися чи вивелися. Невдовзі після вильоту з гнізда закільцьованих молодих самок виявляли за кілька десятків кілометрів від рідної колонії, а наступної весни вони поверталися до цих нових місцевостей, щоб загніздитися. Такий порядок подій є прикладом післягніздової дисперсії – розселення молодих птахів у нові райони.

На повний гніздовий цикл ластівки міські витрачають 60–80 діб, тож у наших природних умовах у них буває і другий цикл розмноження за один весняно-літній сезон. У Німеччині в районах, розташованих на широті Києва, ці ластівки іноді мають три гніздові цикли за один сезон. Якщо перший цикл виявився успішним, то пара зазвичай не розпадається і починає другий цикл. У протилежному випадку пара найчастіше не зберігається. Між часом оста-

точного звільнення гнізда від пташенят першого виводка і початком появи яєць другої кладки минає тиждень, інколи ж такої перерви зовсім немає. Утім до другого циклу розмноження вдаються не всі пари.

Ластівки міські, які закінчили гніздитися до середини літа і не розпочали другої кладки, а також молоді птахи спочатку тримаються невеликими зграйками, які ближче до початку осінньої міграції об'єднуються в дуже великі зграї, що кочують у кормних місцях, найчастіше по відкритих заглавних територіях. Осінній відліт цього виду ластівок припадає на серпень – вересень, у південних районах нашої країни вони затримуються до початку жовтня.

Тривалість життя у дрібних горобиних птахів незначна. Ластівок міських, вік яких перевищує п'ять років, зовсім мало. Але дослідникам траплялися особини віком 7–10 років. Тож ці ластівки за показниками віку не відрізняються від інших птахів подібного розміру.

У природному довкіллі головним конкурентом за місця гніздування для ластівок міських вважають горобця хатнього. Кремезний, порівняно з ластівкою, горобець безперешкодно виганяє господарів виліпленого гнізда, щоб загніздитися в ньому або влаштувати там місце ночівлі. Частину гнізд він просто руйнує своїми незграбними рухами, а загніздившись в якомусь, не підпускає ластівок до сусідніх порожніх гнізд.

Людина до ластівки міської ставить нерідко щонайменше з відразою. Змалечку мені запам'яталося, що в селі Любарці під Борисполем, звідки родом моя мама, із шанобливим спокоєм сприймали ластівку сільську й тоді, коли вона гніздилася навіть у снігах хати. А от ластівок міських ніколи навіть ластівками не називали, неодмінно – щурами. Дратувалися, якщо вони влаштовували гнізда під коробкою даху, ліплячи їх на стику з побіленою стіною. Дуже не подобалося селянам, коли на стіні залишалися сліди посліду від підрослих пташенят. Років із сорок

по тому знову доводилося чути від власників сучасних приміських котеджів невдоволення тим, що ці ластівки намагаються загіздитися на будівлях.

У дні захисту птахів, які традиційно навесні організують природолюби, зазвичай майструють знайомі всім синичники або шпаківні. І мало кому відомо, що й для ластівок можна зробити штучні гніздівлі чи опори для них. Опора має вигляд неширокої полицки, що спирається на вертикальну планку, а штучну гніздівлю можна виготовити із цементного розчину, гіпсу, алебастру, зробивши вгорі отвір-щілину заввишки 2 см чи трохи більше і завширшки дещо менше 3 см. В отвір заввишки 3 см і понад те може легко проскочити горобець, а в менший він пролізти не зможе. Чисельність ластівки міської в Європі нині зменшується не в останню чергу через нестачу локацій гніздування для неї. Влаштування штучних пристроїв для збільшення місць її гніздування може суттєво уповільнити цю тенденцію.

Вишукана й «проблемна» бджолоїдка звичайна

Одного разу в передосінній час трапилося побачити дуже незвичне барвисте видовище, створене птахами. На невеликому глинистому схилі, пологому й оголеному, біля підніжжя стрімкого урвища, що неподалік гирла річки Ворскли, наче припавши до землі, зібралася зграя пташок з кольоровим оперенням. Вони сиділи доволі щільно одна до одної й утворювали щось на кшталт квітчастого «килима» з клаптиків жовтого, золотаво-жовтого, різних відтінків каштанового, зеленкувато-блакитного й синювато-зеленого кольорів. Пташки чепурилися, всівшись на схилі, й через їхні рухи ці барви переміщувалися, наче мерехтіли, а непомітний вітерець немов обвівав «килим». Птахи були низьконогими, тому складалося враження, що яскравий ошатний «килим» розстелено просто на землі. Незвичне барвисте видовище захоплювало. Та за якусь мить щось налякало зграю, і живий «килим» здійнявся вгору, розпавшись на окремих пташок, кожна з яких була втіленням рухливих кольорів. Незабутнє килимове враження створила передміграційна зграя бджолоїдок звичайних.

Бджолоїдка звичайна – один із найбарвистіших, найвишуканіших видів птахів, які гніздяться в нас. Розмаїття кольорів у її оперенні більшою мірою властиве тропічним птахам, ніж поширеним у наших, помірних широтах. Порівняно із самками кольори в оперенні самців яскравіші та насиченіші. Крім того, у самців пара видовжених

центральної стернових пер довша й помітніше виходить за обріз хвоста. Молоді бджолоїдки звичайні мають неяскраве, зеленкувате оперення, і хвіст у них без видовжених пер.

На теренах України-Русі на бджолоїдок звичайних можна натрапити майже скрізь. У період гніздування цих птахів немає хіба що серед суцільних лісових масивів Полісся, а найбільше їх спостерігають у степовій та лісостеповій смугах. Загалом же область гніздового поширення виду охоплює південну частину Європи, захід і центральні райони Центральної Азії, Малу Азію, Північно-Західну й частково Південну Африку.

Від часів шведського вченого Карла Ліннея в міжнародному науковому обігу вид отримав латинську назву *Merops apiaster*. У ній обидва слова мають однакове значення, що відповідає правилам утворення латинських назв тварин і рослин. Перше слово *merops* – латинізоване з давньогрецької, що в перекладі й означає бджолоїдка, друге – *apiaster* є латинським з тим самим значенням.

Можна припустити, що українське означення цього птаха спричинене саме його латинською назвою, тобто наше слово бджолоїдка – це пряmier переклад з латини. Вона чітко, але водночас доволі звужено вказує на кормові вподобання птаха. Бджолоїдки полюють на значно більшу кількість різних видів комах.

Синонімами загальноновживаного означення є група співзвучних назв – щур, щурка, щурок, а також чхур. Усі вони тісно пов'язані з власним іменем Щур та його варіантами Чур, Цур і Шур, якими давні слов'яни-українці називали бога домашнього вогнища. Для людей – це заступник, добрий дух роду, родинного затишку, добробуту. Сам вогонь у хаті вважали одним із проявів бога Щура. І найвірогідніше, у слові щур відтворено ті звуки, що їх чуває людина в хатньому оточенні, – шарудіння, шурхотіння, шкрябання тощо. На думку людини, ці звуки подавав бог Щур.

За уявленнями, особливою рисою бога *Щура* було те, що у прадавніх слов'ян він єдиний з усіх язичницьких божеств міг спускатися під землю в пекло, де володарював бог *Пек*. Там бог *Щур* відвойовував у бога *Пека* добрі душі померлих, щоб повернути їх до світу живих або перенести до вирію, тобто до раю. Імовірно, бога *Щура* могли уявляти й як істоту, котра щілинами або норами спускалася у підземелля й поверталася звідти. І поступово цю здатність божества пов'язали з певними тваринами і назвали їх його іменем. Зокрема, нерідко слово *щур* подають як синонім слова *пацюк*, хоча вчені-теріологи застерігають, що ці назви із зоологічного погляду стосуються не одного й того самого, а різних видів гризунів.

Щодо птахів, то означенням *щур* і його похідними позначають тих із них, які або викопують нори й у них гніздяться, – бджолоїдка звичайна та ластівка берегова, або потрапляють крізь щілини до своїх гнізд у порожнинах споруд і крізь отвір до дупел, – серпокрилець чорний, або ліплять із землі кулясте гніздо із отвором в його стінці, наче входом до нори, – ластівка міська. Усі ці види можна вважати начебто нинішнім утіленням прадавнього божества.

З-поміж синонімів до назви *бджолоїдка* є і звуковідтворювальні. Для цих птахів властивий лише їм притаманний приглушений крик «пррюп» або «прріп». Як наслідок виникли назви *хлюрок* і *фюрок*. Окрім того, дві назви-синоніми є асоціативними, тобто пов'язані з іншими видами птахів. Так, означення *шпак бджільний* виникло не випадково, оскільки загальними розмірами бджолоїдка звичайна подібна до шпака звичайного, хоча в нього хвіст помітно коротший, але трапляється, що він гніздиться в сусідніх із бджолоїдками норах. Виникнення ж означення *бджільний* є, безперечно, зрозумілим. Ще один синонім до назви *бджолоїдка* – *красіворонок*. Вона – зменшувальна форма від *красіворон*, що є означенням для

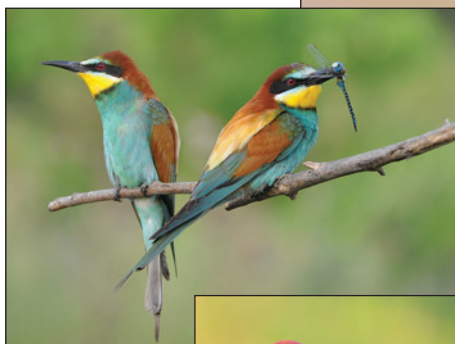
птаха сиворакші євразійської. В цій назві вказано на подібність сиворакші до воронових птахів за зовнішніми пропорціями, от тільки якщо вона й нагадує ворону, то оперення в неї, як і у бджолоїдки, є доволі красивим. Сиворакші та бджолоїдки нерідко гніздяться в норах по сусідству.

У Європі та Азії бджолоїдка звичайна належить до перелітних птахів, які навесні починають повертатися на завершальних етапах сезонних перельотів – наприкінці квітня або на початку травня. У цей час дерева вже починають вкриватися листям, і в докількі з'являється достатньо комах, на яких полюють бджолоїдки. Вони оселяються або у відкритих ландшафтах поблизу лук і пасовищ із розрідженою деревно-чагарниковою рослинністю, і саме там, де неподалік річок є піщані, глинисті й щебеністі прибережні урвища, або по ярах зі стрімкими обривами і кар'єрах, де птахи риють нори для гніздування. Лише в напівпустельних районах поза нашою країною ці бджолоїдки можуть викопувати нори на майже рівній, трохи похилій поверхні землі.

Бджолоїдки є колоніально-гніздовими птахами і тримаються зграями різної чисельності. В утворених ними колоніях налічують від двох до кількох сотень гніздових пар. Лише зрідка трапляються поодинокі нори, де живе одна пара. Певні стабільні оголені урвища можуть слугувати птахам для гніздування впродовж десятиліть. Біля них вони з'являються майже одразу після повернення навесні. Припускають, що бджолоїдки прилітають вже сформованими парами, якими тримаються під час сезонних перельотів і на зимівлі. Унаслідок кільцювання встановлено, що птахи однієї пари зберігали вірність один одному принаймні впродовж кількох років.

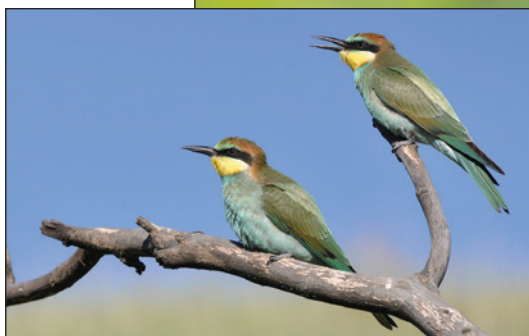
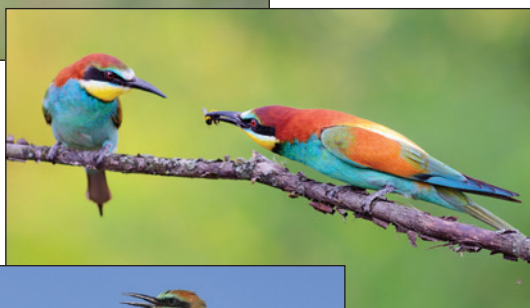
На початку періоду викопування нір настає час залицання. Самець ловить якусь велику комаху, знерухомлює її ударами об присід, де вместилися пара, і передає здобич самці. Вона приймає пригощання й з'їдає. Якщо самцеві

Дорослий самець
бджолоїдки звичайної

Шлюбна пара
бджолоїдки
звичайної

Ритуальне
пригощання:
комаха
для самки

Мологі
бджолоїдки
звичайні

вдається упіймати лише малу комаху, то її він з'їдає сам. Обраниця має отримати не дрібненьке, а вагоме приношення.

Невдовзі після прильоту із зимівлі бджолоїдки починають триматися в колоніях і облаштовувати нори. Зазвичай до тих самих колоній повертаються ті самі птахи, котрі гніздилися там у попередні роки, тож у них добре розвинуте явище філопатрії – прив'язаності до певних місць розмноження. За деякими свідченнями, основну роботу з викопування нори виконує самець, якому самка лише допомагає, за іншими – участь самки в копанні нори є головною. Під час будівництва гніздової нори птахи можуть поряд викопати додатково кілька коротких нір для відпочинку. Довжина свіжовиритої повноцінної нори сягає від 70 см до понад 2 м, і влаштування її триває від кількох днів до двох тижнів.

Якщо за час відсутності птахів протягом осені й зими урвище не обвалилося, то бджолоїдки займають старі нори й оновлюють їх. У кінці кожної житлової нори є широка гніздова камера, яку птахи використовують лише впродовж одного гніздового сезону. Зайнявши стару нору вдруге, вони обов'язково подовжують її і в такий спосіб перемищують гніздову камеру вглиб урвистого схилу.

Найчастіше птахи нічим не вистеляють гніздову камеру, та інколи в ній трапляється вистілка з трави. Там упродовж десяти днів вони відкладають 5–8 яєць білого кольору. Насиджування кладки триває 3–4 тижні. Більшу частину часу на ній проводить самка, самець її інколи змінює й регулярно підгодовує, коли вона вигріває яйця.

Якщо самка гине незадовго до закінчення терміну насиджування, то самець може сам завершити вигрівання кладки і потім самотужки вигодувати пташенят. Доглядаючи потомство, він настільки виснажується, що значно втрачає власну масу. І жоден з таких зареєстрованих самців наступного року до колонії не повертався, ймовірно,

тому, що вони врешті гинули внаслідок виснаження. В інших випадках парі птахів допомагають догодовувати пташенят бджолоїдки-помічниці. Можливо, цю роль виконують деякі статевонезрілі самки.

Після перебування у гнізді впродовж чотирьох тижнів молоді бджолоїдки його покидають і приєднуються до загальної зграї своєї колонії. Наступного року лише третина з них повертається до місця, де вони народилися. До осінньої міграції бджолоїдки кочують зграями над луками і пасовищами, ловлячи поживу на льоту в повітрі або з поверхні рослин. Відлітати на зимівлю вони починають уже в серпні й зникають на більшій частині України-Русі в першій половині вересня, хоча в Криму можуть траплятися протягом жовтня, проте значно рідше в його другій половині. Місця зимівлі бджолоїдок звичайних розташовані в африканських саванах, куди птахи мігрують переважно вночі.

Мабуть, у жодного іншого птаха нашої фауни вишукане барвисте забарвлення оперення не поєднане з іншою рисою бджолоїдки звичайної, особливо проблемною для людини. І цю «проблемність» відображено в її назві – *бджолоїдка*. Справді, здобиччю цього птаха стають медоносні бджоли, через що до них вкрай вороже ставляться пасічники. Утім ці птахи відловлюють не лише бджіл, а й ос, шершнів, жуків, клопів, цикад, бабок, джмелів, метеликів, мух, коників, серед яких є шкідники польового і лісового господарств.

Та чи такою вже проблемною є бджолоїдка звичайна?

Науковцями з'ясовано, що в гніздовий період за звичайних погодних умов співвідношення різних комах у здобичі бджолоїдок є таким самим, як у угіддях, де птахи полюють. Цілеспрямовано саме медоносних бджіл вони не ловлять: побільшає бджіл у навколишньому середовищі, коли вулики вивезуть, наприклад, на луки, – більше їх відловлюватимуть бджолоїдки, а ні – то й у впольо-

ваному птахами кормі бджіл буде обмаль. За нормальних погодних умов птахи не намагаються зосереджуватися біля пасік.

Інша річ, якщо погода стає екстремальною. За тривалого холодного й дощового періоду в мисливських угіддях бджолоїдок комах літає менше, вони стають пасивними, внаслідок чого птахам бракує поживи. У такому разі бджолоїдки можуть спеціально з'являтися на пасіках; вони нерідко підлітають до вуликів і ловлять бджіл безпосередньо на льотку, коли мляві від холодної погоди бджоли все ж виходять назовні.

Подібною напастю для бджолоїдок і зрештою для бджіл стають і протилежні за екстремальністю погодні умови – тривалий посушливий період з високою температурою повітря, під час якого трав'яна рослинність вигоряє. Свіжий рослинний корм, що потрібний комахам, зникає, і їхня чисельність різко зменшується. У цей час відсутність поживи для бджолоїдок може посилити обробіток агроугідь різними пестицидами, від чого кількість комах стає ще меншою. До того ж домашні медоносні бджоли можуть масово гинути саме від застосування цих хімікатів. Зазнаючи нестачі корму, птахи змушені злітатися до пасік як до місць його потенційно стабільного джерела.

Бджолоїдки інколи з'являються на пасіках і за сприятливих погодних умов, але таке буває лише впродовж їхнього масового осіннього прольоту. В цей час їхня чисельність помітно зростає після вильоту з гнізд молодих птахів. Зазвичай перелітні зграї затримуються біля пасік ненадовго і прямують далі за міграційним маршрутом.

Через суперечливе ставлення бджолярів до бджолоїдок було виконано низку спеціальних досліджень. З'ясувалося, що за час перебування птахів у районах гніздування вони відловлюють менше одного відсотка медоносних бджіл від загальної кількості цих комах, які загинули природним чином.

Врешті є способи послабити негативний вплив бджолоїдок на домашніх медоносних бджіл. Розміщуючи пасіку серед квітучих польових і лучних угідь, не слід наближати її до місць гніздування бджолоїдок, тобто не пропонувати їм доступну поживу. У пошуках корму птахи віддаляються від колонії максимально на відстань 12 км, та й то за дуже несприятливих погодних умов. Не варто виставляти вулики поблизу дерев або під дротами ліній електропередачі, оскільки вони слугують присідом для птахів, і з них зручно чатувати на комах.

Бджолоїдок звичайних дуже легко вважати причиною масової загибелі медоносних бджіл, хоча вони можуть бути непричетними до цього. Зникнення цілих бджолиних сімей трапляється навіть у досвідчених пасічників і в середині осені, коли бджолоїдки вже відлетіли, тож не вдається звинуватити їх ще й у цьому.

Внаслідок господарської діяльності людина знищує майже половину усіх загиблих за рік бджолоїдок, причому значну частину становить пряме переслідування птахів. Адже так просто перебільшено звинуватити значно меншого й слабшого за себе і не зважати на те, що головна причина негараздів криється в іншому.

Бджолоїдки потребують дружнього ставлення до себе!

Потайний орябок лісовий

Опинившись у поліських ландшафтах, де серед безкраїх лісових масивів утворилися значні заболочені території, здається, що перебуваєш в якомусь прадавньому просторі, що й нині зберігає голоси далекої минувшини. Виникає підсвідоме відчуття, що тут час ніби зупинився кілька століть тому й залишився таким під захистом хащі старого лісу, який оточив тебе всюдибіч і розступився лише перед широкою заболоченою ділянкою. Шум вітру в кронах безлічі дерев і його нервучкий подих по болотах – це ніби тихий неквапливий гомін тих часів, що тривають тут й донині.

Віковічну загадковість поліських просторів особливо гостро сприймаєш навесні ранковими годинами, коли сонце ледь відривається від обрисів лісу на видноколі, а лісові угіддя наче завмирають. Саме в цей час довелося на відстані кількох десятків метрів уперше почути короткий неголосний свистовий звук і звіддала помітити швидкий рух птаха, котрий злетів з товстої гілки внизу крони старої сосни й тієї самої миті зник з очей. Він щезнув, залишивши таємницею, що ж то за птах? Приятель, який запросив у гості до рідного селища на Житомирщині і якраз був поруч, пояснив: це орябок. На тому гостюванні довелося ще раз почути цього птаха, а от побачити так і не випало.

Однак щоб таки добре роздивитися орябка, можна скористатися однією його особливістю. У розпал весняного

токування самці поспіхом прямують до того місця, звідки почули свист суперника. Сховавшись так, аби птах вас не помітив, і увімкнувши звукозапис орябчиного посвисту, ви неодмінно привабите самця, який господарює на навколишній території. Приймаючи позу атаки, з витягнутою шиєю і напіврозгорнутим хвостом, самець може впритул наблизитися до пристрою звуковідтворення. Зайнятий пошуком суперника, він майже зовсім втрачає сторожкість, і його можна сфотографувати із зовсім малої відстані.

В орябка чудове маскувальне забарвлення. Верх тіла бурувато-сірий із поперечними тонкими темними рисками, боки тулуба рудуваті, а решта низу біла з бурими плямами. Лише у самців підборіддя і горло чорні, окреслені вузькою білою смугою. У птахів над оком є вузька ділянка червоної голої шкіри у вигляді брови, що помітніша в самців у шлюбний період.

Орябки заселяють широку смугу лісів від центральної частини Європи та Скандинавії до узбережжя Охотського та Японського морів. Трапляються переважно в мішаних лісах, де добре розвинутий підлісок, що слугує потайним птахам хорошим укриттям. У нас цей птах заселяє переважно північні райони Полісся, Розточчя й ліси Карпат. На південних схилах гір тримається й у букових лісах. На всьому просторі свого поширення орябок є суто осілим птахом, для якого значні відкриті безлісі території – це нездоланна перешкода. У лісах він однак полюбає місця поблизу галявин, просік, лісових доріг.

Латинська назва орябка – *Tetrastes bonasia*. Перше слово в ній *tetrastes*, імовірно, походить від латинського *tetrao*, запозиченого з давньогрецької мови, й означає мисливський птах, друге – *bonasia* означає доброта. Мабуть, воно є похідним від слова *bonus* у значенні гарний, добрий, доброякісний, добротний. Схоже, в латинській назві птаха є натяк на відмінні смакові якості орябка як здобичі; її можна перекласти як мисливський птах

якісний. Повна латинська назва може бути й такою – мисливський птах *добрий* у розумінні сумирний або довірливий. Власне, орябок справді може бути довірливим до людини там, де його не переслідують як здобич. Але відчувши хижацьку схильність людей, він одразу стає полохливим і потайним. Необережних особин людина відстрілює насамперед, і вони просто зникають.

Повна українська назва цього птаха – *орябок лісовий*. Означення *лісовий* є дуже доречним для нього. Без лісу він взагалі не може існувати. До назви ж *орябок* є кілька синонімів – *орябець*, *орябень*, *орябка*, *оробка*, *рябець*. Найвірогідніше, всі вони походять від слова *рябий* як означення колірності, тобто *строкатий*, *картатий*, *неоднотонно забарвлений*. І справді, оперення орябка густо вкрите ряботинням. Поміж синонімів є і такий – *ярубець*. Мабуть, з огляду на цей варіант назви деякі філологи припускають, що всі найменування цього птаха можуть походити від давньослов'янського *яр*, що нині відповідає слову *весна*. Інші мовознавці вважають, що саме особливості забарвлення орябка спричинили його назви.

На відміну від його найближчих родичів – тетерука євразійського і глушця білодзьобого, які є полігамними і самці яких збираються на токовищах групами, орябок належить до моногамних птахів, і його самці токують поодиночку на обраних ними лісових ділянках. Токування вони можуть розпочати вже наприкінці лютого, коли в лісі меншає снігу, а його розпал припадає на кінець березня і квітень.

У наборі самця немало різних шлюбних звукових сигналів. Найхарактерніший із них – уже згаданий тихий свистовий звук, що насправді не є власне свистом, оскільки утворюється не внаслідок механічного видихання повітря через нещільно закритий дзьоб. Навпаки, дзьоб у птаха, який свистить і при цьому втягує шию в плечі, широко розкритий, і звук надходить від голосових зв'язок,

тобто насправді – це писк у формі ритмічного свисту. Під час шлюбних демонстрацій самець використовує лопотіння крилами. Шумним плесканням крил може завершувати токовий політ з дерева на дерево або злітати з лопотінням на пару метрів угору і сідати на тому самому місці. Може бити крилами, стоячи на землі, ніби намагається злетіти. У токовому польоті інколи подає шипіння.

Типовою позою токового самця є піднята вгору шия з розпушеним пір'ям, широко розгорнуті груди, напівопущені, дещо розставлені крила і піднятий угору й розгорнутий віялом хвіст подібно до того, як розгортають хвоста глушець або індик. Поряд із самкою в цій позі самець площину хвоста повертає в її бік.

Самець дуже активно захищає гніздову територію від суперників. Якщо котрийсь із них раптом опиняється в її межах, то господар швидко прямує йому назустріч і приймає позу нападу. Зазвичай цього достатньо, аби самець-зайда втік від супротивника. Якщо ж між самцями таки виникає сутичка, то вони спочатку стають навпроти майже впритул і синхронізованими рухами намагаються клюнути один одного. У нечастих запеклих бійках у хід ідуть крила та ноги, як і в сутичках між домашніми півнями.

Самка завжди перебуває під уважним наглядом самця. Вона постійно тримається на його території і перегукується з ним ще коротшим свистом, ніж у нього. Лише самка обирає місце для гнізда, зазвичай на землі на сухій ділянці під прикриттям навислих гілок, серед сплетіння коренів. Інколи вона може відкласти яйця в старі гнізда воронів або хижих птахів, розташованих на деревах. З'ясовано, що й у таких випадках гніздування буває успішним.

Повні кладки із 6–14 яєць трапляються вже наприкінці квітня – на початку травня. Виявляли гнізда орябків і з більшою кількістю яєць, але, як вважають, їх відкладали

не одна, а дві самки, що для куриних птахів не є чимось надзвичайним. На відкладання повної кладки самка витрачає до двох тижнів, іноді й більше. Загальне тло шкаралупи яєць від світло-вохристого до брунатного з дрібними темно-бурими цятками і плямами або без них.

Самець не бере участі в насиджуванні, що триває впродовж трьох-чотирьох тижнів залежно від погодних умов і режиму вигрівання яєць самкою. Після вилуплення пташенят він може приєднатися до самки з виводком. Якщо самка з якихось причин гине, в рідкісних випадках самець перебирає на себе обов'язки догляду за пташенятами. Та значно частіше, побувши недовго біля виводка, самець його залишає. У цей час у нього розпочинається повне літнє линяння.

Пташенята орябка самостійно збирають корм із дня народження, як і в усіх інших куроподібних птахів. Вилуплюються вони з трохи розкритими опахалами махових і покривних пер крила, й уже у віці двох днів можуть спурхувати на висоту до одного метра. За швидкістю набуття здатності літати їх можна вважати скороспілими порівняно з пташенятами решти куроподібних. Водночас вони є доволі теплолюбними, і самка водить їх на сонячних ділянках розрідженого лісу, де травостій невисокий. Однак орябченята у перші дні життя лише по кілька хвилин вільно шукають корм, вилізши з-під самки, а потім знову надовго ховаються під нею, аби зігрітися. У разі сигналу тривоги, що його подає самка, вони зачаюються на землі.

Розмірів дорослих птахів пташенята досягають у півторамісячному віці. Та виводки зазвичай у цей час ще не розпадаються. Вони продовжують відвідувати постійні вільні від трави місцини, де можна кублитись у прогрітій сонцем землі. Таке «купання», обсіпання землею очищує їхнє пір'я від різних паразитів.

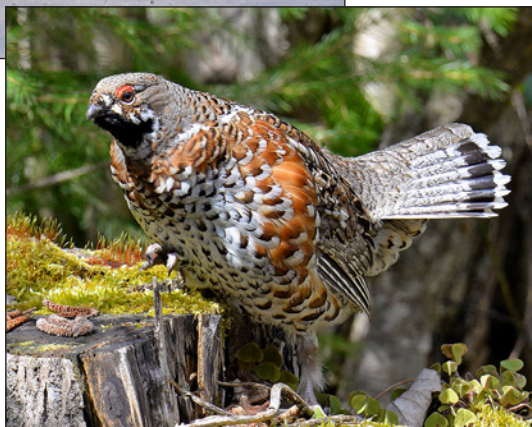
Наприкінці вересня – у жовтні виводки починають поступово розпадатися. Першими їх залишають молоді

Дорослий
самець орябка
лісового

Доросла
самка орябка
лісового

Поза атаки
у дорослого
самця

Кладка
яєць орябка
лісового

Насторожений
дорослий
самець

У пошуках
корму взимку

самці, які йдуть на пошуки вільних ділянок лісу, придатних для розмноження в майбутньому. У цей час посилюється їхня голосова активність – частішає свист порівняно з літнім періодом. У самок осіння звукова сигналізація є інтенсивнішою ніж навесні, і значно частішою ніж у самців. Самки саме шукають вільних самців із зайнятою територією, аби утворити з ними шлюбні пари. Завдяки кільцюванню з'ясовано, що на тих самих територіях одні й ті самі орябки тримаються по кілька років. Якщо ж птахи й переміщувалися від місця кільцювання, то зазвичай не далі, ніж на кілька сотень метрів. Дуже рідко їхні переміщення перевищували відстань в один кілометр. Орябок – один із найбільш осілих птахів нашої фауни.

Для цього виду властива рослиноідність, причому залежно від пори року склад корму, що його збирають птахи, значно різниться. Однак у перші два тижні свого життя пташенята орябка живляться винятково різними дрібними безхребетними тваринами – комахами, павуками, слимаками. У весняно-літньо-осінній період і дорослі птахи ведуть переважно наземний спосіб життя, скушують паростки, квіти і листя різноманітних трав, збирають їхнє насіння, а також насіння хвойних дерев. Пташенята, котрі підростають, поступово переходять на живлення свіжою зеленню, та й у цей час їхній раціон, як і в дорослих птахів, містить тваринні корми, частка яких меншає, коли орябки починають збирати достиглі ягоди. Восени ягідна дієта стає основною.

З настанням зими орябки починають триматися переважно на деревах, де знаходять собі поживу, і стають виключно рослиноїдними. Основу їхнього живлення в цей час становлять сережки берези, вільхи, ліщини, букові горішки. У найхолодніший зимовий період і напровесні птахи споживають ще й бруньки та кінцеві частини гілочок цих дерев і кущів, а також верби, тополі, горобини. Власне, там, де серед суцільного хвойного лісу немає ділянок

з цими листяними породами, немає й орябка. На суто хвойних ділянках старого лісу є добрі умови, щоб ховатися від небезпеки, але там може не вистачати корму, тому орябки віддають перевагу мішаному лісу.

В Україні-Русі теперішніми малосніжними зимами орябки знаходять на деревах і основний корм, і місця відпочинку, й притулок на ніч. Тримаються вони найчастіше у нижній частині крон і перелітають на зовсім короткі відстані. Якщо ж випадає сніг завглибшки 20–25 см, то птахи залюбки закопуються в нього і проводять під снігом усю довгу зимову ніч, у такий спосіб зберігаючи тепло під час сильних морозів. Птах з льоту падає в сніг і починає прогрібати, як мінімум, півметровий тунель, закриваючи снігом вхідний отвір. Вранці орябки вилітають із підсніжних камер, щоб підживитися, але в разі сильного морозу за якийсь час знову закопуються в сніг і там днюють. Для кращого пересування снігом на пальцях орябків ще восени виростають короткі рогові пластинки, що збільшують площу, на яку птахи опираються під час ходіння.

В описах орябка лісового в старих книжках неодмінно зазначено, що цей птах є мисливським; окрім того, обов'язково вказано на добрі смакові якості його м'яса. Справді, в минулому й у нашій країні на орябка полювали, він був бажаною здобиччю для мисливців. Та нині його чисельність зменшилася до двох десятків тисяч, і це вкрай мало як для значних лісових територій Полісся і Карпат. Через це полювання на орябка заборонено, птаха занесено до Червоної книги України.

Вагомим природним чинником, що впливає на чисельність птаха, є погодні умови під час виведення пташенят. Теплолюбні орябчєнята часто гинуть від значних і тривалих похолодань. Проте найбільший негативний вплив спричинює діяльність людини. Попри заборону полювання, нерідко трапляється браконьєрство. Найвідчутнішу ж шкоду орябкові може завдавати лісівнича діяль-

ність, якщо старі лісові масиви на значних площах вирубують і заміняють їх монокультурними сосновими посадками. На тому самому місці наче й залишається ліс, але в такому лісі орябка вже не побачиш: немає де йому добре сховатися, а головне – немає чого їсти. Надто чутливим є орябок і до непокою, особливо відчутного у місцях масового відпочинку людей. Звідти він зникає дуже швидко.

Людина вже давно мала б мислити не як хижак: смачне – значить, корисне, не задовольняє її потреби – отже, шкідливе. Найнеобхідніша потреба людини – зберегти здорове довкілля для власного ж існування, що неможливо без збереження всього розмаїття й багатства Природи.

Рекомендована література

1. Атамась Н. Пташина історія. Скандали, інтриги і мистецтво виживання. Київ: Віхола, 2021.
2. Атамась Н. Птахи в місті. Життя та виживання в бетонних джунглях. Київ: Віхола, 2023.
3. Боценко А., Шарлемань М. Приваблювання птахів. Київ: Держбудвидав, 1960.
4. Воїнственський М.А. Рідкісні птахи України. Київ: Рад. школа, 1949.
5. Воїнственський М.А. Методика вивчення корисних птахів і використання їх у боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур. Київ: Рад. школа, 1954.
6. Воїнственський М.А. Корисні дикі птахи України. Київ: Держсільгоспвидав УРСР, 1960.
7. Воїнственський М.А. Наші птахи. Київ: Рад. школа, 1969.
8. Воїнственський М.А. Птахи. Київ: Рад. школа, 1984.
9. Воїнственський М.А. Ні пуху, ні пера! Київ: Веселка, 1991.
10. Воїнственський М.А. Птахи наших лісів. Київ: Урожай, 1993.
11. Воїнственський М.А., Кістяківський О.Б. Визначник птахів УРСР. 1-е вид. Київ: Рад. школа, 1952; 2-е вид. Київ: Рад. школа, 1962.
12. Гальчено П.Ф. Пернаті друзі. Київ: Урожай, 1978.
13. Жежерін В.П. Хижі птахи України та їх охорона. Київ: Рад. школа, 1961.
14. Зубаровський В.М. Хижі птахи. (Фауна України. Птахи; Т.5. Вип. 2). Київ: Наук. думка, 1977.
15. Кістяківський О.Б. Курині. Голуби. Рябки. Пастушки. Журавлі. Дрохви. Кулики. Мартини. (Фауна України. Птахи; Т.4). Київ: Видво АН УРСР, 1957.
16. Марисова І.В., Талпош В.С. Птахи України: Польовий визначник. Київ: Вища школа, 1984.

17. Смогоржевський Л.О. Поради по виготовленню штучних гніздівель для приваблювання корисних птахів. Київ: Рад. школа, 1954.
18. Смогоржевський Л.О. Пернаті друзі. Київ: Рад. школа, 1977.
19. Смогоржевський Л.О. Гагари. Норці. Трубканоси. Веслоногі. Голінасті. Фламінго. (Фауна України. Птахи; Т. 5. Вип. 1). Київ: Наук. думка, 1979.
20. Смогоржевський Л.О., Федоренко А.П. Охорона та приваблювання птахів: Посібник для вчителів. Київ: Рад. школа, 1986.
21. Труфанов Г. Цікава орнітологія. Київ: Веселка, 1983.
22. Фесенко Г.В. Птахи садів і парків Києва. Кривий Ріг: Мінерал, 2010.
23. Фесенко Г.В. Вітчизняна номенклатура птахів світу. Кривий Ріг: Видавець ФОП Чернявський Д.О. (Діонат), 2018.
24. Фесенко Г.В. Різноманіття сучасної орнітофауни України. Київ: Академперіодика, 2022.
25. Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Птахи фауни України: польовий визначник. Київ: Новий друк, 2002.
26. Цвелих О.М. Шкільний визначник хребетних тварин. Київ: Рад. школа, 1983.
27. Червона книга України. Тваринний світ. Київ: Глобалконсалтинг, 2009.
28. Шарлемань М.В. Птахи УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1938.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

В оточенні птахів

ПТАШИНІ ІМЕНА	11
ОРНІТОФАУНА ДНІПРА	21
РАНОК ЗИМИ	28
ПТАСТВО МАЛИХ РІЧОК УКРАЇНИ-РУСІ	37
ДИВИНА НА БАЛКОНІ	45
ВИСТАВА ДЛЯ СОВЕНЯТИ	52
ГОРОБЕЦЬ-ЗАЛЬОТА	59
УЯВНІ Й НЕВИГАДАНІ ПРОВИНИ ВОРОНЯЧОГО РОДУ	64
ПТАШИНЕ РОЗМАЇТТЯ В ЗИМОВОМУ КИЄВІ	69
ОРНІТОПОНІМИ КИЄВА	80
ПТАХИ НА МАРКАХ «УКРПОШТИ»	89

Кожен вид — неповторний

ПОСМІТЮХА-ЧУБАНЬ	103
ДОВІРЛИВООКА ВІЛЬШАНКА	107
БІЛОЗОРА СИНЬОШИЙКА	112
ПОРЯД З ГАВОЮ НЕ ЛОВИ ГАВ	118
ЗОЛОТОПЕРА ВИВІЛЬГА	124
СЕРПОКРИЛЬЦЕПАД	130
ВЕЛИКІ ПРОБЛЕМИ МАЛОЇ ГУСКИ	137

ТАЄМНИЧА ЖОВНА ЧОРНА	142
ОЧЕРЕТЯНКА ВЕЛИКА – ГОСПОДАРКА ОЧЕРЕТІВ	149
СКРОМНИЙ РЕМЕЗ-ПРАЦЕЛЮБ	153
БЕЗКРИЗОВА СИНІЦЯ ВЕЛИКА	159
НЕЗВИЧНИЙ ВИРІЙ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ	162
ХРЕСТОМАТІЙНИЙ ГОРОБЕЦЬ ПОЛЬОВИЙ	168
ЗАХОПЛИВА ГОРИХВІСТКА ЧОРНА	177
ЛУНКА ЗВАБЛИВІСТЬ СОЛОВЕЙКА	185
ХВАЦЬКЕ ВОЛОВЕ ОЧКО	192
СПРАВЖНИЙ БЕРКУТ	198
ЗАГАДКИ ДРОЗДА ЧОРНОГО	208
НИШПОРЛИВА СОЙКА	218
ШПАЧИННИЙ НОРОВ	225
УКРАЇНОЛЮБНИЙ ДЯТЕЛ СИРІЙСЬКИЙ	231
ДИВОВИЖНИЙ ДРІМЛЮГА ЗВИЧАЙНИЙ	239
ЖУРАВЛИНІ ШЛЯХИ НА ВКРАЇНІ	247
ПОЛОХЛИВА ГОРЛИЦЯ ЗВИЧАЙНА	257
МІСТИЧНИЙ МАРТИН ЖОВТОНОГИЙ	269
НЕПОБОРНИЙ СОРОКОПУД ТЕРНОВИЙ	284
САМОЦВІТНИЙ РИБАЛОЧКА	293
ЛЮБА ОКУ СИНІЦЯ ЧУБАТА	304
КУЛИК-ПЛАВУНЕЦЬ НА КИЇВСЬКОМУ ОЗЕРІ	312
ПТАХ-УРБАНИСТ – ЛАСТІВКА МІСЬКА	322
ВИШУКАНА Й «ПРОБЛЕМНА» БДЖОЛОЇДКА ЗВИЧАЙНА	335
ПОТАЙНИЙ ОРЯБОК ЛІСОВИЙ	344
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	354

Науково-популярне видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПРИРОДОЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

ФЕСЕНКО
Геннадій Васильович

ПТАХИ НАВКОЛО НАС

Фотографії Олександра Архипова, Наталії Атамась, Андрія Бокотєя, Віктора Волошина, Олександра Головачова, Сергія Домашевського, Олександра Люхи, Василя Ільчука, Олексія Карпенка, Сергія Любченка, Антона Паламарчука, Наталії Пісулінської, Ондржея Просіцки (Ondrej Prosicky), Оксани Ралдугіної, Олега Рожка, Віктора Севігова, Юрія Семенова, Романа Тетерука, Геннадія Фесенка, Ганни Чорнобай, Євгенії Яніш

Малюнок Ігоря Землянських

Редактор Вадим Реґо

Художнє оформлення і підготовка ілюстрацій Євгена Ільницького
Художньо-технічне редагування Ольги Бурдік, Тетяни Шендерович
Комп'ютерна верстка Анни Цибенко

Підп. до друку 19.03.2024. Формат 84 × 108/32. Гарн. Bandera Pro.
Ум. друк. арк. 18,80. Обл.-вид. арк. 16,43.
Тираж 320 прим. (у т.ч. 200 прим. за бюджетні кошти). Зам. № 7214.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім "Академперіодика" НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001